Prof.Dr.Doğan Aksan

Her yönüyle

DİL

Ana çizgileriyle DİLBİLİM

1

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ—ANKARA—1979

PROF. DR. DOĞAN AKSAN

HER YÖNÜYLE DİL

(ANA ÇİZGİLERİYLE DİLBİLİM)

1. Cilt

2. Baskı

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

İÇİNDEKİLER

Önsöz 7–8

GİRİŞ (Dil, Dilbilim, Dilbilim Tarihine Bir Bakış, Bugünkü Dilbilimin Dalları, Sesbilim, Fonoloji, Biçimbilgisi, Dizimbilgisi, Anlambilim, Sözcükbilim, Sözlükbilgisi, Adbilim, Lehçebilim, Öteki Alanlar, Dilbilimde Yöntemler, Kaynakça) 11–41

I. BÖLÜM:DİL

1. Bildirişme, Bildirişme Dizgeleri, Bir Bildirişme Dizgesi Olarak Dil, İşaretbilim, Kaynakça 42–49
2. İnsan Dili, Dil-Düşünme İlişkisi, Dilin Tanımı, Dilin Birimleri, Kaynakça 50–63
3. Dille Toplumun ve Kültürün İlişkisi, Kaynakça 64–68
4. Dille Gerçek ya da Anlatım Yolu Sorunu, Kaynakça, Çeviri Sorunu, Makineli Çeviri, Kaynakça ... 69–79
5. Dilin Türleri, Özel Diller, Argo, Yapma Diller, Kaynakça 80–93
6. Dilin Doğuşu, Kaynakça 94–100

II. BÖLÜM: YERYÜZÜNDEKİ DİLLER

1. Yeryüzünde Konuşulan Diller, Sayıları, Dil Akrabalığı 101–102
2. Dil Tipolojisi, Dil Sınıflamaları, Kaynakça 103–109
3. Kaynak Bakımından Diller, Ural-Altay Dilleri, Kaynakça, Hint-Avrupa Dil Ailesi, Hami-Sami Dilleri, Kaynakça 110–136
4. Diller Arasındaki İlişkiler, Alışverişler, Kültür Akrabalıkları, Kaynakça 137–140
5. Lehçebilim, Dil, Lehçe, Ağız, Dil Atlasları, Kaynakça 141–147

ÖNSÖZ

Dilbilimin günümüzde büyük bir önem kazandığı, birçok bilim dalıyla yakından ilişkili ve iç içe bulunduğu, herkesçe biliniyor. Bu durum, yurdumuzda konuyla ilgili yayımların bundan 20–30 yıl öncesine oranla büyük ölçüde artmasından da belli olmaktadır.

Bizi her yönüyle saran, adına dil dediğimiz kurumla ilgili sorunlar, ülkemizde başarıyla gerçekleşen dil devrimi nedeniyle de önemini ve güncelliğini korumaktadır.

Kitap bu yüzden, hem dille ilgilenenlere, dilseverlere, hem de dilbilim öğrenimi görenlere yararlı olmak amacıyla hazırlanmıştır. Dille ilgili konular ve sorunlar, dilbilimin bugün değişik alanlara ve doğrultulara yayılan geniş çerçevesi içinde, çeşitli yönleriyle bir bütün olarak ele alınmış, dilbilimin çerçevesi dışına taşan kimi konular da yararları nedeniyle işlenmiştir.

Alanları ve konuları tanıtan, anadilimiz olması nedeniyle Türkçeye ve öteki dünya dillerine de yer veren bu cilt, *Dil* ve *Yeryüzündeki Diller* bölümlerinden oluşmaktadır. Bundan sonra yayımlanacak olan ikinci ciltte *(Dilin İncelenmesi-Araştırmalar)*, sesbilim ve biçimsel sesbilim, dizimbilim, anlambilim dallarıyla öteki alanlar üzerinde durulacak, bütün bu alanlardaki gelişmeler, bulgular ve veriler, ana çizgileriyle gösterilecektir.

Kitapta ele alınan konular için yararlanılan kaynaklarla daha geniş bilgi almak üzere başvurulabilecek olan kaynaklar, her bölümün sonunda, kaynakçada gösterilmiştir. Sık geçen çalışmalar için kullanılan adlar, kaynakçada kısaltmalarla, ayrıca belirlenmiş durumdadır.

Dilbilim terimleri, bizde bugün de gereğince kesinleşip yaygınlaşmış değildir; aynı kavram için yer yer iki üç terim kullanılmaktadır. Bu durumu göz önüne alarak biz, en çok benimsenmiş olanları, en doğru bulduklarımızı kullanmayı uygun gördük; benimsediğimiz terimden sonra da onun –sırasıyla– Fransızca, İngilizce ve Almanca karşılıklarını gösterdik.

Kitabın bir bölümünün makineye çekilmesindeki yardımları için As.Dr. Kâmile İmer'e, basım için gerekli çizimleri sağlayan dostum Orhan Parlar'a, uyarılarıyla yararlı olan Prof.Dr. Özcan Başkan'a gönül borcumu burada özellikle belirtmek isterim.

D.A.

2. BASIM ÜZERİNE

Kitabın I. cildinin bu 2. basımına geçilirken, önce ofset tekniğinden yararlanılması düşünülmüşken sonradan bundan vazgeçilmiş olması ve bu basımın, II. cildin bitirilişine rastlamış bulunması dolayısıyla yeniden gözden geçirme, eklemeler yapma ve yeni yayımları katma olanağı bulunamamıştır, Bunu ilerdeki basımlarda gerçekleştirmeye çalışacağız.

D.A.

Ankara, Aralık 1979

KISALTMALAR

(Kaynak kısaltmaları için, her bölümün sonundaki kaynakçaya bakınız!)

a.a.	aynı anlamda
Alm.	Almanca
Ar.	Arapça
a.y.	aynı yer
bkz.	bakınız
Dan.	Danimarkaca
Far.	Farsça
Fr.	Fransızca
Hol.	Hollandaca
İng.	İngilizce
İ.Ö.	İsadan önce
İ.S.	İsadan sonra
İsp.	İspanyolca
İsv.	İsveççe
İt.	İtalyanca
krş.	karşılaştırınız
Lat.	Latince
örn.	örneğin
Rum.	Rumca
Rumen	Rumence
Rus.	Rusça
s.	sayfa
s.g.y.	sözü geçen yer
Yun.	Yunanca
yz.	yüzyıl
vb.	ve başkaları

GİRİŞ

DİL

Dil, bir anda düşünemeyeceğimiz kadar çok yönlü, değişik açılardan bakınca başka başka nitelikleri beliren, kimi sırlarını bugün de çözemediğimiz büyülü bir varlıktır. O gerek insan, gerek toplum, gerekse insan ve toplumdan ayrı düşünülemeyecek olan bilim, sanat, teknik gibi bütün alanlarla ilgili bulunan, aynı zamanda onları oluşturan bir kurumdur. Burada, önce dilin çeşitli açılardan görünümüne kısaca değinelim.[1]

İnsan açısından bakınca, insanın dünyadaki yerini ve değerini belirleyen odur. *Konuşma yeteneği*, dolayısıyla dil, insanı insan yapan niteliklerin başında gelir. Onun duygularını, düşüncelerini, isteklerini bütün incelikleriyle açığa vurmasına, yaşamını sürdürebilmesine olanak sağlar. Bir an düşünecek olursak, dil olmadan bir ince duyguyu, bir şiiri, önemli bir olayı, bir buluşu, bizim için unutulamayacak kadar değerli bir anımızı, bir fizik ya da kimya olayını nasıl anlatabilir, nasıl kâğıda geçebiliriz? Yüzyıllar boyu bilimde, teknikte elde edilen gelişmeleri günümüzde başkalarına, gelecekte de sonraki kuşaklara nasıl aktarabiliriz? Bir suçun saptanmasına, bir suçlunun yargılanmasına, bir mahkemenin bir yargıya varmasına, dil olmasa, olanak kalır mıydı? Dil, akla binbir soru getiren, insanın binbir sorunu kurcalamasına yol açan, sırlarla dolu bir varlıktır: Nasıl oluyor da bir kimsenin bizden istediği bir işi, onun birkaç ağız hareketiyle gerçekleşen bir ses bileşimiyle, bir sözle yerine getirebiliyoruz? Nasıl oluyor da bir şairin sözle, yazıyla dile getirdiği bir duygu birkaç sözcükle bize aktarılıveriyor, kimi zaman tüylerimizi ürpertecek kadar bizi etkiliyor? Bir *evet* sözcüğünün nasıl –söyleniş durumuna göre– beş altı anlamı olabiliyor? Üzerinde *dur*! yazılı bir levha ya da birinin ağzından çıkan *dur*! emri bizi bir anda durduruveriyor da Türkçe bilmeyen bir kimseye hiçbir şey anlatmıyor?

1 Dilin çeşitli açılardan görünümünü, anadili konusu dolayısıyla topluca ele alan bir yazı olarak bkz. D. Aksan, Anadili: Türk Dili XXXI (1975), 423–434.

Bir ulusun konuştuğu dil nasıl oluyor da kimi zaman birkaç yüzyıl, kimi zaman daha kısa bir süre içinde değişiyor, birtakım sözcükler unutulurken yenileri türüyor?

Dil incelemeleri her dilde çok ilgi çekici olayların, değişmelerin meydana geldiğini gösterir. Eğer biri çıkar da Türkçedeki *atlıkarınca* bileşik sözcüğünün batı dillerindeki karşılıklarıyla (örn. Fr. *carrousel*, İt. *carosello*, Alm. *Karussell)* aynı kökten geldiğini söylerse buna pek inanamayız. Ama incelersek, bu sözün doğru olduğu ortaya çıkar[2]. Aynı biçimde, bir *Hagios Basari* yer adı, *Aybastı*'ya dönüşmüştür; 1519 yılında çıkarılan gümüş sikkenin adı *Joachimstaler* (Alm.) döne dolaşa bugünkü *Dollar* olup çıkmıştır[3].

Değişik biçimlere sokulabilecek olan aşağıdaki tümceyi hızla okuyup anlamaya çalışırsak dilin nasıl, çeşitli yargıları, anlatımı güç, soyut kavramları eksiksiz aktarabilen bir dizge (sistem) olduğu konusunda bir fikir edinebiliriz:

"*Sözünü ettiğiniz konuda sizinle aynı görüşte olmadığıma üzülmekle birlikte, kendi bakımından haklı olduğum kanısıyla, içimde bir rahatlık duyduğumu da belirtmek isterim.*"

Bu tümceyi okuyup anlamaya çalışırken aynı zamanda insanın ne ölçüde güçlü bir düşünme yeteneğinin bulunduğunu, zihnimizde ne denli karmaşık işlemlerin, belli bir dizgeye bağlı birleştirme ve çözümleme eylemlerinin oluştuğu da gözden uzak tutulmamalıdır.

Öte yandan, bu uzunca tümcede sıralanan sözcüklerin her biri, tek tek ele alınacak olursa bunların da genellikle, *sesbirim (fonem)* adını verdiğimiz değişik seslerin bileşiminden oluştukları görülür. Sesbirimlerden yalnız bir tanesinin meydana gelebilmesi için konuşma aygıtımızda sestellerinden başlayarak çeşitli hareketler gereklidir. Kaldı ki, tümceyi, okuyan ya da dinleyene yanlışsız, eksiksiz ulaştırabilmemiz için, sesbirim adını alan bu öğelerin dışında daha başka öğeler ve olaylar da vardır. Bunlara, ilgili bölümlerde uzunca değineceğiz.

İnsanı öteki yaratıklardan ayıran, insan yapan niteliklerden biri de onun sanat yönüdür. Söze dayanan bütün sanatların hammaddesi ve ürünü de dildir.

---

2 *Atlıkarınca* dilimizde hem karıncanın iri bir türünün (formica herculeana) hem de bayram yerlerinde, lunaparklarda çocukları eğlendiren bir tür dönmedolabın adıdır. Bu ikinci anlam XIX. yüzyılda bizde *atlıkaraca* birleşik sözcüğüyle karşılanıyordu. Buradaki *karaca* ise bir hayvan adı olmayıp İt. dan giren ve bizde bir süre 'araba, fayton' anlamında, *karoça* biçiminde kullanılan İt. *carrozza* 'araba, lüks araba' sözcüğünden gelmedir. *Atlı karoça* zamanla *atlıkaraca*'ya, daha sonra da dilde başka anlamda geçen *atlıkarınca*'ya dönüşmüştür.

3 Bkz. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 19. basım.

Haberleşme, bildirişme açısından bakacak olursak da dünyadaki çeşitli bildirişme dizgelerinin en gelişmişi, en ergini olarak karşımıza yine *insan dili* çıkar.

Toplum açısından, toplumbilimci gözüyle bakınca dil, yine en başta anılması gereken bir kurumdur. Dil olmadan insanların birlikte yaşamaları, anlaşabilmeleri, dolayısıyla bir toplumu oluşturmaları söz konusu olamayacağından, dil bu açıdan da önemlidir; bir topluluğu topluma dönüştürür.

Bir toplumu ulus yapan bağların en güçlüsü, dildir. Bireyleri ulusuna, yurduna, geçmişine sıkı sıkıya bağlar; kuşaktan kuşağa aktarılarak gelen dil, bireyi geçmişle gelecek arasındaki zincirin bir halkası durumuna getirir.

Bir toplumun pek çok özellikleri, yaşayışı, gelenekleri, dünya görüşü, yaşam felsefesi, inançları, bilim, teknik ve sanata katkıları o toplumun diline yansır; o toplumun dilinden izlenebilir: Bundan bin yıl sonra bir bilim adamının Türklerle ilgili bir araştırma yapmakla görevlendirildiğini varsayalım. Türkler üzerinde hiçbir bilgisi, Türklerle hiçbir ilişkisi olmayan bu araştırıcı herhangi bir yoldan, önce dilimizi iyi öğrenme olanağını bulsa, yalnızca Türkçenin sözvarlığını inceleyerek ülkemizin XX. yüzyılda hangi koşullar içinde bulunduğunu, ne gibi değişikliklere sahne olduğunu, bizde hangi kavramların önem taşıdığını ve hangi uluslarla ilişki kurduğumuzu saptayabilir. Türk dilinin 1923 yılından sonraki metinlerini inceleyerek yurdumuzda Cumhuriyet dönemindeki gelişme ve değişmeleri ortaya koyabilir. Tıpkı bir toplumun bir evresiyle ilgili metinleri ele alarak o ulusun o evredeki kültürünü, toplumsal değişmelerini bugün aydınlatabildiğimiz gibi. Bugün Köktürk yaları, ulusumuzun VIII. yüzyıldaki kültürüyle ilgili, pek değerli ipuçları vermektedir.

Kısaca söylenecek olursa dil, aynı zamanda her yönüyle bir ulusun kültürünün de aynasıdır; insanın ve uygarlığın en önemli belirtisi ve aracı, dildir.

İster tek tek dilleri ele alalım, isterse bütün dilleri ortak nitelikleriyle ve karşılaştırmalı olarak inceleme yolunu tutalım, dil her açıdan önem taşır; önümüze çok değişik sorunlar serer.

Dillerin kendilerine özgü yasaları, eğilimleri, sorunları olduğu gibi, bütün dilleri kapsayan ortak yasalar, eğilimler ve sorunlar da vardır. İşte, dil dediğimiz bu çok yönlü, büyülü varlığı inceleyen, özellikle onun –aşağıda değineceğimiz– başlıca sorunlarına eğilen bilime *dilbilim* adını veriyoruz.

DİLBİLİM

Dilbilimin en kısa tanımı, "*dili inceleyen bilim, dilin bilimi*" biçiminde yapılabilir. Dil nasıl, insanın fizik, düşünce ve ruh yapısıyla ve çeşitli eylemleriyle ilişkili ise, dilbilim de bütün bu eylemleri kendisine konu olarak alan öteki bilim dallarıyla sıkı sıkıya ilişkilidir. Konuları bir yandan –konuşma eylemi bakımından– fizik ve fizyoloji, bir yandan da felsefe, ruhbilim, toplumbilim, insanbilimle ilgili ve kimi zaman ortak olan dilbilim, ayrıca budunbilim (etnoloji), coğrafya, matematik gibi çeşitli araştırma alanları içine giren çok çeşitli sorunlara eğilmek zorundadır.[4] Kişisel dilin, sanatçıların dilinin incelenmesine yönelen anlatımbilimden (stilistik) dil öğrenimine değin pek geniş alanlara yayılır. Son yıllarda başlıbaşına bir araştırma alanı durumuna gelen *sibernetik*'le[5] ve genel olarak *bildirişme*[6] *(communication)* konularıyla da yakın ilgisi vardır.

Yüzyılımızda, özellikle yüzyılımızın ikinci yarısına doğru dilbilim dallanmış, budaklanmış, yeni akımlar, yeni buluşlar, yeni inceleme alanlarıyla büyük bir aşama geçirerek bilimler arasında seçkin bir yer ka-

4 Bugünkü dilbilim dalları, bu alandaki çeşitli çalışma doğrultuları ve akımlar konusunda bkz. B. Malmberg, *Les nouvelles tendances de la linguistique*, Paris, 1967; H. Glinz, *Sprachwissenschaft heute. Aufgaben und Möglichkeiten*, 2. basımı: Stuttgart, 1970; M. Bierwisch, *Modern Linguistics*, The Hague-Paris, 1971; M. Ivić, *Wege der Sprachwissenschaft*, München, 1971; G. Helbig, *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft*, München, 1971.

Dilbilimin doğal bilimlerle olan ilişkisi için bkz. Roman Jakobson, *Linguistics and Adjacent Sciences, II: Natural Sciences: X. Congrès International des Linguistes*, 1967, 10. s.; *Current Trends in Linguistics*, yayımlayan: Thomas A. Sebeok, 12. cilt (2. bölüm: *Linguistics and the Verbal Act*; 3. bölüm: *Anthropology and Sociology*), The Hague, 1974; R. Bartsch-Th. Vennemann, *Linguistics and Neighboring Disciplines*, Amsterdam, 1975.

5 Canlılarda ve makinelerde çeşitli hareketleri frenleyen, ayarlayan bir bildirişme düzeninin bulunduğunu varsayan yeni bir bilim dalı, 1948'de yayımlanan *Cybernetics* adlı kitabıyla matematikçi N. Wiener'in başlattığı sibernetik çalışmaları, ruhbilim alanına da etkide bulunmuştur. Bir bildirişme dizgesi olması dolayısıyla dil de bu alanın çerçevesi içindedir. Aynı zamanda, bilgilerimizin değerini ve sınırlarını ölçmeye yönelen *bilgi iletim kuramı* ile de konu bakımından ortaklığı vardır. Sibernetik üzerinde daha fazla bilgi almak için bkz. N. Wiener, s.g.y., W. Ashby, *An Introduction to Cybernetics*, London, 1956; Ö. Başkan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, 1967, s. 166–171; *Encyclopedia Britannica*, 1963 basımı, 6.937.

6 Bildirişme konusu aşağıda, Dil bölümünün başında ayrıca incelenecektir.

zanmıştır[7]. Dilbilgisi (gramer) ve filoloji araştırmalarıyla geçirilen yüzyıllar sonunda, insanın iç ve dış dünyasıyla ilgili, çok çeşitli sorunları içine alan, *dil* denen kurum büyük bir önem kazanmış, bazı görüşlere göre, insanın edindiği bütün bilgileri, her alanda ortaya koyduğu yapıtları, anıları kapsayan ve birçok bilimleri çerçeveleyen bir varlık olarak ortaya çıkmıştır. Özellikle XX. yüzyılın ortalarında birdenbire gelişen, önem kazanan *anlambilim*'i birçok bilimlerin temeli sayanlar bile görülmüştür.

Araştırma alanları arasındaki sıkı ilişkiler ve gelişmeler dolayısıyla dilbilim günümüzde başka başka alanların uzmanlarının tek tek ya da ortaklaşa çalışmalarla konularına eğildikleri çok geniş çerçeveli bir bilim durumuna girmiştir. Düşünür, ruhbilimci, toplumbilimci, mantıkçı, matematikçi, fizikçi gibi araştırıcılar, hatta hekimler dilbilimin sorunlarını kimi zaman ayrı ayrı, kimi zaman da işbirliğiyle derinliğine, incelemektedirler.

IVIĆ, XX. yüzyıl biliminin karakteristik niteliklerinden biri olarak yüzyılımızın alanlararası ortak çalışma dönemi oluşuna değinir (§ 121). Dil konusunun yukarıda değindiğimiz özellikleri düşünülürse, dilbilimde ortak çalışmalara yönelmeyi çok doğal karşılamak gerekir. Çünkü amaç ve yöntem açısından kimi zaman değişik tutumları ve yaklaşımları bulunmakla birlikte, başka başka alanların uzmanları için dil, her yönü kaplayan, her adımda karşılaşılan, her alanın önde gelen sorunlarından biri olarak belirmektedir.

Günümüzdeki dilbilimin çeşitli araştırma alanlarına, beliren yeni doğrultulara teker teker değinmeden önce, dilbilim tarihini kısaca gözden geçirmeyi yararlı görüyoruz.

7 Dilbiliimin günümüzdeki önemi konusunda bkz. *D. Aksan, Bugünkü dünyada dilbilimi ve bize düşen görevler*, Türk Dili, XXVIII (1973), Nr. 259, 1–5.

DİLBİLİM TARİHİNE BİR BAKIŞ

Hiç kuşku yoktur ki, düşünme, düşündüğünü uygulama, yaratma, yenilikler ortaya koyma bakımından dünyadaki bütün yaratıklardan değişik nitelikler, yetenekler taşıyan, insanoğludur. Bu nitelikleri, onun aynı zamanda konuşan bir yaratık olmasını sağlamış, toplum halinde yaşayan insan, *dil* denen kurumu da ortaya koymuştur[8].

Toplum halinde yaşayan insan, mutlaka çok eskiden beri *dil* adını verdiğimiz kurum üzerine de düşünmüş, zihin yormuş olmalıdır. Nitekim, dünyada konuşulan dillerin en eskisinin hangisi olduğu konusunda daha İ.Ö. VII. yüzyılda Mısır hükümdarı PSAMMETİK tarafından bir deney yapıldığı nakledilmektedir (bkz. Dilin Doğuşu bahsi).

Yeryüzünde dili ele alan çalışmaların bilinen en eskileri Eski Hint'e, Eski Yunan'a kadar uzanır. Dil konusuna ve dilin işlenmesine yönelmede başlıca iki etken rol oynamıştır. Bunlardan ilki, dindir. Dualara ve dinle ilgili metinlere gösterilen özenin dil çalışmalarını kamçıladığını söyleyebiliriz. Bilindiği gibi, bir duanın yanlış okunması, yanlış değerlendirilmesi hiçbir dinde hoş karşılanan, doğru bulunan bir şey değildir. Kutsal kitapların, dine ilişkin metinlerin kuşaktan kuşağa doğru aktarılabilmesi için çaba harcanmaya başlanmış, birtakım yazım ve okuma kurallarının konmasına çalışılırken de dilbilgisi kavramları belirmiş, bunlar üzerinde durmak gerekmiştir.

Eski Hint'te, Hint edebi dilinin en eski ürünleri olan ve İ.Ö. X.yüzyıldan önceye ait olması gerektiği kabul edilen dini bilgi derlemeleri *Veda*'ların yanlış saptanmasından, hatalı okunmasından ve zamanın aşınmasına uğramasından kaçınmak için çaba sarfedilmiştir.

İ.Ö.V. yüzyılda yaşadığı anlaşılan ünlü Hint dil bilgini *Pāṇini*, Sanskritle ilgili 4000 kadar kuralı ve söz varlığına ait yazıları bir araya getiren bir dilbilgisi kitabı bırakmıştır[9]. İ.Ö. IV. yüzyılda yaşamış bulunan ve *Nirukta* adlı ünlü bir kitap yazmış olan *Yāska* ise kökenbilgisi

8 Hayvan dili konusu, aşağıda ayrıca ele alınacaktır.

9 L.Bloomfield *(Language*, 1933 basımı, s.11) bu yapıtı insan zekâsının en büyük amtlarından biri olarak kabul eder.

konusu üzerinde durmuş, sözcüklerle nesneler arasında ses açısından ilişki bulunup bulunmadığı sorununu da incelemiştir. Bu iki bilginden çok daha önce Eski Hint'te birçok kimsenin çalıştığı, köklü bir dilbilgisi geleneğinin yerleştiği, hatta kuzeyde ve güneyde olmak üzere iki dilbilgisi okulunun var olduğu anlaşılmaktadır[10]. Hint gramercilerinin varlıkları yargılar ve koydukları bazı terimler bugün bile önem taşımakta, yer yer kullanılmaktadır.

Eski Yunan'da, İ.Ö. VI. yüzyıldan başlayarak dilbilgisi, dilbilim ve bugünkü dil felsefesinin çerçevesi içinde gördüğümüz konular, incelemeler ve tartışmalarla aydınlatılmaya çalışılmıştır. Çok uzun süre tartışılan konuların başında sayabileceğimiz dilin doğuştan ya da doğal mı *(physei, φύσει)*, yoksa insanlar tarafından konma, yapma mı *(thesei, θέσει)* olduğu sorunudur. Eski Hintte *Yäska*'nın da ele aldığı[11] bu sorun, dünyadaki nesnelerle bunların anlatımına yarayan dil öğeleri (sözcükler) arasında bir ilişki olup olmadığı sorusuna gelip dayanıyor, dil denen şeyin özünün, varlığının açıklanmasına yöneliyordu[12]. Eski Yunanda *Platon* (İ.Ö. 427–347) *Kratylos ya da Adların Doğruluğu üzerine* adlı yapıtında aynı sorunu, konuşturduğu üç kişinin ağzından tartışmıştır. Dil ve gerçek, daha doğrusu, dilin kaynağı, doğuşu konusuna böylece değinen *Platon*, aynı zamanda dil fesefesinin önemli sorunlarından birini ele almış, bu anlam ilk bağımsız ürününü vermiş oluyordu[13]. Platon, bu çerçeve içinde sözcüklerin kökenleri sorununu da uzun uzadıya kurcalamıştı.

Eski Hintteki dilbilgisi çalışmalarından sonra ve onlardan bağımsız olan Eski Yunanda dilbilgisi kavramlarının belirmesi, birtakım kuralların konulması, daha çok, ünlü düşünür ARİSTO (İ.Ö. 384–322) çağında olmuştur. ARİSTO birçok dil konularını ele almıştı. Örneğin

10 Öteki bilginler ve Sanskrit üzerindeki çalışmalar için bkz. Abidin İtil, *Sanskrit Kılavuzu*, Ankara, 1963, s.1–21.

11 Bu konuda bkz. R. Hulûsi Özdem, *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış*, Ankara, 1944, s. 10; Nevin Selen, *Nesnelerle, onlara verilen isimler arasında, o nesnenin özelliğine uygun bir ses uyuşumu var mıdır?*: A.Ü.D.T.C.F. Dergisi XXV (1967), Nr.3–4, s. 115–120; ayrıca Nevin Selen – Orhan Oğuz, *Lautmalerei:* Annales de l'Université d'Ankara, XIII (1974), 19–46 Doğan Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, s. 21–22; Doğan Aksan, *Anlambilimine giriş–anlam değişmeleri*, I: T.D.A.Y. Belleten 1965, s. 168.

12 Leroy, s. 5; Arens, s.5 ve ötesi, Başkan, s.9 ve ötesi.

13 Kratylos'un Türkçe çevirisi Millî Eğitim Bakanlığı Yunan Klasikleri arasında yayımlanmıştır. (Suat Yakup Baydur çevirisi, İstanbul, 1944). Kratylos'un, Platon'un dil ve bilgi felsefesindeki yeri üzerinde duran bağımsız bir inceleme olarak şu kitabı salık verebiliriz: J. Derbolav, *Der Dialog "Kratylos" im Rahmen der platonischen Sprach und Erkenntnisphilosophie*, Saarbrücken, 1953.

dil seslerinin öğeleri ona göre üç türlü idi: "Sesliler", "yarı sesliler" ve "sessiz harfler" *(mutae)*. Hece, ARİSTO'ya göre, "sessiz harfler"den ya da "yarı sesliler" den ve "seşliler"den oluşan anlamsız bir ses birleşimiydi[14]. ARİSTO, bugün *ad*, *eylem*, *ilgeç*, *durum* gibi, sözcük türleri ve dilbilgisi kategorileri diye bildiğimiz birtakım kavramları da ilk olarak saptayan kimsedir. Düşünür, bu kavramlar arasında *ad (onoma)* ve *eylem*'i *(rhéma)* ayrı tutmuştu. Çünkü ona göre bu kavramlar, yalnızca düşünme işlemlerinde bağlantıyı sağlayan öteki öğelerin *(syndesmoi)* tersine, kendiliklerinden anlam taşıyan öğelerdi[15].

Eski Yunanda, dilin düşünceyle ilgili yönleri ve sorunları üzerindeki çalışmalar ARİSTO'dan önce olduğu gibi, sonra da sürdürülmüştür. Sözcüklerle nesneler arasındaki ilişki konusunda çok uzun süren tartışmalar, dilbilimde birbirine karşıt iki görüş halinde belirmekte, bu iki ayrı görüşün temsilcileri *analojistler* ve *anomalistler* adıyla anılmaktadır. Analojistler dilin, doğanın bir sunusu, doğal, temelde kuallı ve mantığa dayanan bir varlık olduğuna inanıyorlar, anomalistler bunu reddediyor, dil yapısının kuralsızlığı ilkesini benimsiyorlardı[16].

Yunanlıların Mısırda, İskenderiye'de kurdukları *İskenderiye Okulu* İ.Ö. III. ve II. yüzyılda Yunan metinleri üzerine eğilmiş, bunun yanı sıra, dilbilgisi alanında önemli çalışmalar yapmıştı. Bu çevrede yetişen ve İ.Ö. II.–I. yüzyılda yaşayan DIONYSIOS THRAX, batıdaki geleneksel dilbilgisi kitaplarının ilk örneği sayılan bir Grek dilbilgisi hazırlamıştı. *Tēkhne Grammatikē* adındaki bu kitap, kendisinden önceki ve günündeki çalışmaların sonuçlarını bir araya getiren ve aşağı yukarı 400 yıllık çabaların ürünü sayılabilecek olan bir derlemeydi. Daha sonraları (İ.S. II. yüzyıl) İskenderiyeli APOLLONIOS DYSKOLOS'un önemli bir sözdizimi kitabı meydana getirdiğini görüyoruz.

Romalılarda dilbilgisi üzerindeki çalışmalar daha çok Yunanlıların etkisinde ve onların yaptıklarını tamamlayıcı nitelikte olmuştur. Romalı dilciler arasından özellikle VARRO (İ.Ö. I. yz.), *De lingua latina* adlı Latin dilbilgisiyle anılmaya değer. VARRO kitabında aynı zamanda kökenbilgisiyle de uğramıştır.

Eskiçağ ile yeniçağ dilciliği arasında köprü sayılan kitaplar arasında DONATUS'un (IV. yüzyıl) *Ars grammatica*'sı ve VI. yüzyılda Bizansta PRISCIANUS'un hazırladığı *Institutiones rerum grammaticarum* adlı

14 Arens, s.12.

15 Ivić, § 10.

16 Bloomfield, s.4; Leroy, s.6; Ivić, § 9.

kitap belirtilmelidir[17]. Her ikisi de ortaçağda uzun süre elden bırakılmamıştır.

Dilciliğin doğu dünyasında da önemli ilerlemeler kaydettiği ve seçkin temsilcileri olduğu göze çarpar. Yukarıda değindiğimiz Hint dil bilginlerinin çabalarından başka Arap dilcilerinin de önemli incelemeler ortaya koyduklarını görüyoruz. Doğu dünyasında özellikle dilbilgisi, sesbilim, sözlükbilgisi ve metin açıklamaları konularında derin araştırmalara girişilmiştir; VIII. yüzyılından önce de köklü bir dilbilgisi ve dilbilim geleneği olduğu anlaşılmaktadır. VIII. yüzyılda Basra okulunun en önemli bilgini SÎBEVEYHÎ Arapçanın en geniş ve sağlam dilbilgisini meydana getirmiştir[18]. *El Kitâb* adıyla anılan bu tanınmış yapıt, bugün de değerini yitirmemiştir.

XI. yüzyılda Karahanlı Türkleri arasında yetişen KÂŞGARLI MAHMUT, bugünkü ölçülerimize göre de çok değerli bir Türkolog ve iyi bir sözcükbilimciydi. Onun anıtsal kitabı *Divanü Lûgat-it-Türk*'ün değeri yalnızca, gününün Türkçesi üzerinde bize sunduğu bilgilerden gelmiyordu. Kitabının geniş çerçevesi içinde KÂŞGARLI MAHMUT, Karahanlı lehçesi ve öteki Türk lehçelerinin söz gereçlerini ve kurallarını titizce düzenlemekle kalmamış, onu örneklerle canlandırmış, aynı zamanda dilimizin Arapça karşısındaki gücünü de belli etmiştir.

Ortaçağda batıdaki dilcilik çalışmalarına gelince, bir kilise dili olarak Latincenin çok geniş çevrede ve geniş çapta öğrenilmesi sonucunda bu çağdaki dilciliğin, daha çok Latince okuma kitaplarına, dilbilgisi ve sözlüklerine ağırlık verdiğini görüyoruz. Hazırlanan dilbilgisi kitapları arasında en etkili olanı, Alexander de VILLA-DEI'nin, 1199 tarihini taşıyan yapıtıdır.

Yeni çağa yaklaşırken ünlü İtalyan şairi DANTE ALIGHIERI'nin yazdığı *De vulgari eloquentia*[19] adlı yapıt, dilciliğin ufuklarını genişletmiştir. DANTE, kitapta dille ilgili çeşitli konuları ele alıyor, dünyadaki yaratıklar arasından yalnız, insanın konuşma yeteneğine sahip olduğuna değiniyor, dilin ne olduğu sorusunu (III. bölüm) çağının skolastik düşünce çerçevesinde cevaplandırmaya çalışıyordu.

Konuşan ilk insanın dudaklarından çıkan ilk sözlerin İbranca olduğunu söyleyen DANTE (VI. bölüm) böylece, sonradan birçok bilginin

17 Bloomfield, s.6; Arens, s.29–30. Arens, Priscianus'un çalışmasının 18 kitaptan oluşan bir yapıt olduğuna, bunlardan ilk 16'sının ses ve biçim bilgisine, son 2'sinin de sözdizimi ve yapıya ayrıldığına değinmekte, kitabın uzun, yararsız tekrarlarla dolu olduğunu belirtmektedir.

18 Bu konuda geniş bilgi için bkz. *İslâm Ansiklopedisi*, X, 578 ve ötesi.

19 'Halkın belagati üzerine'.

yaptığı gibi, dünyada en eski dilin İbranca olduğunu belirtmiş, dillerin çeşitliliği ve Avrupa dilleri üzerinde durmuştu[20]. DANTE, Avrupa dillerini üç öbekte toplanmış, İtalyanca, Fransızca ve Provansal arasındaki akrabalığı saptamış, İtalyan lehçelerinin Latinceye üstünlüğünü savunmuştur.

Ortaçağda yeni ülkelerin, dolayısıyla yeni dillerin de tanınmaya başladığını görüyoruz. Yeni dillere olan ilgi ve bunların incelenmesi yeniçağda daha da artmış, kitap basımının genelleşmesi yeni dillerle ilgili sözlüklerin, çokdilli sözlüklerin ve dilbilgisi kitaplarının geniş ölçüde yayılmasını sağlamıştır. Bilim adamlarının yanı sıra gezginler, misyonerler dünyanın dört yanından gereçler toplamışlar, bunlarla ilgili incelemeler, raporlar hazırlamışlardır.

XVII. yüzyılda dilbilgisi çalışmaları, sonraki yüzyıllarda da etkisini sürdüren ve yankısı duyulan önemli bir ilerleme sağlamıştır: *Port Royal Dilbilgisi*[21]. Paristeki *Port Royal* Okulu öğrencileri için hazırlanan ve konuşma sanatı kurallarını, Fransızcayla ilgili birtakım gözlemleri sunan bu kitap dil olaylarını ve dilbilgisi kavramlarını da açıklıyordu. Port Royal Dilbilgisinin ilgi çeken yönü, bütün dillerde (aslında Yunanca, Latince ve Fransızcaya dayanılmıştır) ortak olan mantık temellerini saptamaya çalışmasıydı. Bu çevredeki dilciler özellikle, dili mantıkla bağdaştırmaya, başka diller için de geçerli birtakım ilkelere varmaya çabalamışlardır.

Dilin düşünce yönü, düşünceyle insan ruhu ve zihniyle ilgisi konusu XVII. yüzyıldan başlayarak yeniden önem kazanmış, düşünürler ve dilciler bu alanda, belirtilmeye değer yargılar getirmişlerdir. Bugün genel dilbilim çerçevesi içinde ele alınan ve yeri geldikçe değinecek olduğumuz birçok konular bu evrede yeniden kurcalanmıştır. XVII. yüzyılda İngiliz düşünürü Francis BACON, XVIII. yüzyılda Alman düşünürleri LEIBNIZ, HERDER ve daha sonraları Wilhelm von HUMBOLDT, bu konuları işleyenlerin başlıcalarıdır.

XVIII. yüzyılın başlarında, bir yandan dünyadaki dillerin sınıflandırılması ve incelenmesiyle uğraşan G.W. LEIBNIZ, bir yandan da dilin düşünceyle ilişkisi konusuna eğilmiştir. LEIBNIZ dilin nitelikleri, doğuşu üzerinde durmuş, dili insan zihninin aynası saymıştır. Bilğin, dil öğelerinin anlam açısından doğru çözümlenmesinin, zihnin işleyişini en iyi yansıtan şey olduğunu ileri sürüyordu[22].

20 Arens, s.40–46.

21 *Grammaire générale et raisonnée*, Paris, 1660.

22 *Die philosophischen Schriften*, III, Berlin, 1875, s.313; bkz. Arens, s.82.

Dil üzerindeki çalışmalar hei evrede olduğu gibi, yeniçağda da düşünce akımlarının etkisinde ve doğrultusunda yürütüldü. XVIII. yüzyılda J.G. HERDER de dilin doğuşu, kaynağı üzerinde durdu. Yeni tanınan ülkelerin dillerinin incelenmesine önem verilen bu yüzyılda ünlü düşünür Wilhelm von HUMBOLDT'un, Cava adasındaki *Kavi* dili üzerindeki geniş incelemesinin giriş bölümü, dil denen kurumun birtakım önemli niteliklerinin ortaya konulmasına da olanak sağlamıştır[23]. Humboldt'un, bu çalışmasında dilin bir yapıt, yapılmış, bitmiş bir iş değil, sürekli bir eylem olduğunu ileri sürerek ispatladığını görüyoruz. Humboldt aynı zamanda, her dilin ayrı bir iç yapısı olduğunu, ulusların dünya görüşlerinin en iyi biçimde, onların dilindeki sözcüklerden izlenebileceğini ortaya koymuş, günümüze kadar gelen bir görüşün, bir akımın temellerini atmıştır.

XIX. yüzyıl, diller arasında, daha önceki yüzyıllarda ilgiyi çeken, farkına varılan yakınlıkların sağlam temellere oturtulduğu, *karşılaştırmalı dilbilim*'in Franz BOPP tarafından, dilbilimin bir dalı olarakortaya konulduğu çağdır. Daha önceleri SASSETTI, SCALIGER, LEIBNIZ gibi araştırıcıların gün ışığına çıkardıkları benzerlik ve yakınlıklar, dünyada birtakım dil ailelerinin varlığını belli etmiştir. Hindistan'dan İzlanda'ya kadar uzanan çok geniş bir alanda konuşulan pek çok dilin bağlı olduğu *Hint-Avrupa dil ailesi* (bu konuya bkz.), XVIII. yüzyıl sonlarında Hindistan'da Sanskrit'i inceleyen JONES gibi, RASK, BOPP, GRIMM, SCHLEICHER gibi araştırıcıların çabalarıyla kesinleşmiştir. Dilimizin içinde bulunduğu *Altay dilleri* grubunun varlığı da bu yüzyılda belli olmuş, bu grupla *Ural dilleri* arasındaki yakınlıklar incelenmiştir.

XX. yüzyıl, dilcilikte önemli gelişmelerin görüldüğü, ilke sayılabilecek yargıların yerleştiği bir çağın başlangıcıdır. Bu gelişmelerin, yerleşen yargıların birçoğunu, ünlü İsviçreli dilbilimci Ferdinand da SAUSSURE'e borçluyuz. Dilin başlıca niteliklerine, o zamana değin iyice anlaşılamamış çeşitli yanlarına, çeşitli sorunlarına sağlam kanıtlarla açıklık ve çözüm getiren SAUSSURE'ün kuramı, aynı zamanda dilbilimin ne olduğunu belirleyerek hangi doğrultularda yürümesi gerektiğini gözterir. Bilginin, ayrıntılarına ilgili bahislerle değinecek olduğumuz kuramı, 1907–11 yılları arasında Cenevre Üniversitesinde verdiği derslerde

23 Humboldt un kitabı *Die Kawisprache auf der Insel Jawa* adını taşır (3 cilt, Berlin, 1836–39). Bu kitabın başında yer alan inceleme "insan dil yapısının farklılığı ve onun, insan türünün manevi gelişmesindeki etkisi üzerine" (*Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechtes*) başlığı altında yayımlanmıştır.

olgunlaşarak sonradan, iki öğrencisi tarafından, *Cours de linguistique générale* adıyla yayımlanır (Paris, 1916)[24].

SAUSSURE ile yeni ufuklara, yeni doğrultulara ilerleyen dilbilim, günümüzde büyü könem kazanmıştır. Bundan sonraki bölümde göreceğimiz gibi, dilcilik çok geniş alanlara yayılmış, kendi içinde birçok dallara ayrılmıştır.

Günümüz dilbiliminin yaygın akımı *yapısal dilbilim*'dir *(linguistique structurale, structural linguistics, strukturale Sprachwissenschaft)*. Bu akımın temellerinin de SAUSSURE tarafından atıldığını, daha doğrusu, SAUSSURE kuramından yararlandığını söylemeniz gerekir.

Yapısal dilbilimin yüzyılımında, üzerinde ilerlediği yolları, geçirdiği aşamaları ayrı ayrı bölümlerde gözden geçirecek olmakla birlikte, ana doğrultuları burada kısaca göstermek istiyoruz[25].

XX. yüzyılda SAUSSURE'ü izleyen ve onun kuramına katkılarda bulunan *Cenevre Okulu* bir yana bırakılırsa, yapısal dilbilimin başlıca, aşağıdaki okullar çevresinde ve doğrultusunda çalışmalar yaptığı söylenebilir:

Bunlardan ilki, *Prag Okulu*'dur *(Pražký lingvistický kroužek, Cercle Linguistique de Prague)*, 1926'da kurulmuştur. *Kopenhag Okulu* adı verilen ikinci bilim çevresi ise, daha çok *glossematik* terimiyle anlatılan ve dili bir matematik sisteme yaklaştıran görüşün, yöntemin yayıcısıdır[26].

Kimi dilcilerin[27] *Amerikan Dilbiliminin Başlangıç Dönemi* saydıkları ve BOAS, SAPIR ve BLOOMFIELD gibi dilcilerin yetiştiği dönemde yapısalcılığın Amerika'da etkin bir biçimde yaygınlaştığını görüyoruz. Bu bilginler ve özellikle BLOOMFIELD, *betimlemeli (descriptive)* dilbilimin tutunmasını, yerleşmesini sağladılar.

24 "Genel dilbilim dersleri" adı altında çeşitli baskıları yapılan, birçok dile çevrilen bu kitabın başlıca bölümlerinin geniş ve açıklamalı Türkçe özeti Berke Vardar'ın *Ferdinand de Saussure ve Dilbilim Kavramları*" adlı kitabında (İstanbul, 1971) yer almaktaydı. Berke Vardar, yapıtı yeniden ele almış, açıklamalar da ekleyerek yeniden çevirmiştir. Bu çevirinin 1. cildi *Genel Dilbilim Dersleri* I adıyla, Türk Dil Kurumu yayımları arasında basılmıştır (1976); (II: 1978).

25 Yapısal dilbilim konusunda geniş bilgi edinilebilecek kaynak olarak yer yer değişik çalışmaları göstereceğiz. Burada yalnız, önemli birkaç kitabı belirtmek istiyoruz: Z.S. Harris, *Structural Linguistics*, Chicago, 1951 (8. basımı: Chicago–London, 1969); G.C. Lepschy, *La Linguistica Structurale*, Torino, 1966 (Almancası: *Strukturale Sprachwissenschaft*, München, 1969); Ju. D. Apresjan, *Ideen und Medhoden der modernen strukturellen Linguistik*, München, 1971; Türkçe olarak, özellikle Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, 1967; Süheylâ Bayrav, *Yapısal Dilbilimi*, İstanbul, 1969.

26 Bu okullar, tezleri ve çalışmaları konusunda geniş bilgi için bkz. Lepschy, s.g.y.

27 Örn. Lepschy, s.68 ve ötesi.

Betimlemeli dilbilim, tarihsel gelişmeleri bir yana bırakarak belli bir dilin belli bir süre içindeki çeşitli niteliklerini ortaya koymaya yönelen, bunu yaparken ilkeler koymaktan çok, dilin o günkü durumunu saptamaya çalışan bir dilbilim yöntemi ve alanıdır. Bu niteliğiyle betimlemeli dilbilim, aşağıda ele alacağımız eşzamanlı yönteme uyar.

Bilinmeyen, tanınmayan dillerin, Kızılderili dillerinin incelenmesi yolu ile betimlemeli dilbilimin temellerini atan BOAS, öğrencisi SAPIR ve BLOOMFIELD'den sonra, XX. yüzyılın ikinci yarısında Amerika'da yeni bir dönemin başladığını, yeni bir okulun etkinleştiğini görüyoruz.

1957'de yayımlanan *Syntactic Structures* adlı kitabıyla N.CHOMSKY dilde sözdizimine ağırlık vermiş, yapısalcılığın yeni bir doğrultusu olan *üretimsel dilbilgisi*'nin temellerini atmıştır. Bu tür dilbilgisi *kullanım*'a ağırlık veriyor, bundan yararlanarak bir dildeki doğru tümce kuruluşlarını belirleme amacını güdüyordu. Bir başka deyişle, dil çalışmalarında dilin *çekirdek tümce*'leri saptanıyor, bunlardan türetilebilen yeni tümce türlerinin, daha doğrusu, çeşitli *dönüşüm*'lerin elde edilmesine çalışılıyordu. Bu temel üzerine yürütülen çalışmalar ve bildirişmeyi, insan dilini bu açıdan çözümleyen incelemeler günümüzde *üretimsel-dönüşümlü* dilbilim adıyla bütün dünyaya yayılmış, yerleşmeye başlamıştır. Gerek bu doğrultudaki çalışmalar, gerekse değişik alanlardaki inceleme ve araştırmalar üzerinde, bundan sonraki bölümlerde duracağız.

BUGÜNKÜ DİLBİLİMİN DALLARI

Bugünkü dilbilimin dalları, alanları, akımları konusunu işlemeden önce şunu özellikle belirtmeliyiz ki, gerek dilbilimle ilgili çeşitli kavramları açıklayan terimlerde, gerekse doğrudan doğruya *dilbilim (linguistique, linguistics, Sprachwissenschaft* ve *Linguistik)* terimi üzerinde, bu konularla uğraşan çevrelerde tam bir anlaşma olmadığı görülür. Öyle ki, bugün kimi ülkelerde ve çevrelerde *linguistics* adı altında daha çok sesbilim konuları, dilin dış yönü üzerindeki çalışmalar ele alınmakta ve öğretim yapılmaktadır. Şurasını da özellikle belirtmeliyiz ki, dilbilim aşağı yukarı her ülkede, hatta her üniversite kürsüsünde başkalarından az çok farklı bir biçimde, doğrultuda ele alınmaktadır. Bu yüzden dilbilimin dalları, sınıflandırılması da birbirinden az çok ayrılmaktadır.

Biz *dilbilim* teriminden, dilin bütün genel ve özel niteliklerini, yani herhangi bir dile, bir dil öbeğine özgü ya da bütün dillerde görülen özel likleri, dil olaylarını araştırma konusu edinen, dilin ortak ya da tek özelliklerini inceleyen, konuları birçok bilim dallarıyla ilişkili ve geçişme halinde bulunan, geniş çerçeveli bir bilim anlıyoruz.

Genel dilbilim ise *(linguistique générale, general linguistics, allgemeine Sprachwissenschaft)* şimdiye kadar bir dilin, bir dil ailesi ya da grubunun değil, dil denen kurumun dünyadaki ortak niteliklerine eğilen, bütün belirtileriyle dil adını verdiğimiz kurumu incleyen bir bilim olarak tanımlanagelmiştir. Kuruluşunu HUMBOLDT'a kadar götürebileceğimiz bu bilimi SAUSSURE de aynı adla anmaktaydı. Dilin düşünceyle, ruhla ilgisi, kaynağı, toplum ve kültürle ilişkileri gibi sorunlar, bu bilimin temel konularıdır. Biz, günümüzde bu terimin pek fazla kullanılmadığını, değindiği konuların daha çok *dilbilim* adı altında ele alınmakta oluşunu ve sorunların ister istemez tek tek dillerle ilgili bulunuşunu göz önünde tutarak *dilbilim* teriminin kullanılmasını daha uygun buluyoruz. Genellikle bir sosyal bilim olarak kabul edilen dilbilim, özellikle sesbilim dalındaki deneysel çalışmalar, çeşitli uygulamalar, gereçler, yöntemler ve konular dolayısıyla doğal bilimler arasında da yer almış, onların alanlarına da yayılmıştır.

Aralarında bir sınır çizmek zor olmakla birlikte, bu geniş alanın yanı sıra, ülkemizde pek kullanılmayan ve bizim *özel dilbilim* adını vermek istediğimiz bir alandan da söz edilebileceğini sanıyoruz. Bu alanı biz *genel dilbilimin bütün görüş açılarından, sağladığı bütün olanaklardan yararlanarak bir dilin incelenmesi* biçiminde ve filolojiden biraz daha geniş kapsamlı bir alan olarak belirlemek istiyoruz.

Kitabımızın bu cildinde ve çeşitli bölümlerinde ayrı ayrı ele alınacak olan dilbilim dallarını –bütün dünyadaki çalışmaları göz önünde bulundurmak üzere– şöylece özetleyebiliriz:

SESBİLİM

(fonetik, phonétique, phonetics, Phonetik ve Lautlehre)

Dil konusuna eğilenler ta Eski Hintten, Eski Yunandan beri, çoğunlukla köklü bir yöntemden uzak olarak dil seslerinin nitelikleri, özellikleri üzerinde durmuşlardır. Karşılaştırmalı dilbilimin gelişip yerleşmesi sırasında, özellikle Hint-Avrupa dil ailesinin temelleri atılırken, bu dillerdeki ses değişmeleri ve bunların kuralları üzerinde durulmuş, dilbilgisi kitaplarında da eskiden beri ilk bölüm olarak dilin ses özelliklerine yer verilmiştir. Batıdaki dilbilgisi kitaplarının ilk örneği sayılan DIONYSIOS THRAX'ın dilbilgisinde, Yunancada "24 harf" bulunduğundan söz edilmekte, bunlardan – ikisi kısa, ikisi uzun olmak üzere– yedisi ünlü, on yedisi de ünsüz olarak gösterilmekte, bu seslerin nitelikleri belirtilmekteydi[28]. Daha sonraki dilbilgisi çalışmalarında, önce dilin ses özelliklerinin ele alınması, dilbilgisi kitaplarının ilk bölümünde bu konuya yer verilmesi, aşağı yukarı gelenek olmuştur.

Ancak XIX. yüzyılın sonlarında ve özellikle XX. yüzyılda, dil seslerinin incelenmesi ayrı bir inceleme-araştırma alanı durumuna girmiş, hatta bu alan içindeki konuların derinliğine kurcalanması ve aydınlatılması sonucunda her konu, aşağı yukarı ayrı bir bilim dalı niteliği kazanmıştır. Biz *sesbilim* adı altında çeşitli dalları, araştırma alanlarını özel terimleriyle birlikte, ayrı ayrı ele alıyor bunların farklarını belirtmeye çalışıyoruz:

Sesbilimin tanımına, onun uğraşı alanlarının anılmasına geçmeden önce sesbilimle *fonoloji* arasındaki ayrıma değinmeliyiz. Burada kısaca

28 Bu bilgiler verilirken "harf" sözcüğünün kullanılmış olması, elbette, bugünkü görüşlerimiz ve bilgilerimizle bağdaşabilir nitelikte değildir. Dionysios'un kitabı ve kapsadığı konular üzerinde ayrıntılı bilgi için bkz. Arens, s.19–26.

belirtmek gerekirse fonolojinin dil seslerini, genellikle dil içindeki görevleri açısından ele aldığı söylenmelidir.

Bizim genel bir ad olarak düşündüğümüz *sesbilim* teriminin çoğu çevrelerde, aşağıda sözünü edeceğimiz dalların tümünü içine aldığı, kimi çevrelerde, de bu dallardan biri yerine kullanıldığı görülmektedir.

Bugünkü bilimsel çalışmaları, çeşitli inceleme, araştırma ve uygulamaları göz önünde tutarak sesbilimi şöyle tanımlayabiliriz: *Sesbilim, insan dilinin seslerinin nasıl meydana getirildiğini, ne gibi nitelikleri olduğunu, ses dalgalarıyla nasıl aktarılarak dinleyene nasıl ulaştırıldığını, dinleyenin bu sesleri alışını, kısacası, dilin ve bildirişmenin ses yönünü inceleyen bilimdir.*

Burada söz konusu edilen inceleme gereçleri tek bir dile ait değildir; sesbilim yalnızca bir dilin ses yönünden incelenmesine yönelirse ona *sesbilgisi* adını vermek daha doğru olur (Örneğin Türkçenin sesbilgisi, Fransızcanın sesbilgisi gibi). Sesbilim bütün dünya dillerindeki sesleri bir bütün olarak ele alır; bütün dillerde ortak olan nitelikleri, eğilimleri, olayları, yasaları araştırır. Konuları ve yöntemleri daha çok doğal bilimlerin çerçevesi içine girer.

Sesbilim eskiden genellikle şöyle sınıflandırılırdı:

1. *Durgun* ya da *betimsel* (tasviri) *sesbilim (phonétique statique ou descriptive, descriptive phonetics, deskriptive Phonetik);*

2. *Gelişmeli* ya da *tarihsel sesbilim (phonétique évolutive* ou *historique, historical phonetics, historische Phonetik),*

3. *Deneyli sesbilim (phonétique expérimentale, experimental phonetics, experimentelle Phonetik).*

Sesbilim bölümünde geniş olarak inceleyeceğimiz bu alanlar üzerinde, burada kısaca duralım:

1. Gerek bu bilimde, gerekse teknikteki gelişme ve ilerlemeler her alana giren konular üzerinde derinleşme olanağı sağlayınca sesbilim dalları çoğaldı; yeni kavramlar, yeni alanlar, yeni sınıflamalar meydana geldi.

Yukarıdaki sınıflamada gösterilen durgun sesbilim içine, konuşma organlarımızın yapısını inceleyen fizyolojik ya da anatomik sesbilim de alınmaktaydı. Durgun sesbilim, *fonem* adını verdiğimiz dil seslerinin konuşma organlarımızın neresinde, hangi koşullar altında ne nasıl meydana geldiğini bütün ayrıntılarıyla – ve değişmeleri bir yana bırakarak

saptayan betimsel bir bilim dalıydı. Bu dalda örnek olarak bir /f/ foneminin söylenişi sırasında konuşma aygıtımızda görülen hareketler, ortak dilimizde bir tek /e/ varken Anadoluda yer yer birbirinden farklı söylenen değişik /e/ ler[29], yani /e/ nin *allofon*'ları[30] inceleme konusu yapılırdı.

2. Gelişmeli ya da tarihsel sesbilim, fonemlerin bir dilde ya da çeşitli dillerde zaman içinde gösterdiği değişmeleri, bunların nedenlerini, fonetik olay ve eğilimleri inceliyordu.

3. XIX. yüzyılda temelleri atılan deneyli sesbilim, laboratuvar çalışmalarıyla gerek konuşma aygıtımızın işleyişi, gerekse çıkarılan seslerin özellikle akustik yönünden değerlendirilmesi üzerinde duran bir daldı.

Son yılların dilbilim ve sesbilimle ilgili yayımlarında daha değişik sınıflamalar yaygınlaşmış, ve yerleşmiştir: Örnek olarak dil seslerinin insanın konuşma organlarınca meydana getirilişini inceleyen *söyleyiş sesbilimi*[31], dil seslerinin insan kulağı ve onunla ilişkili organlar üzerindeki fiziksel etkisini inceleyen *dinleyiş sesbilimi*[32] gibi.

Bunlardan söyleyiş sesbilimi, seslerin boğumlanma yerlerinin ve biçimlerinin saptanması konusunda çeşitli araçlardan yararlanarak araştırmalara girişir. Dinleyiş sesbilimi, bildirişme sırasında dinleyende meydana gelen işitme ve değerlendirme işleminin inceliklerini ortaya koymaya yönelir.

Öteden beri kullanılan *akustik sesbilim*[33] *(phonétique acoustique, acoustic phonetics, akustische Phonetik)*, konuşmayı, anlaşmayı sağlayan dil seslerinin fizik, özellikle akustik bakımından özelliklerinin, inceliklerinin saptanmasıyla ilgili sesbilim dalıdır. Bugünkü teknik ilerlemelerin sağladığı olnaklarla, elektronik cihazlarla yapılan araştırmalar, bu alanda önemli gelişmelere yol açmıştır. Bu alanın deneyli sesbilimle olan yakınlığı da ortadadır. Kimi araştırıcılar da *uygulamalı sesbilim* terimini *(phonétique appliquée, applied phonetics, angewandte*

29 Örnek olarak /i/ ye yakın, kapalı /e/ için Anadolu ağızlarında duyulan [ercɛc] (erkek), [jel] (yel) biçimindeki söyleyişler, *açık* /e/ için de [aelbisɛ] (elbise) gibi söyleyişler gösterilebilir.

30 *Allofon* için Sesbilim bölümünde bilgi verilecektir.

31 *phonétique articulatoire, articulatory phonetics, artikulatorische Phonetik.* Gleason (§ I. 16'da) onu insan fizyolojisinin bir dalı olarak gösterir. Ayrıca bkz. Robins, s.67 ve ötesi, Lyons, s.101 ve Ötesi, Lewandowski, s.64.

32 *phonétique auditive, auditory phonetics, auditive Phonetik*, bkz. Robins, s.78; Levandowski, s.74.

33 Gleason, bu dalı bir fizik dalı olarak niteler.

Phonetik), deneylerden de yararlanan, kullanımdaki incelikleri saptamaya yönelen geniş çerçeveli sesbilim için kullanmaktadırlar.

Bütün bu dallar, öteden beri yapılageldiği gibi, *genel sesbilim (phonétique générale, general phonetics, allgemeine Phonetik)* genel adı altında birleştirilebilir. Ancak genel sesbilimde daha çok, seslerin belli bir dil temel alınmadan incelendiğini belirtmeliyiz.

FONOLOJİ *(phonologie, phonology, Phonologie)*

Yukarıda değindiğimiz gibi, XX. yüzyılın başlarında, özellikle F. de SAUSSURE ile, dil çalışmalarında yeni ufuklar açılmıştır. Dili bir dizge (sistem) olarak kabul eden SAUSSURE'ün kuramından yararlanan ve 1926 yılında ortaya çıkan *Prag Okulu*, dildeki öğelerin incelenmesi sırasında tek tek fonemlerin birer görevleri bulunduğu görüşünden hareket ederek dil seslerini bu görevleri açısından incelemiş, *phonologie* terimini bu anlamda kullanmıştır. Fonoloji doğrudan doğruya dildeki öğelere eğilerek bu öğelerdeki fonemlerle, onların görevleriyle ve sıralanışlarıyla uğraşır. İngilizcede bunun yerine *phonemics* terimi kullanılmaktadır. Sesbilim, konuşma sırasında konuşanda, dinleyende meydana gelen eylemleri ve bildirişmenin fiziksel özelliklerini ortay akoymaya yönelirken fonoloji, seslerin bildirişmede nasıl etkili olduğunu, nasıl anlam farkları doğurduğunu, kısacası, ses özelliklerinin anlaşmaya katkısını aydınlatmaya çalışır. Fonolojiyi görevsel ve yapısal sesbilim olarak niteleyebiliriz[34].

Konuyu daha somut bir biçimde ortaya koyabilmek için şöyle bir örnek verebiliriz:

Dilimizdeki *kayık*, *kaşık*, *katık* ya da *yel*, *sel*, *kel* sözcüklerindeki seslerin fiziksel özelliklerini incelemek sesbilimin konusudur. Ancak bunları birbirinden anlamca büsbütün ayrı birlikler haline getiren özellikleri, fonem birleşmelerini fonoloji inceler. Örneğin *Ordu* (ilk hecesi vurgulu) ile *ordú* (ikinci hecesi vurgulu) sözcüklerini *kazmá* ile *kázma*, *yapmâ* ile *yápma* arasındaki anlam farkını yaratan vurgunun görevini, çeşitli incelik ve ayrıntılarını saptamak fonolojinin görevidir.

BİÇİMBİLGİSİ *(morphologie, morphology, Morphologie* ve *Formenlehre)*

Klasik dilbilgisi kitaplarının ikinci bölümü genellikle biçimbilgisine ayrılırdı. Bu bölümde, ele alınan dildeki kökler, ekler, bunların birleşme

34 Martinet (Synchr, s.42), fonolojiyi sesbilimin özel bir yorumu olarak görüyor. Buna değinen Helbig, iki alan arasındaki ayrımı, sesbilimin dili, *langue*'ı göz önünde tutmadan incelediğini, fonolojinin ise onunla bağımlı olarak ele aldığını söyleyerek belirtir.

yolları, eklerin çeşitli görevleri incelenerek dilin türeme ve çekim özellikleri, biçimle ilgili değişik sorunlar üzerinde durulurdu.

Dillerin biçim açısından özelliklerinin incelenmesi, dil tiplerinin belirlenmesi bakımından önemlidir; karşılaştırmalı dilbilim çalışmalarında özellikle bu nedenle biçimbilgisine ilgi gösterilmiştir.

Yapısal dilbilimin ışığı altında yürütülen günümüz dil çalışmalarında bir sistem, bir yapı olarak ele alındığı için herhangi bir konuşma parçasındaki sözcüklerin ya da tümcelerin tek tek incelenmesi yerine, birbirleriyle sıkı ilişkisi bulunan bu öğelerin, bu ilişkileri açısından incelenmesi yoluna gidilmektedir. Bu arada, sözcüğü ve tümceyi oluşturan *biçimbirim*'lerin[35] *(morphème, morpheme, Morphem)* görevleri, dildeki yerleri de belli edilmekte, dildeki bu öğelerin çözümlenmesinde bilgisayarlardan da yararlanılmaktadır.

Son yıllarda biçimbilgisi çalışmalarının yanı sıra, fonemlerin sözcük yapısı içindeki yerini belli etmek üzere incelemelere yönelen *morphophonologie* (ya da bundan kısalma: *morphonologie)* adında bir yeni alan ortaya çıkmıştır. Bu alanın uğraşı konularına bir örnek verelim:

Türkçedeki *araban* sözcüğünde tek bir /n/ sesi, belli bir görevi yerine getiren bir biçimbirimdir (arabanın sana, 2. tekil kişiye ait olduğunu göstermeye yarar). *Boyamak*'la *boyanmak* arasındaki anlam ayrımını sağlayan /n/ ise dilimizde iki ayrı görevi birden görür: Hem dönüşlülük anlatır, hem de eylemin edilgen olduğunu belirtir (1. Kadın süslendı *boyandı*; 2. Parmaklıklar *boyandı* örneklerini inceleyiniz). Tekil 3. kişiyi gösteren ve aynı zamanda bir gösterme sıfatı olarak da kullanılan *o* sözcüğünü çoğul yaparken *-lar* ekinin yanı sıra kullandığımız /*n*/ sesi *(onlar)* ise bambaşka bir nitelik taşır; böyle hiç bir görevi yoktur; yalnızca sesle ilişkilidir.

DİZİMBİLGİSİ

(Sözdizimi, syntaxe, syntax, Syntax)

Çok eskilere uzanan dizimbilgisi çalışmalarında, öteden beri sözcüklerin tümce içinde sıralanmaları, dillerin tümce yapılarının belirlenmeleri, işlenen başlıca konuydu. Özne, tümleç ve yüklemin bir dildeki sıralanışı ve adların sıfatlaıla bir araya geliş biçimleri, başlıca sorun sayılırdı.

35 Dilin Birimleri bölümüne bkz.

Günümüz dilbiliminde dizimbilgisi birdenbire ön plana geçmiştir. Yapısal dilbilimin bir uzantısı olan *dönüşümlü-üretimsel dilbilim*, özellikle Amerikalı dilbilimci Noam CHOMSKY'nin kuramı bunu sağlamıştır. 1957'de yayımlanan Dizimbilgisel Yapılar (Syntactic Structures) adlı kitabıyla *dönüşüm* kuramını ortaya atan CHOMSKY, bütün dünyada dil çalışmalarına yeni bir yön vermiştir.

Yapısal dilbilim dili bir dizge olarak kabul ettiği için dildeki sözcüklerin birbirleriyle hangi ilişkiler içinde bulundukları, nasıl sıralandıkları, bir dilde kurulması olanaklı bütün tümce tiplerinin saptanması, bu yeni akımın başlıca uğraşısı olmuştur. İlgili bahiste ayrıntılarına değineceğimiz gibi, dildeki söz örgüsünün aydınlatılması, aynı zamanda dili çevreleyen sırların da büyük ölçüde çözülmesi olarak görülmüştür. Bu görüş ve yöntemin önem kazanması dolayısıyla bugün bütün dilbilim kitapları doğrudan doğruya sesbilim ve dizimbilim konularına öncelik vermekte, birçok dilbilgisi kitabı da yalnızca sesbilim ve dizimbilgisi konularından oluşmaktadır.

ANLAMBİLİM

(sémantique, semantics, Semantik ve Bedeutungslehre)

XIX. yüzyılın ortalarına doğru bilim dünyasında beliren ve yüzyılın sonlarında gelişen anlambilim, dilin, o zamana kadarki çalışmalarda önemsenmeyen bir yanını ele alıyor, dilin doğrudan doğruya anlam yönüne eğiliyordu. Bugün de –eğer kabataslak bir ayrım yapmak istersek– sesbilimin dilin dış yönüne, dil seslerine yöneldiğini, anlambilimin ise dilin düşünce yanıyla, sesle düşünce arasındaki ilişkilerle ilgilendiğini söyleyebiliriz. Ancak, yüzyılımızda gelişen dil çalışmalarının yanı sıra, bu dalda da büyük gelişmeler kaydedilmiş, bir yandan dilbilim alanındaki ilerlemeler, bir yandan da felsefede, mantıkta ve ruhbilimdeki gelişmeler anlambilimin çerçevesini genişlettiği gibi, öteki alanlarla ilgisini ve önemini de arttırmıştır. Bugün dille ilgili yayımlar arasında anlambilime ayrılanlar geniş bir yer tutmaktadır.

Biz anlambilimde en yerinde dallanmanın

1. Durgun anlambilim,
2. Gelişmeli anlambilim

biçiminde olacağı kanısındayız. Bu iki daldan birincisi içine, gelişme ve değişmelerden uzak olarak *sözcük*, *kavram*, *anlam*, *kapsam* konularıyla *eşanlamlılık*, *eşadlılık* ve *çokanlamlılık* sorunlarının alınabileceğini sanı-

yoruz. Gelişmeli anlambilim alanı içinde ise anlam olayı olarak nitelendirdiğimiz anlam değişmelerinin ve söz sanatı sayılabilecek olan *deyim aktarması*, *ad aktarması* gibi sorunların ele alınabileceğini düşünüyoruz[36]. Ancak, şurasını da belirtmeliyiz ki, bizim bu kitapta ele aldığımız anlambilim, dilbilim açısından incelenmiştir. Mantık ya da ruhbilim açısından, bunların çerçevesi içine giren anlambilim ve günümüzde meydana çıkan *yapısal anlambilim* üzerinde durmuyoruz.

Daha yukarıda da değindiğimiz gibi, anlambilim bugün dil çalışmalarının en gelişmiş alanlarından biridir. Anlam analizleri yapılmakta, ruhbilimcilerce duygusal anlam dizgelerinin saptanmasına çalışılmaktadır. Özellikle 1950'den sonra ruhbilimciler ruhbilim verilerinden yararlanarak anlam incelemelerinde yeni doğrultular göstermişler, bunun yanı sıra dönüşümlü-üretimsel dilbilim çalışmaları da bu alana yansımıştır.

SÖZCÜKBİLİM

(lexicologie, lexicology, Wortkunde)

Kimi dilcilerin anlambilim ve adbilimi de içine kattıkları ve geniş bir çerçevesi olduğunu düşündükleri büyük bir dilbilim dalıdır. Ancak biz, anlambilim ve adbilimin, gerek konuları, gerekse yöntemleri ve bu alanlarda meydana gelen gelişmeler bakımından ayrı ayrı ele alınmalarının daha doğru olduğunu ve sözcükbilimin daha dar kapsamlı bir alan olarak düşünülmesi gerektiğini sanıyoruz.

Sözcükbilim yakın zamana kadar genellikle dilin söz varlığına, söz hazinesine eğilen ve dildeki öğelerin özellikle biçimbilgisi açısından niteliklerini, kökenlerini[37], tarihsel gelişmelerini, kısacası, başlarından geçenleri inceleyen bilim olarak tanımlanıyordu[38]. Son yıllarda bu dalda da yeni gelişmeler olmuş, yapısalcılık akımının yankısı olan *toplumsal sözcükbilim* adlı yeni bir inceleme alanı ve yöntemi ortaya çıkmıştır. Kavram alanı ya da anlam alanı kuramından yararlanan toplumsal sözcükbilimin yöntemi, her sözcüğün, kendisinin de bulunduğu anlam alanı içinde ele alınması ve toplumla sıkı ilişkili bir biçimde, bu alan içinde, bir değer dizgesi olarak düşünülmesi, incelenmesidir.

36 Bütün bu konular ve terimler, kitabımızın 2. bölümünde ele alınacaktır.

37 Çok eskiden beri ilgi gören bir dil araştırması olan kökenbilgisi *(étymologie)* de onun bir uğraşı alanıydı.

38 Bugün bu alan daha çok *morpho-lexicologie* adıyla anılıyor.

SÖZLÜKBİLGİSİ

(lexicographie, lexicography, Leksikographie)

Sözcükbilimle yakından bağlılığı olan, ancak yalnızca sözlük hazırlama yolları, yöntemleri ve tekniği konularını işleyen bir daldır.

ADBİLİM

(onomastique, onomastics, Namenkunde)
(onomasiologie, onomasiology, Bezeichnungslehre)

Bu ad altında gözden geçirilebilecek olan dil çalışmaları, bizce başlıca iki grupta toplanabilir:

1. Anlambilimle yakınlığı olan, ancak yöntem bakımından ondan ayrılan ve sözcük-kavram ilişkisine önem veren bilim dalı. Bu daldaki çalışmalarda herhangi bir kavramdan (örneğin *güzellik*, *balık*, *zaman)* hareket edilerek bu kavramın herhangi bir dilde nasıl anlatım bulduğu ve anlatımda hangi etkenlerin rol oynadığı incelenir. Bu alana *geniş adbilim* adını verebiliriz. Çünkü ele alınan sözcükler genellikle dilbilgisinde *ad (substantivum)* sayılan öğelerdir ve bu bilimin bu türü doğrudan doğruya adlara yönelir[39].

2. Genellikle her dilde *özel ad* sayılan öğeler üzerinde duran ve özel adları *kökenbilgisi*, tarihsel gelişme yönünden ve çeşitli dil ve kültür sorunları açısından inceleyen bilimdir. Yer adları üzerinde duran dalı *(yeradıbilim, toponymie* ya da *toponomastique)* olduğu gibi, kişi adları, coğrafya adları üzerinde çalışan dalları da vardır. Örnek olarak nehir, ırmak, göl gibi su adları üzerinde duran *hydronymie*, dağ adlarını inceleyen *horonymie* dallarını gösterebiliriz. Bu alanın çeşitli sorunları lehçebilim ile geçişme halindedir.

LEHÇEBİLİM

(dialectologie, dialectology, Dialektologie)

Bir dil içinde, bir ülkede ya da dilin yayıldığı değişik yerlerde, çeşitli etkenlerle meydana gelen değişiklikler ve bir dilin farklı biçimleri, lehçebilimin araştırma alanıdır. Dil olayları ve dilin genel nitelikleriyle

39 Yukarıda verilen terimlerden *Bezeichnungslehre*, Almancada bu birinci türden çalışmalar için kullanılmakta, ikinci grubtakiler için de bu dilde *Namenkunde* terimi genelleşmiş bulunmaktadır.

olduğu kadar, çeşitli yerleşme, kültür, toplumbilim sorunlarıyla da yakından bağlantısı bulunan bu araştırmalar lehçe, ağız gibi dil birliklerinin incelenmesine yönelir. Bu çalışmalarda değişik yöntemler uygulanarak bir dilin ya da bir dil grubunun, ailesinin belli bir süre içinde ya da tarih boyunca gösterdiği değişmeler saptanır; birtakım kuralların konulması olanağı doğar. Birtakım özelliklerin yer yer saptanması ve bunlardan yararlanılarak dil haritalarının, dil atlaslarının hazırlanması yoluyla, yerleşme tarihi, tarih ve kültürle ilgili birçok ipuçları elde edilir. Günümüzde, bir dilin lehçelerinin ana dilden ya da birbirinden ayrılmalarının tarihini saptamak üzere birtakım denemelere de girişilmektedir.

ÖTEKİ ALANLAR

Yukarıdan beri sıraladığımız dallar ve daha özel oldukları için, ilerideki bölümlerde ayrıntılı olarak inceleyeceğimiz alt alanlar dışında, dilbilimin daha pek çok dalı ve ilgili olduğu pek çok alan vardır. Bunları burada kısaca saymakla yetineceğiz:

Bu bölümün başında kısaca değindiğimiz *bildirişme* olayı ancak çeşitli işaret dizgeleriyle gerçekleşebilmektedir. Dilbilim, SAUSSURE'ün yaptığı gibi, dille ilişkisi olan ve olmayan bütün işaret dizgelerini inceleyen işaretbilim'in *(sémiologie, semiotic, Semiotik)* bir dalı olarak düşünülebileceği gibi, bu dalı bugün dilbilimin bir alanı, genişletilmiş bir anlambilim olarak görenler de vardır.

Dil yeteneği, konuşabilme yeteneği ruhbilim ve dil felsefesinin konuları sayılır ve sayılmalıdır. Bu bakımdan, başka dil sorunlarıyla birlikte, dilin çeşitli özellikleri bu iki bilimin başlıca konuları olmuş, ayrıca *dil psikolojisi* ve *dil sosyolojisi* dallarıyla anlam analizleri, duygusal anlam dizgesi araştırmaları yeni birer dal olarak meydana çıkmışlardır. Pek çok sorunları ruhbilimle ilişkili olan, aynı zamanda, dil denen kurumun çeşitli sorunlarına, dilin kaynağı konusuna ışık tutan *çocuk dili* de dilbilimde ayrı bir alandır.

Bu alanlarda olduğu kadar, *eğitimbilimle*, aynı zamanda dilin ayrıntı sayılabilecek incelikleriyle bağlılığı bulunan *dil öğretimi* alanı da bugün dilbilimde önemli bir yer almış, çeşitli bilimsel kurultaylarda bu dala büyük önem verilmeye başlanmıştır. Bugün dil öğretiminin de içinde bulunduğu *uygulamalı dilbilim* dalı, aynı zamanda makinelerle gerçekleştirilen çeviri konusunu (bkz. Makineli Çeviri bahsi), hatta reklam sorunlarını da içine almaktadır.

Filoloji çalışmaları da bugün bütün dünyada yürütülmektedir. Dilbilimin kurmaylığı altında elde edilen yöntemler, varılan sonuçlar, tek bir dilin, onun dil ve edebiyat ürünlerinin incelenmesini amaç edinen filoloji çalışmalarına da ışık tutmakta, bu alana da etkili olmaktadır. Genellikle bireyin diline yönelen ve edebiyatla ilgisi meydanda olan *anlatımbilim* de *(stilistik)* bugünkü dilbilimin bir dalıdır.

Bugün dilbilimle edebiyat, dili işleyen, dil yaratımlarını konu edinen iki bilimsel araştırma alanı olarak birbirlerine gittikçe yaklaşmışlar, birçok çevrelerde edebiyat bir "metinler bilimi" olarak görülmeye başlanmıştır (bkz. GLINZ, Linguistische Grundbegriffe, s. 18).

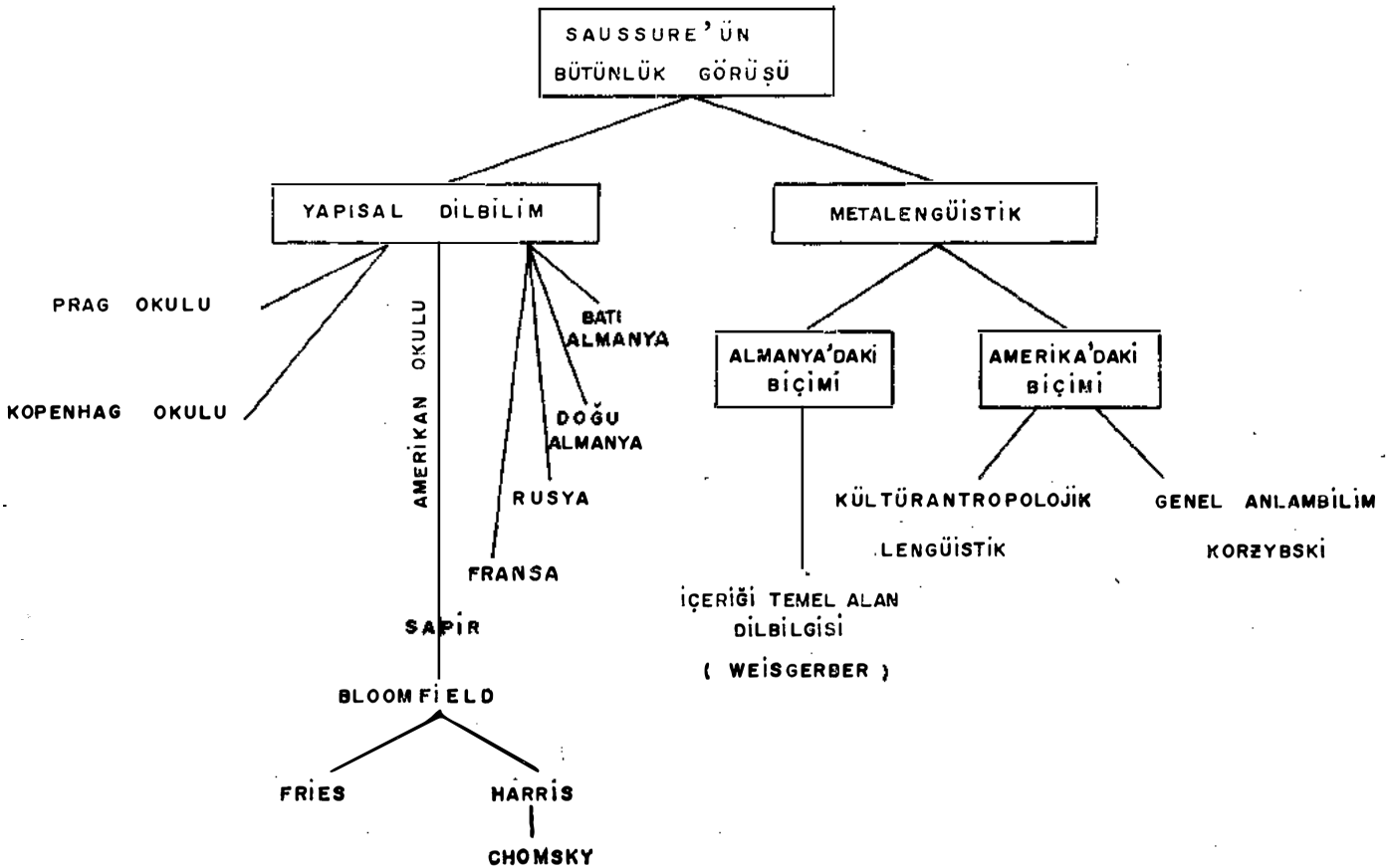
Bütün bu çalışmalarla ve ilerdeki bölümlerde ayrı ayrı değinecek olduğumuz öteki alanlar ve sorunlarla, dilbilimin dünya üzerinde bugün çok değişik alanlarda ve değişik doğrultularda gelişen, dallanmış budaklanmış bir bilim olduğu görülecektir. Teknikteki gelişmeler dilbilime bütünüyle yansımıştır. Sesbilim ve makineli çeviri alanlarında olduğu gibi, *istatistik dilbilim* (daha aşağılarda değineceğiz) dalında ve daha birçok dallarda, teknikteki ilerlemelerden yararlanılmaktadır.

HELBIG, günümüzdeki dilbilim akımlarını tümüyle gözden geçirdikten sonra bunların başlıca iki doğrultuda görüldüklerini belirtmekte, bu akımları özetleyerek birbirleriyle olan ilişkilerini göstermektedir (s. 340). Bilgine göre, birbirine karşıt olan iki eğilimden biri, HUMBOLDT 'un etkisi altında, dil olaylarının içeriğine, onların nitelik ve etkilerine yönelir. Öteki ise, önce SAUSSURE kuramının, sonra da mantık ve matematiğin etkisiyle biçimlere ve yapılara yönelen eğilimdir. Başka bir deyişle, bunlardan birincisinde, dildeki tek tek öğelerin bir yapı ilgisi içinde, yapıyla ilişkili olarak yaşadıkları, öbüründe, dilin başlıca zenginliklerini bu öğelerin kavram-anlam yönlerinin oluşturduğu görüşü egemendir.

Bizce, kimi bilginlerin de belirttiği gibi bu iki doğrultu ya da eğilim, birbirine karşıt değildir. Dildeki öğelerin biçim, yapı ve anlam yönlerini ayrı ayrı değil, birlikte ele almak, hem bu yönlerini, hem de onların öteki öğelerle ilişkilerini birlikte gözlemlemek en doğrusudur.

Helbig'in, günümüzde dilbilimin çeşitli okullar ve yöntemler doğrultusundaki yayılışını aşağıdaki şemayla (bkz. s.35) gösterdiğini görüyoruz (s.342):

Burada "Saussure'ün bütünlük görüşü" biçiminde gösterilen şey, dilbilime Saussure'le gelen "dizge" anlayışıdır. Daha önce değindiğimiz gibi, dili bir dizge olarak gören Saussure'ün bu ilkesi, yapısalcılığın oluş-


SAUSSURE'ÜN
BÜTÜNLÜK GÖRÜŞÜ
YAPISAL DİLBİLİM
METALENGÜİSTİK
PRAG OKULU
KOPENHAG OKULU
AMERİKAN OKULU
BATI ALMANYA
DOĞU ALMANYA
RUSYA
FRANSA
SAPİR
BLOOMFİELD
FRİES
HARRİS
CHOMSKY
ALMANYA'DAKİ BİÇİMİ
AMERİKA'DAKİ BİÇİMİ
İÇERİĞİ TEMEL ALAN DİLBİLGİSİ
(WEİSGERBER)
KÜLTÜRANTROPOLOJİK LENGÜİSTİK
GENEL ANLAMBİLİM
KORZYBSKİ

masında önemli rol oynamış, değişik okulların dil anlayışında etkili olmuştur. Sol aşağıdaki yapısal dilbilim bölümü, şemada da görüldüğü gibi bu akımın çeşitli okullar çevresinde dağılım ve yayılışını göstermek te, bunlardan Amerikan Okulu'nun uzantısı olarak en uçta, CHOMSKY'ye yer verilmektedir. Sağ aşağıda, *metalengüistik* bölümü kimi bilginlerce bu adla anılan ve dil çalışmalarında içeriğe, dildeki öğelerin kavram-anlam yönlerine eğilen yöntemlerin Almanya ve Amerikada uygulanan biçimlerini göstermektedir ki, bunları yeri geldikçe açıklayacağız.

DİLBİLİMDE YÖNTEMLER

Burada biraz da dilbilim çalışmalarının yöntemleri üzerinde durmak istiyoruz:

Dil çalışmalarında genellikle iki türlü yöntem izlenir: 1) *Eşzamanlı (synchronique, synchronic, synchronisch*[40]*) yöntem;* 2) *artzamanlı (diachronique, diachronic, diachronisch*[41]*) yöntem.*

Bu iki kavram aracıyla dil çalışmalarına yeni bir görüş getiren, F. de SAUSSURE olmuştur. SAUSSURE, öteki bilimlerde olduğu gibi, dilbilimde de durgun ve gelişmeli olgular arasındaki karşıtlığa dikkati çekiyordu[42]. Bilgine göre, değerlerle ilgilenen her bilimde kimi olgular, belli bir süre içindeki ilişkilere, değerlere eğilen araştırmalarla ortaya çıkarılabilir (aşağıdaki şemada bunlar yatay eksen, yani eşzamanlılık ekseni üzerinde gösterilmiştir). Örneğin bir sözcüğün tekili ile çoğulu arasındaki bağlantı yatay eksen üzerinde (A–B) yer alabilir. Ama bir



sözcüğün bir biçimden ötekine geçişi ancak zaman içinde incelenebilecek bir olaydır; bir gelişmenin, bir değişmenin söz konusu olduğu bu olay dikey eksende yer alır. Eğer buna Türkçeden bir örnek verecek olursak, XI. yüzyılda *yoġurḳan* biçiminde geçen sözcüğün bugün *yorgan* biçimine dönüşmesini gösterebiliriz.

40 Yun. σύν 'ile, birlikte' ve χρόνος 'zaman' sözcüklerinden.

41 Yun. διά boyunca, esnasında' ve χρόνος 'zaman' sözcüklerinden.

42 *Cours de linguistique générale*, s.

Edebiyat çalışmalarında da elbette, bu iki yöntemden yararlanılmalıdır. Türk edebiyatının herhangi bir sorunu, örneğin şiir biçimleri ya da "Türk şiirinde aşk" gibi bir konuyu incelemeye yönelen bir çalışma *diachronie* çerçevesi içinde ele alınabilir. GLINZ (Linguistische Grundbegriffe, s.19), eşzamanlılık–artzamanlılık ayrımının edebiyatta da önemli bir rol oynadığına değindikten sonra bir edebiyat yapıtının bir bütün olarak görülmesi ve metne dayanılarak eşzamanlı incelenmesi gereken bir dil ürünü olduğunu ileri sürmektedir.

SAUSSURE'ün bu ayrımından beri dil araştırmaları ve dilbilim bu iki ayrı yolda yürümektedir. *Eşzamanlı* araştırma dil sorunlarını belirli bir süre içinde ve gelişmelerden, değişmelerden bağımsız olarak inceler. Herhangi bir özelliğin ya da sorunun incelenmesi için, örneğin bugünkü Türkiye Türkçesinin ele alınarak bu evredeki biçimlerin birbirleriyle bağlantıları, ilişkileri üzerinde durmamız, "Türkiye Türkçesinde vurgu" gibi bir konuyu incelememiz gibi. Ancak, unutulmaması gereken önemli bir nokta, bu çalışmaların modern, konuşulan dille sınırlandırılmış olmadığıdır; "bir ölü dil üzerinde de eşzamanlı araştırma yürütülebilir[43]". Artzamanlı araştırmada olaylar, gelişmeleri açısından incelenecekinden, bir gelişmenin gerçekleşmesi için gereken süre içindeki inceleme söz konusudur; bu yüzden, ayrı çağlara, evrelere ait belirtiler izlenir. Örneğin, Türkçedeki *amca, baldız, bacanak* gibi akrabalık adlarının incelenebilmesi, başka dillerle karşılaştırılabilmesi için bugünkü kullanılışlardan gerilere, Türk dilinin en eski ürünlerine, dilimizin konuşulduğu başka alanlara gitmek gerekir.

Bu yöntemlerin kullanılmış olmasına göre dilbilim de *diachronique (évolutive)* ya da *synchronique (statique)* dilbilim adını alır.

Burada, konumuzla ilgisi dolayısıyla *betimlemeli (tasviri) dilbilim (linguistique descriptive, descriptive linguistics, deskriptive Sprachwissenschaft)* teriminden ve yönteminden de söz etmek gerekir, sanıyoruz.

Betimlemeli dilbilim, adından da anlaşılacağı gibi betimleme yolunu seçer. Dilin yaşayan, konuşulmakta olan varlığına eğilerek dilde görülen gerçekleri, durumları saptamaya ve betimlemeye çalışır. Fakat bunların nedenlerini ve etkilerini araştırmaz. Dildeki özelliklerin saptanması, betimlenmesi sırasında tarihsel gelişmelerin incelenmesine yönelmez; tarihsel dilbilimin karşıtı olarak görülür.

43 Lyons (s.47). Bu iki yöntem konusunda ayrıca bkz. E.Coseriu, *Sincronia, diacronia e historia*, Montevideo, 1958; Glinz, *Linguistische Grundbegriffe*, s.11–18. Glinz, kitabında Ch. F. Hockett, A. Martinet ve M. Pei'nin görüşlerine de yer verir. Martinet'nin *La linguistique synchronique* adlı yapıtı da doğrudan doğruya eşzamanlı dilbilime ayrılmıştır.

Bugün bir dilci, dünyanın uzak bir köşesinde, yeni bulunan bir dili incelemekle görevlendirilmiş olsa, bu dilci çalışmaya başlarken ilk olarak bu dildeki sesleri eksiksiz saptamaya, bunların birbirinden ayrılan yönlerini, ses birleşmelerini betimlemeye çalışır. Dilin biçim, yapı özelliklerini, iç ve dış yönlerini, sözcük varlığını kâğıda geçiren dilci, yalnızca eldeki gereçleri değerlendirdiği, geçmişe yönelmediği, bir ressamın bir doğa görünümünü tuale ya da kâğıda aktarışı gibi, var olanı saptamakla yetindiği için betimlemeli dil çalışması yapmış olur.

Bu özelliklerinden de görüleceği gibi, betimlemeli dilbilim, SAUSSURE'ün eşzamanlı dilbiliminden pek ayrılmamaktadır[44]. Zaten eşzamanlı yönteme, gelişmeler inceleme dışında bırakıldığı için *durgun* ve *betimlemeli* yöntem de denir. Öte yandan, özellikle BLOOMFIELD'in 1933'te yayımlanan *Language* adlı yapıtıyla temellerinin atıldığı kabul edilen betimlemeli dilbilim, birçok dilcilerce *yapısalcılık*'la eşdeğerli tutulmakta, eşanlamlı olarak kullanılmaktadır.

Burada belirtmemiz gereklidir ki, eşzamanlı ve artzamanlı yöntemler günümüz dil çalışmalarında, özellikle belli konuların, sorunların işlenmesinde genel olarak uygulanan yöntemlerdir. Bunların dışında her okulun, her akımın kendi kuramı ya da görüşü doğrultusunda baş vurduğu araştırma yöntemleri vardır ki, onları bu kuram ve akımları işlerken ele alacağız.

GİRİŞ'İN

KAYNAKÇASI

ARENS — Arens, Hans, *Die Sprachwissenschaft, der Gang ihrer Entwicklung von der Antike bis zur Gegenwart*, Freiburg–München, 1955.

BAŞKAN — Başkan, Özcan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, 1967.

BIERWISCH — Bierwisch, Manfred, *Modern Linguistics. Its Development, Methods and Problems*, Almancadan çeviri, The Hague–Paris, 1971.

BLOOMFIELD — Bloomfield, Leonard, *Language*, 1933.
Current Trends in Linguistics, yayımlayan: Thomas A.Sebeok, 12.cilt: *Linguistics and Adjacent Arts and Sciences*, 2., 3., 4. bölümler, The Hague, 1974.

44 Bu konuda daha çok bilgi için bkz. Juhasz, s.78; Knobloch, 7, 560; Vermeer, s.28; s.28; Lewandowski, s.141, 142.

DİLÂÇAR Dilâçar, A., *Dil, Diller ve Dilcilik*, Ankara, 1968.

GARWIN Garwin, Paul L., *Method and Theory in Linguistics*, The Hague. 1970, "*Janua Linguarum Series Maior*, 40".

GLEASON Gleason, Jr., H.A., *An Introduction to Descriptive Linguistics*, New York, 1955.

GLINZ Glinz, Hans, *Sprachwissenschaft heute, Aufgaben und Möglichkeiten*, 2. basım, Stuttgart, 1970.

GLINZ *Linguistische Grundbegriffe und Methodenüberblick*. Frankfurt a. M., 1970.

HAMMARSTRÖM Hammarström, G., *Linguistische Einheiten im Rahmen der modernen Sprachwissenschaft*, Berlin–New York, 1966.

HELBIG Helbig; Gerhard, *Geschichte der neuerenSprachwissenschaft, unter dem besonderen Aspekt der Grammatik –Theorie*, 2. basım, München, 1973.

HOCKETT Hockett, Charles F., *A Course in Modern Linguistics* 5. basım, New York, 1970.

IVIĆ Ivić, Milka, *Wege der Sprachwissenschaft (Pravci* u lingvistici adlı aslından) çeviri, München, 1971.

JUHÁSZ Juhász, J., *Probleme der deskriptiven Linguistik im Universitätsunterricht* : *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae, Sectio Linguistica*, Budapest, 1973, 79–91.

KNOBLOCH Knobloch, J., *Sprachwissenschaftliches Wörterbuch*, 1–7 Fasiküller, Heidelberg, 1961–1974.

LANGACKER Langacker, Ronald W., *Language and its Structure.* (*Sprache und ihre Struktur* başlıklı Almanca çevirisi), *Tübingen*, 1971.

LEROY Leroy, Maurice, *Les Grands courants de la linguistique moderne*. Bruxelles–Paris, 1967.

LEWANDOWSKI Lewandowski, Theodor, *Linguistisches Wörterbuch*, 1. cilt, Heidelberg, 1973.
Linguistics Today, yayımlayan: A.A. Hill, New York, 1969.

LYONS — Lyons, John, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge, 1968 (yararlanılan Almanca çevirisi: *Einführung in die moderne Linguistik*, 2., gözden geçirilmiş basım, München, 1972).

MALMBERG — Malmberg, G., *Les Nouvelles tendances de la linguistique*, Paris, 1967.

MARTINET — Martinet, André, *Éléments de la linguistique générale*, Paris, 1960.

MARTINET, *Syn.* — Martinet, André, *La Linguistique synchronique, Études et recherches* (yararlanılan Almanca çevirisi: *Synchronische Sprachwissenschaft*, Berlin, 1963).

MOUNIN — Mounin, Georges, *Histoire de la linguistique, des origines au XX^e siècle*, Paris, 1967.

PERROT — Perrot, Jean, *La Linguistique*, 7. basımı, Paris, 1967 *Readings in Modern Linguistics, yayımlayan:* B. Malmberg, Stockholm 1972.

ROBINS — Robins, R. H., *General Linguistics, An Introductory Survey*, 2. basım, London, 1971.

SCHÖDEL — Schödel, Siegfried, *Linguistik*, München, 1974.

SZEMERÉNYI — Szemerényi, Oswald, *Richtungen der modernen Sprachwissenschaft*, I. Bölüm: *Von Saussure bis Bloomfield*, 1916–1950, *Heidelberg*, 1971.

ÜÇOK — Üçok, Necip, *Genel Dilbilim* (Lengüistik), Ankara, 1947.

VERMEER — Vermeer, Hans J., *Einführung in die linguistische Terminologie*, Darmstadt, 1971.

I. BÖLÜM: DİL

1. BİLDİRİŞME, BİLDİRİŞME DİZGELERİ, BİR BİLDİRİŞME DİZGESİ OLARAK DİL

İnsanların ve bazı hayvan türlerinin bir arada yaşayabilmelerinin en önemli gereklerinden biri, bir başka deyişle de birlikte yaşayabilmenin ön koşulu olarak, *bildirişmeyi*, haberleşmeyi sayabiliriz. Hatta bildirişme olmazsa bir topluluğu toplum saymaya da olanak yoktur. Bir isteğini, bir düşüncesini, acısını –sevincini bir başka insana aktarmak isteyen insandan, yiyeceğin bulunduğu yeri birbirlerine haber verebilen, yaşama ve çalışma düzenleri içinde haberleşmenin büyük bir önem taşıdığı karıncalara, belli seslerle, örneğin tehlikeyi belli edebilen kimi kuşlara, yunuslara kadar pek çok yaratığın bir haberleşme, bir bildirişme dizgesi vardır.

Bu ölçüde önemi olan *bildirişme*[45] *(communication, communication, Kommunikation)* sorunu günümüzde ayrı ve geniş bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmıştır. Bunun yanı sıra, *hayvan bildirişmesi* ya da *haberleşmesi* de özel bir çalışma alanı durumundadır[46]. Burada, kısaca bu konuya değinelim:

Kitabımızın çerçevesi içinde fazla yer veremeyeceğimiz bu dalda, özellikle son yirmi yılda önemli ilerlemeler elde edilmiştir. Yapılan incelemelere göre, arılarda gelişmiş bir bildirişme dizgesi bulunmakta, anlamlı birtakım hareketlerden yararlanılarak balözünün kovana uzaklığı, miktarı, yönü, öncü arı tarafından öteki arılara bildirilebilmektedir. Karıncalar, bazı uçucu böcekler, örümcekler ve daha başka hayvan türleri, daha az gelişmiş bildirişme dizgelerinin yardımıyla, beslenme ve yaşam için gerekenleri elde edebilmektedirler[47]. Yunusların çok yüksek

45 Biz bu terimi, aynı anlamdaki *iletişim*'den, 'iletmek' kavramının konuyu tam açıklayamaması dolayısıyla, daha uygun buluyoruz.

46 *Communication animale, animal communication.* Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Başkan, s.130–139.

47 Bkz. a.y.

titreşimli seslerden yararlanarak deniz altında haberleştikleri ve 32 işaretten oluşan bir bildirişme dizgelerinin bulunduğu saptanmıştır.[48]

Bütün bu çalışmalar, ne ölçüde ergin bir sistem olursa olsun, hayvan bildirişmesinin konuşma yeteneğine dayanan ve *dil* dediğimiz, insanlara özgü kurumun yanında çok sudan kaldığını göstermektedir. Haberleşmeyi içgüdüleriyle gerçekleştiren bazı tür hayvanların yanında insan dili, kuşaktan kuşağa aktarılabilen, toplumların çeşitli özelliklerini yansıtan, toplumun kültür varlığı sayılan köklü bir düzene sahiptir[49].

İnsan dili konusuna girmeden önce kısaca, insanlar arasında kullanılan bildirişme düzenlerine bir göz atalım:

Eğer bir an düşünürsek, günlük yaşayışımızda yeri olan birçok basit işaretin birer anlamı bulunduğunu ya da bunların bir bildirişme dizgesinin parçaları olduğunu görürüz. Bir sokağın girişindeki levhada gördüğümüz, kırmızı üzerinde düz beyaz çizgi, bir taşıtın o sokağa o yönden giremeyeceğini, elini açık olarak ve bize doğru yukarı kaldırmış bir kimse, durmamız gerektiğini bize bildirir. Bu biçimde iki elini birden yukarı kaldırmış biri, teslim olduğunu anlatır. Evde içme suyunun kalmadığını belirtmek için ev kadınlarının pencereye ya da balkona astıkları gazete kâğıdı aracıyla, sucu ile çok basit bir bildirişme sistemi kurdukları görülmektedir. Bu gibi dizgelerden bir bölümü birkaç işaretten oluşurken bir bölümü iyice gelişmiş, gerçek bir düzen olmuştur. Kızılderililerin dağ tepelerinde yaktıkları ateşlerin dumanlarıyla bazı haberleri birbirlerine ulaştırmaları ve kimi Afrika kavimlerinin tamtamları, gelişmiş bir dizge sayılamaz. Aynı biçimde, birçok toplumlarda renkler birtakım anlamlara gelmekte, örneğin siyah renk genellikle matemi anlatmaktadır[50]. Kırmızı renk de genel olarak kan, savaş anlamına gelir[51].

48 Hayvan sesleri üzerinde de birçok bilim çevrelerinde araştırmalar yürütülmektedir. Örneğin Fransada Jouy-en-Josas'daki Laboratoire d'Acoustique Animale tarafından gönderilen bir bilim kurlu, 1966 yılında bir başka araştırmayla uğraşırken (ıslık dili araştırması) aynı zamanda, gezici laboratuvarıyla Türkiyenin orta ve doğu Karadeniz çevresinde araştırmalar yapmış, martı sesleri üzerinde durmuş, Atlantik kıyılarında banda alınmış martı seslerini Karadeniz kıyılarında hoparlörlerle vererek bizim kıyılarımızdaki martıların bunlara karşı tepkisini incelemiştir.

49 Langacker (s.14), insan ve hayvan haberleşmeleri arasındaki ayrım, bir sözcükle özetlenmek istenirse bunun için "yenilik" sözcüğünün kullanılabileceğini belirtiyor. Yazara göre bir arı, balözünün bulunduğu yeri bildirmek isterse, arılar arasında sayısız kez iletilen bir *temel haber*'i tekrarlar, öteki hayvanlar da aynı çağrı yolundan ayrılmazlar. Halbuki insan dilinde sonsuz sayıda yeni sözler, tümceler kurmak ve bunu anlamak olanağı vardır.

50 Kimi uzak doğu ülkelerinde matem rengi siyah değil beyazdır.

51 Ünlü Fransız romancısı *Stendhal*'in *Le Rouge et le Noir*, Türk romancısı *H.Ziya Uşaklıgil*'in *Mai ve Siyah* romanlarının adları bu bakımdan ilgi çekicidir.

Yüzyıllar boyunca, çiçekler aracıyla birtakım duyguların aktarılageldiği görülmüştür. Örneğin sevgiliye gönderilen kırmızı güller, ateşli aşkı dile getirirdi.

İnsanlar arasındaki ilişkilerde kullanılan jestler ve mimikler, el, yüz ve vücut hareketleri de –toplumdan topluma, az çok farklarla– çok yaygındır. Örneğin bir olumsuzluk, bir bilgisi olmama, bir alay, bir pişmanlık anlatan hareketler en kolay anlatım yolları sayılabilir.

Yazı, Mors alfabesi, denizcilerin gemiden gemiye, flamalarla anlaşmalarını sağlayan düzenler, bu gibi hareket ve basit anlatma sembollerinden ayrılması gereken, sözlü dilin değişik araçlarla şifrelenerek kullanılması biçiminde ortaya çıkan dizgelerdir.

Bu bildirişme dizgelerini gözden geçirdikten sonra, *bildirişme*'nin *(communication*[52]*)* tanımını yapabiliriz: Bildirişme bir bilgi'nin, bir niyetin ilkel ya da ergin bir işaret dizgesinden yararlanılarak bir zihinden başka bir zihne ya da bir merkezden bir başka merkeze ulaştırılmasıdır[53]. İnsan bildirişmesi, en gelişmiş bildirişme düzeni olan *dil* (konuşulan dil) üzerine kurulmuş olup aynı zamanda insanın ne ölçüde ileri bir zihin gücü bulunduğunu gösterir.

Biz, bildirişme konusunu şöylece basitleştirebiliriz: Bir bildirişme işleminde bir verici, bir de alıcı vardır. Bildirişmenin gerçekleşmesi, yani anlaşma, ancak her ikisinde ortak olan bir dizgeyle sağlanabilir. Aynı dili konuşan iki insan, aynı gereçleri kullanan iki merkez, birbiriyle anlaşabilir.

İki insan arasındaki bildirişmeyi bir bakıma bir radyo vericisiyle bir radyo alıcısı arasındaki ilişkiye benzetebiliriz. Eğer vericinin yaydığı radyo dalgaları, alıcının alabileceği türden ise –ve uygun koşullar sağlanabilmişse– bir yayının verilip alınması gerçekleşir. Burada ortak bir gereçten yararlanmak gereklidir. Örneğin verici çok kısa dalgadan yayın yapıyor, alıcı da o dalgadan verilen yayını alamayacak yapıda ise vericinin yayını o alıcı ile dinlenemez.

İki insanın dille anlaşması, ortak gereçten yararlanmakla sağlanır. Anadilinden başka bir dil bilmeyen bir kişi, karşısındakinden gelen, kendi dilinden bir bildiriyi, belli koşullar altında duyarsa çözebilir, anlayabilir. Uygun koşullar sağlanmamışsa, örneğin konuşan kişi sözcükleri büyük bir hızla söylüyorsa, kimi sözcüklerin söylenişinde yanlışlıklar

52 Bizde de kullanılan *communication* terimi Lat. *communicare*'den gelme olup sözcük bu dilde 'genelleştirme, paylaşma, bildirme, gönderme' gibi anlamlara gelir.

53 Bu merkezler elektronik beyin gibi iki makine de olabilir.

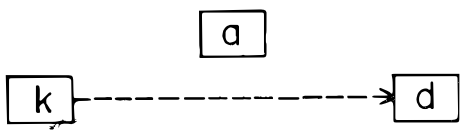
yapılıyorsa, konuşanın konuşma aygıtında ya da dinleyenin duyma gücünde bir eksiklik varsa, konuşma sırasında büyük bir gürültü duyuluyorsa bildirişme tam olarak gerçekleşemez. Şu halde bildirişme için her iki merkezin de elverişli durumda ve ortamda olması gereklidir.

Bildirişme konusundaki bu genel açıklamalardan sonra biraz da insan haberleşmesinin ayrıntılarına ve şemalaştırılmasına geçelim:

İnsanlar arasındaki basit bir bildirişme işleminde bir *konuşan*, bir *dinleyen* vardır. Konuşan, bir *bildirme* işini yerine getirir. Verici durumundaki konuşan'a karşılık, dinleyen, alıcı durumundadır; bildirmenin yöneltildiği kişidir.

Bildirişme işi bir aracıyla gerçekleşir. Bu aracı, insan haberleşmesinde bir işaret dizgesi olarak dil, öteki bildirişme dizgelerinde ise yerine göre, başka işaretlerdir.

En basit insan bildirişmesi genellikle şöyle bir şemayla gösterilir:



k: konuşan
d: dinleyen
a: aracı

Eğer yalnıca konuşmada kullanılan sesler açısından düşünülecek olursa *a* yerine hava *titreşimleri*'ni koyabiliriz[54].

Yukarıda genel olarak değindiğimiz biçimde, iki insanın dille anlaşması aynı aracıdan, ortak gereçten yararlanmakla gerçekleşiyor. Bir an için uygun koşulların da sağlandığını düşünelim. Bildirişme kuramına göre konuşan, bildirmeyi gerçekleştirebilmek için zihnindeki düşünceleri, kavramları *şifrelemek*[55] zorundadır. Yazılı bildirmede de aynı yola başvurulur.

Gitmek istediğini bildirmeyi düşünen konuşucu, bu düşüncesini, dilde bu kavramı gösteren sözcükten yararlanarak, dilin sözdizimi kuralına uygun bir tümleyle şifreler *(gitmek istiyorum* ya da *ben artık gideyim* gibi). *Dinleyen*'in yapacağı işlem bir *şifre çözmedir (décodage, decode, Dekodierung)*. Dinleyen dil işaretini tasarıma çevirir, anlamış olur.

54 En basit bildirişme şeması olarak –ufak tefek ayrımlarla– genellikle bu şema kullanılır. (örn. Bkz. W. Meyer – Eppler, *Grundlagen und Anvendung der Informationstheorie*, Berlin-Heidelberg, 1959 s.1–4; Hammarström ses açısından *aracı* yerine *hava titreşimleri*'ni koymuştur, s.3).

55 Buna *kodlama* da diyebiliriz (*codage, encode, Kodierung)*.

HEIKE (s. 40), bildirişme işlemini, bildirişme bilimi açısından, şöyle bir şema ile gösteriyor[55]: (47. sayfadaki şemaya bkz.)

Uygun koşullarda, aynı dili konuşan, aynı kültür düzeyindeki kişiler için normal olarak yerine getirilen bu şifreleme ve şifre çözme ile bildirişme işi gerçekleşmiş olur. Eksik bildirme durumu olursa (örneğin *gitmek istiyorum* yerine *itmek istiyorum* gibi) gerçekleşemez ya da eksik kalır. Konuşanla dinleyen başka başka dilleri biliyorsa durum aynıdır. Hatta aynı dilin iki ayrı lehçesini konuşan kimselerde birbirinden az çok farklı şifreleme ve şifre çözme işlemi olacağından bildirişme tamamlanamaz. Örneğin, kimi Türk lehçelerinde bugün de *düşmek* sözcüğü 'inmek' anlamındadır. Konuşan "*düşeceğim*!" dediği anda dinleyen *düşmek* işaretinin 'inmek' anlamında olduğunu bilemezse korkup telaşlanabilir bile.

IVIĆ (s. 212–213), *konuşan*'ın *bildirme*'ye yabancı olmadığına, görevinin yalnızca onu, anlaşılır bir biçimde dinleyene aktarmaktan ibaret bulunduğuna değinir. Dinleyen'in görevi çok daha zordur. Her bir öğenin değerini tanımak ve meydana gelebilecek bir yanlış anlamayı gidermek zorundadır. Yazılı bir metnin bildirilmesi sırasında aktarılan her harf, her sözcük bizi, bildirme'nin tam anlamına adım adım yaklaştırır.

Sesbilim ve bildirişme alanının bilginleri, bu basit çerçevede özetlenebilecek olan, ancak insanın sinir sisteminde işleyişi bugün de çok karmaşık sırlar taşıyan bildirişmeyi incelemekte, daha karmaşık dizgelere de eğilmektedir. Bunlar üzerinde uzun uzadıya durmuyoruz.

İŞARETBİLİM

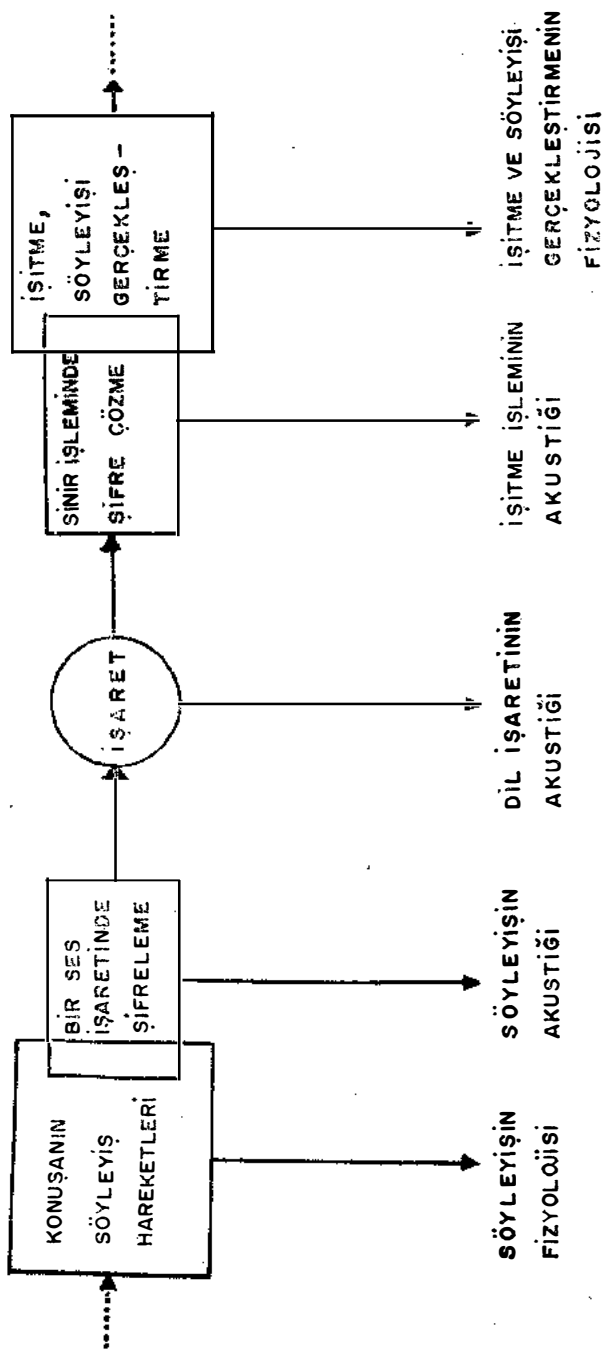
Bildirişme konusuyla sıkı sıkıya ilişkili, iç içe olan bir alan da işaretbilimdir. Daha önce değindiğimiz gibi SAUSSURE, toplumsal hayat içinde türlü işaret dizgelerinin hepsinin birden *sémiologie*[57] adlı bir alanda ele alınması ve dilbilimin ve *sémiologie*'nin bir dalı olarak düşünülmesi gerektiğini belirtmişti (Cours, s. 33). Bugün, alanları ve inceleme yolları bakımından ruhbilim ve toplumbilimle sıkı ilişkili bir bilim, bir araştırma alanı olan işaretbilim *(sémiologie)* diye bir alan vardır[58].

---

56 Boğumlanma konusu üzerinde Sesbilim bahsinde uzun uzadıya durulacaktır. Burada boğumlanma *(articulation, articulation, Artikulation)* teriminin, bir dil sesinin (örneğin /c/, /a/) çıkarılması işlemi olduğunu söylemeliyiz.

57 Yun. *sêmeion* 'işaret' sözcüğünden türetilmiştir.

58 Kimi kaynaklarda *sémiologie* ile *sémiotique* (İng.*semiotics*, Alm. *Semiotik)* aynı anlamlarda kullanılmakta, kimi yazarlarca birbirinden ayrı olarak ele alınmaktadır. Bazı araştırıcıların mantık ve matematikle yakından ilişkili olarak *semiotic* terimiyle adlandırdıkları alan yalnızca dille ilgisi olan işaretleri ele almakta ve başlıca üç bölüme ayrılmaktadır: *dizimbilgisi (syntaxe)*, *anlambilim (sémantique)* ve *pragmatik (pragmatique)*. Bunlardan ilki işaret-işaret ilişkisi, ikincisi işaret-nesne ilişkisi, üçüncüsü ise daha çok, işaretle bunu kullanan ilişkisi üzerinde durur.


KONUŞANIN
SÖYLEYİŞ
HAREKETLERİ
BİR SES İŞARETİNDE ŞİFRELEME
İŞARET
SİNİR İŞLEMİNDE ŞİFRE ÇÖZME
İŞİTME, SÖYLEYİŞİ GERÇEKLEŞTİRME
SÖYLEYİŞİN FİZYOLOJİSİ
SÖYLEYİŞİN AKUSTİĞİ
DİL İŞARETİNİN AKUSTİĞİ
İŞİTME İŞLEMİNİN AKUSTİĞİ
İŞİTME VE SÖYLEYİŞİ GERÇEKLEŞTİRMENİN FİZYOLOJİSİ

Kısaca tanımlamak gerekirse işaretbilim, anlaşmayı sağlayan bütün işaretleri içine alan, inceleyen bir bilimdir. Bildirişme dizgelerinin en gelişmişi olan insan dili ve bundaki işaretler, doğaldır ki, bu bilimin çerçevesi içine girer; SAUSSURE'e bu bakımdan hak verilebilir.

İşaretbilim, başlıca konusu bilgi, bilme, bilginin temeli, sınırları ve doğruluğu olan *bilgi kuramı* adındaki felsefe dalıyla da yakından ilişkilidir[59].

Son yıllarda işaretbilim üzerinde çok geniş yayımlara rastlanmaktadır. Bu yayımlar arasında doğrudan doğruya bu bilimin tanıtılmasına ve önemli konularının işlenmesine ayrılanlar olduğu gibi bu bilim açısından insan ilişkilerini, dili, müziği, sinemayı inceleyenler de vardır (Bu geniş yayımlar arasından şu ikisini özellikle belirtmek isteriz: *Essays in Semiotics*, yayımlayanlar: J. Kristeva-J. Roy–Debove – D.J. Umiker, The Hague – Paris, 1971; W.C. Stokoe, Semiotics and Human Sign Languages, The Hague–Paris, 1972).

BİLDİRİŞME, İŞARETBİLİM KAYNAKÇASI

APPROACHES — *Approaches to animal Communication*, yayımlayan: A. Sebeok – Alexandra Ramsay, The Hague–Paris, 1969.

BAŞKAN — Başkan, Özcan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, 1967.

BUDAK — Budak, Zeki, *Semiotik ve Dil, Modern Mantığa Giriş*. İstanbul, 1971.

CHERRY — Cherry, Colin, *On Human Communication*, Cambridge–London, 1957.

CÜCELOĞLU — Cüceloğlu, Doğan, *Bildirişim Sistemi, Tecrübî Psikoloji Çalışmaları*, İstanbul, 1969.

CÜCELOĞLU, İns. — Cüceloğlu, Doğan, *İnsan bildirişimiyle ilgili üç teorinin tahlil ve tenkidi. A review of current theories concerning human communication:* İstanbul Üniversitesi Tecrübî Psikoloji Çalışmaları, IX (1971), 9–18.

59 Bu dal aynı zamanda *bilgi kuramı* teriminin batı dillerindeki karşılığı olan *(épistémologie*, İng. *epistemology*, Alm *Erkenntnistheorie* adlarıyla da anılır. Mantığın düşünmeninn bilimi oluşuna karşılık bilgi kuramı, adından da anlaşılacağı üzere bilmekle ilgilidir; bilmenin bilimidir (E. von Aster, s.1).

Bilgi kuramı, bildirîşmenin *yayımlama* ve *alma* konularıyla ve bu olaylarla ilgili durumlarla uğraşır.

GUIRAUD — Guiraud, Pierre, *La Sémiologie*, Paris, 1971 "*Que* Sais–je, Nr. 1421".

HAMMARSTRÖM — Hammarström, Göran, *Linguistische Einheiten im Rahmen der modernen Sprachwissenschaft*, Berlin–New York, 1966.

HEIKE — Heike, Georg, *Sprachliche Kommunikation und linguistische Analyse*, Heidelberg, 1969.

IVIĆ — Ivić, Milka, *Wege der Sprachwissenschaft, (Pravci u lingvistici* adlı aslından) çeviren: Matthias Rammelmeyer, München, 1971.

LANGACKER — Langacker, Ronald W., *Language and its Structure (Sprache und ihre Struktur* başlıklı Almanca çevirisi), Tübingen, 1971.

LEWANDOWSKI — Lewandowski, Theodor, *Linguistisches Wörterbuch*, 1. cilt, Tübingen, 1971.

MEYER–EPPLER — Meyer–Eppler, W., *Grundlagen und Anwendungen der Informationstheorie*, 2. basım, Berlin – New York, 1969.

MILLER — Miller, G., Language and Conmunication, New York–London, 1951.

STOKOE — Stokoe, W.C., *Semiotics und Human Sign Languages*, The Hague–Paris, 1972.

UNGEHEUER — Ungeheuer, Gerold, *Sprache und Kommunikation*, Hamburg, 1972.

2. İNSAN DİLİ

Yukarıda, kısaca gözden geçirdiğimiz çeşitli bildirişme dizgeleri içinden en gelişmişinin insan dili olduğunu söylemiştik. Konuyu ele almadan önce, *dil* sözcüğünü, kapsamını ve terim olarak *dil*'in bizim inceleme alanımızdaki yerini belirlememiz gerekir, sanıyoruz.

Dil sözcüğü birçok dilde çokanlamlıdır; hem tat alma organını, hem de adına dil dediğimiz bildirişme dizgesini anlatır:

Örn. Lat. *lingua* (> Fr. *langue)*, İng. *tongue*, Far. *zebān;* Alm. *Zunge.*

Rus. *yazık*, Bulg. *ezik*, Sırp–Hırv. *yèzik;*

Fin. *kieli*, Mac. *nyelv*,

Ar. *lisān* gibi. Ancak sözcüğün temel anlamı, ağızdaki tat alma organıdır; konuşma eylemini ve bildirişme sistemini de anlatır duruma gelişi, bunların ağızdaki dille olan ilişkisi, dilin konuşmadaki yeri dolayısıyladır; pek çok dilde görülen bir anlam olayı (deyim aktarması) sonucunda ortaya çıkmıştır[60].

Dil'in 'konuşma yeteneği' anlamını, konumuz bakımından başta saymamız gerekir[61]. Türkçede *dilsiz* sıfatıyla nitelediğimiz kişiler, konuşma yeteneğine sahip olmayan (ya da bir benzetmeyle, yerine göre öyle davranan) kimselerdir. *Dili açılmak*, *dili tutulmak* gibi deyimlerimiz de konuşma yeteneğiyle ilgilidir.

Konuşma yeteneği konusu her şeyden önce ruhbilim ve dil felsefesinin inceleme alanıdır[62]. Bu konuda belirtilmesi gereken en önemli

60 Dil kavramını karşılayan sözcüklerin çeşitli toplumlarda hem tat alma organını, hem de bildirişme dizgesini anlatmakta oluşu üzerinde pek çok durulmuştur. Örn. Kr.Sandfeld–Jensen, *Notes sur les calques linguistiques:* Festschrift Vilhelm Thomsen, Leipzig, 1912, s. 168; Mac. *nyelv* sözcüğü dolayısıyla Z. Gombocz (Jelentéstani kérdések, s.94); J.Mélich, *Jelentéstani kérdések*, Budapest, 1938, s.9; Türkçedeki *dil*'in anlamları için bkz. D. Aksan, Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 56.

61 Düşünürler de *dil*'i genellikle böyle anlarlar. Örneğin K.Jaspers *(Von der Wahrheit*, München, 1958, s. 395) "dil her şeyden önce her zamanki *konuşma*'dır; ikinci olarak Alman, İngiliz, Yunan dili gibi nesnel bir üründür" diyor.

62 Vermeer, s.g.e., s. 28.

yön, kimi hayvanlar arasında bildirişme sistemleri bulunmasına karşın insanın konuşma konusundaki özel durumudur. *Bizce dil, insanların ayrıcalık belgesidir.* Dil yeteneği aynı zamanda insanın öteki yaratıklardan ayrı olan yaradılışına, düşünme yeteneğine, yapıcılığına sıkı sıkıya bağlı bir konudur. LANGACKER'ın yukarıda değindiğimiz görüşü de insan ve hayvan dilleri arasındaki ayrım açısından göz önünde bulundurulmalıdır. İnsan dili son derece karmaşık, ama o ölçüde ileri bir düzenin varlığını göstermektedir[63].

Dil (langue) terimiyle herhangi bir toplumun, ulusun bireyleri arasında anlaşma sağlayan yerleşik dizge anlatılır (Türkçe, Japonca, Bulgarca gibi). Bu dizge, anlam taşıyan belli ses birleşimlerinden, sözcük ve morfemlerden (bugünkü görüşe göre daha başka öğelerden de) oluşur. *Ekmek, at, su* gibi ses birleşimleri ancak Türkler, Türkçe konuşanlar için belli anlamlara sahiptirler. *Sözcük* adını verdiğimiz işaret, bir kavram, bir de ses yönü olan, her dilin kaynaşmış bir düşünce-ses bileşimidir; dildeki başka öğelerle ilişkili bir anlama ve anlatma birimidir[64]. İnsanların çeşitli bakımlardan nitelikleri nasıl birbirinden farklı ise, toplumların dünyayı görüşleri, değerlendirimeleri de öylece birbirinden ayrıldığı için kavramlar dilden dile –ve o ölçüde olmamak üzere – kişiden kişiye değişir. Fr. *pain*, İng. *bread*, Alm. *Brot*, Far. *nān*, *Mac. kenyér* hep 'ekmek' anlamına geldiği halde, bu dilleri konuşan ulusların zihninde ekmek, birbirinden farklı kavramlar olarak belirir[65].

Çocuğun konuşmaya başladığı sırada annesinden, aile çevresinden öğrendiği *anadili* (bu bölüme bkz), kuşaktan kuşağa aktarılan, ulusun kültürüyle sıkı sıkıya ilişkili bir bildirişme dizgesidir; toplumsal bir kurumdur. Bir yandan insanoğlunun yukarıda değindiğimiz konuşma yeteneğine, bir yandan da insanın bağlı bulunduğu ulusun anlaşma sonucu ortaya koyduğu belirtilerden, sözcüklerden oluşan dizgeye dayanır. Ünlü dilbilimci F. de SAUSSURE *dil*'in *(langue)* bu özelliğini, kuramında kesinlikle ortaya koymuştur (Cours., s. 25).

Büyümekte olan çocuk kendisini, hem ses nitelikleri değişik bir ses dizgesinin, hem de zihinde evreni belli bir biçime sokan bir düşünce dizgesi olarak başka dillerden ayrılan bir *anadili*'nin içinde bulur. Bu dilin seslerini duyarak, yineleyerek bu ses dizgesini zihnine yerleştirdiği

63 Bu konuda, eski ama değerli bir çalışmayı başta salık vermek gerekir: H. Ammann, *Die menschliche Rede*, 2 bölüm, 1925, 1928.

64 D. Aksan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, s. 32. Bu konu, kitabımızın Anlambilim bölümünde de uzunca ele alınacaktır.

65 Aynı yer, s. 39.

gibi, başka ulusların dillerinden ayrı bir anlama ve anlatma yoluna sahip olan kendi dilinin evrene bakış biçimini, anlatım yolunu da benimser[66].

Toplumsal olan *dil*'in *(langue)* yanı sıra Saussure, bireysel olan dili de belirlemiştir: *söz (parole)*. Söz, toplumsal olan dilin kişi tarafından gerçekleştirilmesi, özel kullanılışıdır[67].

Çevre, öğrenim düzeyi, yaşam koşulları bakımından birbirinden değişik durumlarda bulunmakla birlikte hepimiz Türkçe konuşuyoruz. Ancak sözcükleri söyleyiş, seçiş, belli sözcükleri tekrarlayış bakımından aynı aileden iki kişinin, örneğin birlikte yetişmiş, aynı okulda okumuş, aynı ortamda yaşamakta olan iki kardeşin dilleri arasında bile mutlaka fark vardır. Aynı çevrede yetişen iki kardeş arasında, dili kullanma açısından göze çarpan farklar, dilin kendi niteliklerinden doğar. Çünkü dil, kişinin ruhsal durumuna, ruh yapısına, yeteneklerine sıkı sıkıya bağlıdır ve insan konuşurken bunları yansıtır. Örneğin içine kapalı, karamsar yaradılışta bir insan olan bir kardeşin dili, hareketli, içindeki dışında, konuşkan bir kimse olan öteki kardeşten, elbette farklı olacaktır. Kullandıkları, sık sık yineledikleri sözcükler başka başkadır. Bu bakımdan SAUSSURE'ün, dilin kişi tarafından özel kullanılışını ayrı görmesi yerindedir.

SAUSSURE'ün kuramının öteki ilkeleri üzerinde, değişik bölümlerde, yeri geldikçe duracağız.

Günümüz dilbilim çalışmalarında SAUSSURE'ün dil–söz ayrımı genellikle benimsenmiştir. Ancak bu konuda daha değişik anlayış ve terimlere de rastlanır.

Yapısal dilbilimin yeni dönemini oluşturan dönüşümlü –üretimsel dilbilimin kurucusu N. CHOMSKY, aşağı yukarı bu kavramların karşılığı olan *competence* ve *performance* terimlerini getirmiştir. Daha önce değindiğimiz gibi, *kullanım*'a önem veren bu dilbilim akımı, ele alınan bir dilde temel olan tümce türlerini, çekirdek tümceleri saptamakta, bu dilde bunlardan elde edilebilecek tümcelerin hangileri olduğunu kestirmeye yönelmektedir.

66 Anadili konusu için, bu kavramın çeşitli bakımlardan ele alındığı şu çalışmaya bkz. D. Aksan, *Anadili*: Türk Dili, XXXI (1975), Nr. 285, 423–434.

67 Bir başka deyişle, kişinin çeşitli yeteneklerine, bilgi ve kültürüne, özelliklerine göre gerçekleşir. Saussure (s.g.y.s. 29) "Yabancısı olduğumuz bir dilin konuşulduğunu duyarsak sesleri güzelce dinleriz; fakat anlamadığımız için toplumsal olayın dışında kalırız" demektedir. "*Dil, söz*'den ayrılırken aynı zamanda toplumsal olan, bireyselden, önemli de önemsizden ayrılır".

CHOMSKY'nin *competence* terimini *edinim* biçiminde Türkçeleştirebiliriz. Anadilini öğrenen bir insan anasından, çevresinden duya duya dilin ses bileşimlerini, sözleri öbekleştirme yollaını, kısacası, dilin sözdizimi dizgesini edinir (Bir dili öğrenen dilci ya da herhangi bir kimse için de durum aynıdır). Bu dizgeden yararlanarak insanoğlu, anadilindeki sonsuz sözcük öbeklerini, tümceleri üretebilme yeteneğini elde eder. *Competence* bu yüzden, konuşan ve dinleyenin dil bilgisi, bir dil yeterliliği olarak tanımlanabilir[68].

Performance terimini *kullanım* olarak Türkçeleştirebiliriz. Bu terimi CHOMSKY "somut durumlarda dilin güncel kullanılışı" olarak tanımlıyor (Aspects, s. 12). Kullanım, anadilini kazanmış, edinmiş olan kişinin bu edinimi uygulamaya koymasıdır. Ancak gerçekte, doğal konuşma içinde sürekli olarak birçok yanlış eklentiler, kurallardan sapmalar –ve kendi deyimiyle– strateji değişiklikleri görülür.

CHOMSKY de edinim–kullanım ayrımının SAUSSURE'ün dil–söz ayrımıyla olan yakınlığına dikkati çeker.

Dilin anlamı, kişisel ve toplumsal açıdan nasıl yorumlandığı üzerinde kısaca durduktan sonra[69] dille düşünce ilişkisi sorununa değinmek istiyoruz:

DİL–DÜŞÜNME İLİŞKİSİ

Dil ve düşünme işlevi arasındaki ilişki sorunu üzerinde en eski düşünürlerden günümüzdeki bilginlere kadar pek çok kimsenin zihin yorduğunu görürüz. PLATON, düşünme ve konuşma eylemlerinin aynı şey olduğunu, yalnız *içinden konuşma*'nın ruhun ses açığa vurmadan, kendi kendine konuşması sayılabileceğini belirtiyordu[70].

Günümüze gelinceye kadarki çalışmalarda birbirinden ayrılan görüşler ve yargılara rastlanır. Kimi bilginler PLATON gibi, konuşma ve düşünmeyi birbirinden ayırmazlar. Örneğin, *davranışçılık (behaviorism)* akımının görüşünü belirten WYGOTSKI, bu konuda şu formülü getirir: *DÜŞÜNME = DİL — SES*[71]. MARTINET, örgütlenmiş bir

68 Chomsky (Aspects, s. 12), "konuşan ve dinleyenin kendi dilindeki bilgisi" olarak niteliyor.

69 Dilin toplumla, ulusla, kültürle olan ilişkileri üzerinde, daha sonraki bölümlerde uzun uzadıya duracağız.

70 Knobloch, 7/532'deki "Denken und Sprache" maddesi. Bu konu için ayrıca bkz. Langacker, s. 27 ve ötesi.

71 Knobloch, a.y.

düşüncenin ancak dille var olabileceğini belirterek bunun toplumla ilişkisine dikkati çeker.[72]

Daha çok XIX. yüzyılın dilbilimcileri dil ve düşünmenin iki ayrı işlev, nitelikleri ayrı iki ruhsal eylem olduğunu savunmuşlardır. Kimi bilginler de onları birbirine çok sıkı bağlı, birlikte oluşmuş değişik ruhsal işlevler olarak benimserler.

Günümüz dilcilerinden LANGACKER, kitabında dil–düşünce ilişkisine uzun uzadıya değinmiştir. (s. 27 ve ötesi). "Dille düşüncenin ilişkileri nelerdir, dil olmadan düşünebilir miyiz, düşüncemiz, dilimizin yapısınca mı biçimlendirilir?" sorularını ele alan bilgin, düşüncenin bilinçli bir fikir uğraşı olarak incelendiğinde dilden bütün bütün ayrı olarak ortaya çıktığının saptandığına değinir. Müzik besteleme, heykel yapma gibi bazı işlerin dile bağlı olmadığını belirten bilgin, kimi zaman, düşüncelerimizi anlatacak sözcük bulamayışımızı da hatırlatarak "eğer dil olmadan düşünülemez idiyse böyle bir sorun ortaya çıkmazdı" biçimindeki yargısıyla düşünmenin dilden ayrı var olabileceği görüşüne eğilim göstermektedir. Ancak hemen aşağıda, düşüncemizin en büyük bölümünün dille ilgili olduğunu kabul eder. Öte yandan, dildeki simgelerin özellikle *adalet*, *demokrasi*, *özgürlük*... gibi soyut tasarımlarda önem taşıdığını kabul eder; örneğin *adalet*'in *masa* gibi somut bir tasarım uyandırmadığını, anlamının saptanmasının bu yüzden, zor olduğunu söyler.

Görüldüğü gibi bilgin, dille düşünceyi birbirinden ayırmakla birlikte kimi soruları cevaplandırmakta güçlük çekmektedir. Soyut kavramlar sorunu bunlardan biridir. Gerçekten, *adalet*, *vicdan*, *merhamet*, *insaf*, *tavsiye*, *erdem*, *bezginlik*... gibi kavramları acaba dil olmadan, dile baş vurmaksızın düşünmeye, kolaylıkla anlatmaya olanak var mıdır? Öte yandan, başka konularda da değineceğimiz gibi, SAPIR–WHORF varsayımıyla değişik yollardan aynı sonuca varan WEISGERBER ve arkadaşlarının görüşü de varlıkların ve olayların tasarımını dilsel gereçlere, sözcüklere bağlamaktadır.

Konunun bu yönleri göz önünde bulundurulunca, dil olmadan, düşüncenin gerçekleşemeyeceği yargısı ağırlık kazanmaktadır. LANGACKER'ın hatırlattığı, kimi zaman, düşündüklerimizi anlayacak sözcük bulamadığımız gibi durumlar, bizce, doğrudan doğruya bu sorunla ilgili değildir. Çünkü kişinin zihin yorgunluğu, içinde bulunduğu ruhsal ve fiziksel koşullar, kültür düzeyi (gerekli sözcükleri öğrenmiş olup olmadığı) burada etkili olabilir.

72 A.y.

Bütün bunlara karşın, BUYSSENS'in görüşü de pek yabana atılamaz. E. BUYSSENS (Thinking and Speaking, s. 159, bkz. Knobloch, a.y.), yabancı dildeki bir deyimi, anlatımı düşüncemizle çağrıştırdığımızı, bunun da bizi düşünme işinin dilden ayrı, bağımsız olduğu ve zihin işlemlerinin dil sayılamayacağı yargısına götürdüğünü söyler.

Görülüyor ki dil–düşünme ilişkisi ve dil olmadan düşünmenin gerçekleşip gerçekleşemeyeceği sorunu – bu iki işlevin sıkı ilişkisi belli olduğu halde– bugün için kesinlikle çözümlenmiş değildir. Dil olmadan düşünmenin gerçekleşemeyeceği, özellikle soyut kavramların dile bağımlılığı çoklarınca benimsendiği halde sorunun kesin çözümü herhalde bilim ve teknikteki yeni ilerlemeleri, deneysel çalışmaların geliştirilmesini bekleyecektir.

Bu nitelikleri üzerinde durduktan sonra, biraz da dilin tanımı sorununa değinelim:

DİLİN TANIMI

Konuşmanın ve dilin şimdiye değin pek çok tanımı yapılmıştır. Ünlü Yunan düşünürü PLATON, *Kratylos* adlı yapıtında (ARENS, s. 10), dili "kendi özel düşüncelerini sesin yardımıyla, *özne* ve *yüklem*'ler[73] aracıyla anlaşılabilir duruma getirmek" biçiminde tanımlıyordu. Günümüze kadar düşünürler, dilciler, toplumbilimciler dili kendi açılarından tanımlamışlardır. Bunlardan bazıları dili bir "açığa vurma", bir "açıklama" olarak görürler[74] (Dilin tanımı konusu için bkz. T. MILEWSKI, *Introduction to the Study of Language*, The Hague, 1973). Günümüzün ünlü dil bilginlerinden André MARTINET dili *(langue* karşılığı) "insanın kendi bilgi ve deneylerini, bir anlamsal kapsamı ve bir ses karşılığı olan birlikler, *monème*'lerle (buna bkz.), her toplumda bir başka biçimde açıkladığı bir bildirişme aracı" olarak tanımlamaktadır (s. 28).

Biz de bu bölümde gözden geçirdiğimiz özelliklerin ışığı altında dili şöylece tanımlayabiliriz: "*Dil, düşünce, duygu ve isteklerin, bir toplumda ses ve anlam yönünden ortak olan öğeler ve kurallardan yararlanılarak başkalarına aktarılmasını sağlayan, çok yönlü, çok gelişmiş bir dizgedir*". Dilin yazıya, mors alfabesi gibi bazı dizgelere çevrilmiş biçimi yine sözlü dile dayanır.

---

73 *'ονόματα (onomata)* ve *ῥήματα (rhémata).*

74 Ya da *linguistische Einheiten.*

Şimdi, bu tanımla çerçevesini çizmeye çalıştığımız dili oluşturan *öğeler, dilin birimleri (les unités de la langue, the units of language, die Spracheinheiten)*[74] üzerinde durmak istiyoruz. Kitabımızın III. bölümünde sesbilim, biçimbilgisi, anlambilim, adbilim konuları işlenirken inceleyeceğimiz bu birimleri burada ancak kısaca açıklamakla yetineceğiz.

DİLİN BİRİMLERİ

Evimizde otururken çevremizdeki bir kimseye söylediğimiz "*bana bir su versene!*" ya da "*kız adamakıllı zayıflamış!*", "*Ali gelecek mi?*" gibi tümceler üzerinde duracak olursak bu sözlerin ses, biçim ve anlam açısından incelenmeye değer oldukları, incelendiklerinde ilgi çekici birtakım gerçeklerin gün ışığına çıktığı görülür.

Dikkat edecek olursak, belli bir isteği belli bir düşünceyi aktaran bu tümceler birtakım ses dizilerinden oluşmuşlardır. Türkçenin ses yönünden özelliklerini yansıtan bu dizilerden aynı zamanda, dilimizin biçim, sözdizimi,.yapı açısından niteliklerini belli eden birtakım sonuçlarla insan dilinin her yerde görülen ana karakterini işaret eden bazı gerçekler ortaya çıkarılabilir. Bunlar içinden, önce sesle ilgili birimler üzerinde duralım:

SESBİRİM *(FONEM, phonème, phoneme, Phonem ve Laut)*

"Bana bir su versene!" tümcesinde, dikkat edilirse, dört ayrı öbek halinde birleşmiş sesler vardı. *Harf* adını verdiğimiz işaretlerle yazıya geçirilen bu sesler Türkçenin ses dizgesi içinde yer alan *sesbirim*'lerdir; bu tümcede dört ayrı sözcüğü meydana getirmişlerdir. *Sesbirim* adını verdiğimiz bu sesler belli bir biçimde sıralanarak adına *sözcük* denen, belli görevi olan ve bir ulusun bireyleri arasında belli bir anlamın aktarılmasında aracılık eden işaretleri oluştururlar. Bu seslerin her biri konuşma aygıtımızda birtakım düzenli hareketlerle meydana getirilirler. Aynı sesler *bana* yerine *aban*, *versene* yerine de *verense* biçiminde sıralanmış olsalar büsbütün başka anlamlara gelirler. *Naab* ya da *enesrev* biçiminde dizilseler Türkler için hiç bir anlam taşımazlar. *Versene* bileşimindeki ilk fonem değiştirilse, örneğin bileşimleri meydana

s ersene
g ersene
d ersene

getirilse bütün bütün değişik şeyler anlaşılır. Sözcük ancak *versene* bileşiminde belli bir anlam aktarır.

Ancak sözcük içindeki /v/ ya da /e/, /r/ sesleri tek başlarına hiç bir düşünceyi yansıtamazlar. Sesbirim şu halde, dil dediğimiz dizge içinde *anlam ayırt edici bir öğe*, bir birim olarak tanımlanabilir.

Bugünkü dilbilimde dilin sesle ilgili birimleri ele alınırken ses açısından özellikler göz önünde tutularak tarihi Prag okuluna kadar giden bir ayrıma baş vurulmaktadır. Bu ayrımda sesbirimler iki ana bölüğe ayrılır:

1. *Parçalı sesbirimler*[75] (segmental fonemleri),

2. *Parçalarüstü sesbirimler*[76] (suprasegmental fonemler).

Bu iki öbekten birincisi içine, bizim *ünlü* ve *ünsüz* adını verdiğimiz sesbirimlerle *ikizünlü* ve *yarıünlü* dediğimiz ünlü türleri girmektedir.

Parçalarüstü sesbirimler arasında *vurgu*, *ton*, *tonlama*, *uzunluk* gibi öğeler bulunmaktadır.

Sesbirimlerin *parçalı sesbirimler* adını alan türleri ve bunların özellikleri üzerinde, kitabımızın II. cildinde ayrıntılı olarak durulacaktır.

Parçalarüstü sesbirimler çerçevesi içine giren *vurgu* (accent, stress, Betonung), sözcüğü oluşturan hece için söz konusu olduğunda, hecelerden birinin baskılı söylenişi anlamına gelir. Söyleyişte vurgulu hece daha belirgin, daha yüksek sesli, yerine göre, dikkati çekecek ölçüde patlamalı bir nitelik taşır.

Bir sözcüğün birinci hecesinin vurgulu söylenişiyle ikinci hecesinin vurgulu söylenişi, onu iki ayrı sözcük, dolayısıyla dil içinde iki ayrı öğe durumuna getirmeye yeterlidir: *yápma (yapmak*'tan olumsuz buyrum), *yapmá* ('yapay, sun'i'); *yázma (yazmak*'tan olumsuz buyrum), *yazmá* ('elle yazılmış, 'başörtüsü'), *sirkecí* (sirke yapan, satan), *Sirkeci* (yer adı), *ordú* (asker), *Órdu* (yer adı)... gibi.

Parçalarüstü sesbirimlerin *ton*, *tonlama*, *uzunluk* gibi öteki türleri de kitabımızın II. cildinde ele alınacaktır.

Biçimle ilgili birimlerin başında, *biçimbirim* gelir. Şimdi bu öğeler üzerinde duralım:

BİÇİMBİRİM *(MORFEM, morphème, morpheme, Morphem)*

Bana sözcüğünü bir başka açıdan inceleyelim: Bu sözcük her ne kadar *ba* ve *na* hecelerinden oluşmuşsa da bu heceler bize hiçbir şey an-

75 Başkan (Lengüistik, s. 67–77 ve Fonemik T.'de s. 25), *parça* ya da *parçalı-fonemler* terimlerini kullanmıştı. Yönel, bu tür sesbirimlerin yazımda gösterilebilme özelliğine dayanarak bunlara *yazımsal fonemler* adını veriyor (s. 319 ve ötesi). Biz *parçalı sesbirimler* terimini yeğledik.

76 Başkan'ın koyduğu terimi benimsiyoruz. Yönel, bu tür sesbirimler için de *yazımdışı* terimini önermektedir.

latmaz. Sözcük aslında *ben* kişi adılından (zamir) ve adına *dativus* dediğimiz *-e, -a, -ye, -ya* biçimindeki, yönelme gösteren takıdan oluşmuştur. *Ben* öğesi gibi, *-e, -a, -ye, -ya* takıları da birer biçimbirimdir. Ancak Türkiye Türkçesinde *ben-e* değil, *sana*'da olduğu gibi, *bana* biçiminde kalıplaşmıştır.

Versene çekilmiş eylemini[77] aynı açıdan incelersek onun da *versen-e* biçiminde, değişik öğelerden oluştuğunu görürüz. Dilimizde çoğunlukla fonem birleşimlerinden *(-miş, -dık, -sız, -lık...* gibi) oluşan, kimi zaman da tek bir foneme kadar inen (ver-sen-e, gel-di-m, yaz-a-ma-dı-n) bu öğeler bugünkü dilbilimde *en küçük anlamlı öğe* olarak benimsenmektedir. Ancak şurasını hemen belirtmelidir ki, her ne kadar bize bir durumu belli belirsiz sezdirebilmekte iseler de morfemler belli bir kavramı tam, kesin olarak açıklayabilmekten uzaktırlar. Örneğin

"*.....-yan .....-un .....-nı .....-miş.*"

biçiminde, sözcükleri çıkarılmış bir tümceden biz, bir olayın aktarıldığını sezebiliriz. Bu tümcede, bir iş yapan kimsenin ya da bir işe konu olan bir şeyin bulunduğunu, olayın gözle görülmeyip bir başkasından duyulduğunu gösteren belirtiler vardır *(-yan, -miş* gibi). Ancak bu anlatış belli belirsizdir; tümce, sözcükler yerine konduktan sonradır ki, belli bir şeyi kesinlikle anlatır duruma girer:

Ağla-yan çocuk-un gözyaşı-nı sil-miş

ya da

Başla-yan yağmur-un arttığı-nı hisset-miş

... gibi.

Biçimbirimlerin değişik türlerine, örneğin Türkçedeki *-miş*'in *-mış, -müş, -muş* gibi biçimlerine *allomorf* adı verilir.

Eski dilbilim ve dilbilgisi çalışmalarında biçimbirim, "Kapıyı kapattım" gibi bir tümcede bulunduğu var sayılan "kapı" ve "kapatmak" düşünce öğelerinin dışında kalan *-yı* ve *-tım* gibi, bunların birbirleriyle ilişkisini sağlayan öğelere verilen addı. Bugün biçimbirimler yukarıda da değindiğimiz gibi, dildeki anlamlı en küçük öğelerdir. Bunların değişik tanımları ve bu konudaki değişik görüşler üzerinde, kitabımızın Biçimbilgisi bölümünde uzun uzadıya duracağız.

Biçimbirimlerin çeşitli nitelikleri üzerinde, öteden beri durulmaktadır. Dil yapısının değişik kesimlerini birbirinden ayırmak gerektiğine

77 Ünlemli dilek-koşul kipi, 2. kişi.

değinen BLOOMFIELD, örnek olarak *s* sesini göstermekte, bu sesbirimin *snow* 'kar' sözcüğünde bir ses, *lips* 'dudaklar' da ise çoğul biçimbirimi olduğunu belirmektedir (s. 76). Türkçeden buna örnek verecek olursak *masan*, *araban* sözcüklerindeki /n/yi gösterebiliriz. Bu sözcüklerdeki /n/nin birer görevi ve anlamı vardır; iyelik 2. kişiyi gösterir; gerçek bir biçimbirim niteliği taşır. Halbuki aynı seşin *arabadakinden* (araba–daki–*n*–den) örneğinde böyle bir görevi yoktur; yalnızca ses açısından kolaylık sağlayan, bağlanmayı kolaylaştıran bir öğedir.

LANGACKER, biçimbirimleri sözlüksel ve dilbilgisel olarak ikiye ayırır (s. 52). Bunlardan ilk öbeği –Türkçeden örnek verecek olursak– *odun*, *kar*, *tavuk* gibi öğelerin, ikincisini ise *–luk*, *–lı*, *–çu*, *ile*, *bir* gibi öğelerin oluşturduğunu belirtir. Yalın olarak, bağımsız sözcükler biçiminde bulunan morfemleri o da *bağımsız biçimbirimler* olarak nitelemektedir. Bilgine göre kimi biçimbirimler anlamca boştur. Örneğin İng. *I want to go* 'daki *to*'nun hiç bir anlamı yoktur (s. 62).

ROBINS'in yapıtında da biçimbirimler *bağımlı (bound)* ve *bağımsız (free)* olmak üzere ikiye ayrılmakta, İng. *cats* 'kediler' sözcüğünde *cat*'in bağımsız, *–s*'in ise bağımlı olduğunu belirtmektedir (5.4.3. Bölüm, s. 196). Bağımsızlar, Robins'e göre kendi başlarına bir sözcük oluşturabilirler.

HEIKE, biçimbirimi en geniş anlamda şöyle tanımlar: "Prosodem'' ler ya da bir sıra sesbirimler aracıyla temsil edilen, en küçük anlam taşıyıcı dil birimi" (s. 76). Burada *prosodem* terimiyle parçalarüstü sesbirimler arasında sayılan ton yüksekliği, süre, güç gibi öğeler anlatılmak istenmektedir.

Özellikle Fransız dilbilimcileri, dilde anlam taşıyan *ev*, *taş*, *ocak* gibi öğelerle birlikte *–li*, *–lık*, *–çı*gibi bir anlam görevi yüklenen biçim öğelerinin tümüne *monème* adını vermektedirler ki, heceyle ilgisi olmayan bu öğeler *morfem* teriminin içerdiği öğelerden bizce pek farklı değildir. *Monème*'ler kimi zaman *taş*, *araba*, *git* gibi bir sözcük, kimi zaman da *gitmek*'teki *–mek*, *iyilik*'teki *–lik*, *geldim*'deki *–m* gibi bir ektir (Bu konuda bkz. MARTINET, Eléments, s. 15; VERMEER, s. 51 ve başkaları[78]).

SÖZCÜK *(mot, word, Wort)*

"*Ağlayan çocuğun gözyaşını silmiş*" tümcesinin yerine yalnızca *ağlayan*, *çocuk*, *gözyaşı*, *silmiş* öğeleri yanyana dizilmiş olsa bunlar,

79 Örneğin Martinet, 'başım ağrıyor' anlamındaki "*j'ai mal à la tête*" tümcesinde 6 *monème* olduğunu belirtir: *j (je* yerine), *ai*, *mal*, *à*, *la*, *tête*.

belli kavramların anlatımına ve düşüncesinin aşağı yukarı yansıtılmasına yararlı olur. *Sözcük* adını verdiğimiz bu birimler, biçimbirimlerin tersine, kavramları kesinlikle yansıtabilirler. İster bir konuşma, ister bir yazı parçasında olsun, dilde en etkili, en güçlü birimler sözcüklerdir. Kimi zaman tek bir sözcük uzun bir tümcenin, hatta birkaç tümcenin yerini tutabilir; bir tümce görevi görebilir. Örneğin "*Açıkladığımız bu üç çözüm yolundan hangisini uygulamaya koymak istiyorsunuz?*" gibi bir tümceye karşı söylenecek "Birinci" sözcüğü hem ilk çözüm yolunun doğru bulunduğunu, hem de onun uygulamaya konmak istendiğini bildirmektedir. Aynı biçimde, bir *evet*, bir *hayır*, bir *yeter*! sözcükleri çok geniş kapsamlı sözcükleri karşılayabilirler. Ancak burada unutulmaması gereken bir yön, dilde sözlerin genel olarak tek başına kullanılmadıkları, asıl görev ve anlamlarının her zaman, tümce içinde birlikte bulundukları öteki sözcüklerle ilişkili olarak kesinlik kazandığıdır.

Bir ulusun bireyleri arasında belli bir düşüncenin, anlamın aktarılmasına yarayan ve ses birleşimlerinden oluşan bu öğelerin bir de kavram yani düşünce ve ruh yönleri vardır ki, çeşitli özellikleriyle birlikte, bu yönleri üzerinde Anlambilim bölümünde uzun uzadıya duracağız.

TÜMCE *(phrase, sentence, Satz)*

Yukarıda geçen "*bana bir su versene*!", "*ağlayan çocuğun gözyaşını silmiş*" ya da "*adam duvardan atladı*" sözleri Türkçenin yapısına ve sözdizimi kurallarına uygun *tümce*'lerdir. Tümce, dilin önemli bir birimi, bir anlatım parçasıdır. Bunların kuruluşu dilden dile ayrılık gösterir. Özellikle, başka başka ailelerden dillerde başkalık görülür. *Ağlayan çocuğun gözyaşını silmiş* tümcesinde anlatım bulan düşünceyi, başka br dili, örneğin Fransızca, Almanca gibi, Hint-Avrupa ailesinden bir dili konuşan kimse anlatmak istese

"*O silmiş gözyaşını çocuğun ki o (çocuk) ağlıyordu*" biçiminde bir tümceyle karşılaşacaktık. İşte bir dilin anlama ve anlatma yolunu gösteren bu biçimler, bir dilin sözdizimi özelliğiyle, yapısıyla ilgilidir.

"*Kız adamakıllı zayıflamış*" tümcesi anlam yönünden incelenecek olursa tümceyi oluşturan öğelerin ilgi çekici özellikleri ortaya çıkar: Bir kere, burada 'fazla, çok, iyiden iyiye...' gibi anlamlara gelen *adamakıllı* öğesi, tek tek, ayrı ayrı kavramları yansıtan *adam* ve *akıllı* sözcüklerinden oluşmuştur. Ancak, biri ad, biri sıfat olan bu öğeler bir bileşik sözcük haline gelince bambaşka, yepyeni bir kavramın anlatımına yarar duruma gelmiştir. Tümce her ne kadar kesinlik taşıyan, kesin bir yargıyı,

haberi anlatan bir görünümde ise de tam bir kesinlik taşımadığı da ileri sürülebilir: Her ne kadar dilimizde *kız* sözcüğünün anlamı kesinse de bunu kullanan kimse onu 'genç kız' anlamında kullanmamış, bir hanımdan, hatta yaşlı bir hanımdan –acıma duygusu ile– *kız* diye söz etmiş olabilir. Öte yandan tümcede her ne kadar *–mış* morfemi varsa da kızın zayıflamış olduğunu söyleyen kimsenin, onun bu durumunu gözüyle mi görmüş, birinden mi duymuş, yoksa kendisinden aldığı bir mektuptan mı öğrenmiş olduğu kesinlikle belli değildir. Böylece, kesin birtakım kalıplarla anlatım bulan çeşitli düşünceler dilde tam bir kesinliği anlatır durumda olmayabilir; tam bir bir *tümce* de bir düşüncenin anlatımında yetersiz durumda bulunabilir. Yeterlik, kesinlik ancak kendisinden önce ve sonra gelen tümcelerle belirir. "*Okumadığından kazanamadı*" gibi bir tümcede anlatılan düşünce dilin kalıplarına uygunsa da bütünü ile açık değildir. Hele" "*onun için gelemedim*" sözü her ne kadar bir tümce ise de bu biçimiyle eksik bir anlatımdır; örneğin "*babam hastaydı, onun için gelemedim*" biçiminde olursa tam bir düşüncenin açıklanmasına yarayabilir. Bu yüzden kimi dilciler, tümceden büyük birimler üzerinde çalışmaktadırlar. *Dilce (discourse)* adını alan bu birim kimi zaman bir tümceler birleşimi, bir paragraftır.

Dilin, burada kısaca ve başlıcalarını belirtmeye çalıştığımız birimleri üzerinde, ilgili oldukları bölümlerde, gerektiği kadar duracağız. Sesle ilgili birimlerden bir başka örnek vermemiz gerekirse *hece*'yi *(syllabe, syllable, Silbe)* gösterebiliriz. Şimdilik şu kadarını söyleyelim ki, insan dili, birbiriyle sıkı sıkıya ilişkili, bağlantılı olan bu birimlerin kurduğu bir dizge olarak bildirişmeyi, anlaşmayı sağlamaktadır[79].

İNSAN DİLİ

KAYNAKÇASI

AKSAN, Anadili — Aksan, Doğan, *Anadili* (özel bölüm): Türk Dili, XXXI (1975), Nr. 285, 423–434.

AMMANN, — Ammann, H., *Die menschliche Rede.* 2 bölüm, 1925, 1928.

79 Trubetzkoy, dildeki birimleri, görevleri açısından *anlam ayırıcı, sözcük ayırıcı, tümce ayırıcı, tümce anlamı ayırıcı* gibi öbeklere ayırmaktaydı (bu konunun tartışması için bkz. Heike, s. 12). Hammarström de konuşulan dilin birliklerini *sesbilim, biçimbilgisi, sözdizimi* ve *anlambilim* gibi gruplarda toplamıştır (s. 51). Bu konuda ayrıca bkz. Klaus Heger, Monem, Wort und Satz, Tübingen, 1971; Gerhard Wahrig, *Anleitung zur grammatisch-semantischen Beschreibung lexikalischer Einheiten*, Tübingen, 1973.

AUSTIN — Austin, J.L., *How to do Things with Words*, London, 1971.

BAŞKAN — Başkan, Özcan, *Yabancı–Dil Öğretimi, İlkeler ve Çözümler*, İstanbul, 1969.

Başkan, Özcan, Moleküler–genetikte insan–dili modeli: Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi II (1970), Nr. 2, 212–217.

Başkan, Özcan, Fonemik Tahlilde Kıstaslar Meselesi, İstanbul, 1955.

CHOMSKY, Aspects — Chomsky, Noam, *Aspects of the Theory of Syntax* (yararlanılan, *Aspekte der Syntax – Theorie* başlıklı Almanca çevirisi), Frankfurt/M. 1973.

HAMMARSTRÖM — Hammarström, Göran, *Linguistische Einheiten im Rahmen der modernen Sprachwissenschaft*, Berlin –New York, 1966.

Heger, Klaus, Monem, Wort und Satz. Konzepte der Sprach–und Literatur–Wissenschaft, Tübingen, 1971.

JASPERS — Jaspers, K., *von der Wahrheit.* München, 1958.

KNOBLOCH — Knobloch, Johann, *Sprachwissenschaftliches Wörterbuch*, "*Denken und Sprache*" maddesi, 7. Bölüm, Heidelberg, 1974.

LANGACKER — Langacker, Ronald W., *Language and its Structure* (yararlanılan, *Sprache und ihre Struktur* başlıklı Almancası, Tübingen, 1971.

MARTINET — Martinet, André, Eléments de linguistique générale, Paris, 1970.

SAUSSURE — Saussure, Ferdinand de, *Cours de linguistique générale*, yayımlayanlar: Ch. Bally–A.Sechehaye, Paris, (1915) 1931 yayımı.

VERMEER — Vermeer, Hans J., *Einführung in die linguistische Terminologie*, München, 1971.

Wahrig, Gerhard, *Anleitung zur grammatisch–sematischen Beschreibung lexikalischer Einheiten*, Tübingen, 1973.

3. DİLLE TOPLUMUN VE KÜLTÜRÜN İLİŞKİSİ

Eğer insanlar toplum halinde yaşamakta olmasalardı, hiç kuşkusuz, dile gereksinme duymayabileceklerdi. Öte yandan, kitabımızın başında da söylediğimiz gibi, dil olmasaydı, insanların bir arada yaşamaları, anlaşabilmeleri, bir toplumu oluşturmaları da söz konusu edilemezdi. Kısacası, insanı insan eden dil, toplumun da başlıca temel taşlarındandır; ulusu ulus yapan öğelerin en başta gelenidir; kültürün belkemiği sayılabilir.

Dilin toplumla olan bağları, onun bir "toplumsal kurum" olarak nitelenmesine yol açar. Toplumbilimcilerin dille toplumun ayrılmaz bağlarını, ilişkilerini çeşitli açılardan inceledikleri gibi, dilbilimci ve budunbilimciler de bu alanda çok geniş araştırmalara girişmişlerdir. Bugün *dil toplumbilimi* (ya da *dilsel toplumbilim)* adlı geniş bir araştırma alanı vardır. Dil olayları, dil konularıyla toplumsal sorunlar arasındaki paralellikleri, ilişkileri inceler.

Dilin toplumla ve toplumun kültürüyle olan bağlarını aşağıda ve sonraki bahislerde ele alacağız. Burada kısaca belirtelim ki, dil-toplum ilişkisi, özellikle XX. yüzyılın başlarında, üzerinde önemle durulan bir sorun durumuna gelmiştir. Ünlü Fransız dilbilimcisi *Antoine MEILLET* ve onun görüşünü paylaşan bilginler dili, toplumsal yapının oluşturduğu değişik katmanların bileşimi olarak görmüşler, dilde yaşam biçiminin, iktisadi koşulların etkisine, sözcüklerin anlamlarının değişmesinde toplumdaki değişikliklerin önemine eğilmişlerdir. Bugün yapısal yöntemi budunbilime uygulayan *Claude LÉVI-STRAUSS* da dili bir toplumsal görüngü (fenomen) olarak görür, toplumsal görüngülerin, taşıdığı nitelikler dolayısıyla bilimsel araştırmalara en yatkını olduğunu belirtir[80] (Toplumsal sözcükbilim çalışmalarına ise Sözcükbilim bahsinde değineceğiz).

Kültürle dil arasındaki bağlar, ilişkiler sorununa gelince, bu sorunun özellikle XVIII. yüzyıldan bu yana önem kazandığını görüyoruz. HERDER, WILHELM von HUMBOLDT, WHORF gibi pek çok düşünür ve araştırıcı bu konu üzerinde önemle durmuşlardır.

80 Lévi-Strauss, 67–79.

Ünlü dilbilimci, düşünür ve devlet adamı W. von Humboldt (1767–1835), dille kültür arasındaki bağlantı konusuna, çalışmalarında geniş bir yer ayırmıştır[81]. Bir ulusun dilinden o ulusun kültürüne, dünya görüşüne inilebileceğini savunan ve bu görüşü sonradan birçoklarınca benimsenen Humboldt, dilin bir ulusun ruhunun dış görünüşü olduğunu belirtmekte "ulusun dili ruhudur; ruhu da dili" demektedir *(Gesammelte Schriften*, 7. cilt, s. 42; bkz. s.g.y.s. 44). Bilgine göre diller, uluslarla birlikte gelişirler; onların tinsel özelliklerinden kurulurlar. Ulusların tinsel özellikleri çeşitli olduğundan, dilllerin yapısı da birbirinden farklıdır[82].

K. VOSSLER'e göre dil, kültürün aynasıdır[83]. GLINZ ise dili bir toplumsal–tarihsel birleşim, kurum olarak benimsemekte, onu bir toplumun yaşayışı içinde hukuk, iktisat düzeni, belirlenmiş kurallar ve geleneklerle karşılaştırılabilecek bir kurum olarak görmektedir *(Linguistiche Grundbegriffe*, 11). Biz, dilin toplumla ve onun kültürüyle olan yakın ilişkisini daha iyi aydınlatabilmek için şöyle bir sav ileri sürmek istiyoruz:

Bir ulusun yavayış biçimi, inançları, gelenekleri, dünya görüşü, çeşitli nitelikleri ve hatta tarih boyunca bu toplumda meydana gelen çeşitli olaylar üzerinde hiç bir bilgimiz olmasa, yalnızca dilbilim incelemeleriyle, bu dilin söz varlığının, söz hazinesinin derinliğine inerek bütün bu konularda çok değerli bilgiler ve güvenilir ipuçları edinebiliriz. Aynı biçimde, bir an için tek başına dili ele alarak, belli bir dilin belli bir dönemdeki bir metnini, yalnızca yabancı öğeler, yabancı etkiler açısından inceleyerek dili konuşan toplumun o süre içinde hangi kültür hareketlerine sahne olduğunu, hangi dış etkiler altında kaldığını saptayabiliriz. Örneğin Tanzimat ya da 2. Dünya Savaşı sıralarına ait-ister bir gazete yazısı, ister bir sanat ürünü olsun–uzunca bir parça, bu dönemlerde Türklerin hangi dış etkiler altında bulunduğunu, hangi sorunların, hangi eğilimlerin toplumda canlı durumda olduğunu belli edecektir.

Bir dildeki kavramlar, çeşitli atasözleri, deyimler, kalıplaşmış sözler incelenir, ilgili oldukları kavram alanlarına göre öbekleştirilirse kimi alanlardaki öğelerin kabarık olduğu, öbürlerine oranla fazlalık

81 Bu konuda özgün bir araştırma olarak Humboldt'un bütün çalışmalarını inceleyen şu kitabı salık vermeliyiz: Bedia Akarsu, *Wilhelm von Humboldt'ta Dil-Kültür Bağlantısı*, İstanbul, 1955.

82 A.y., s. 166, bkz. Akarsu, s. 45.

83 *Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung* (Heidelberg, 1921, s. 374 ve ötesi) adlı kitabında bilgin, Fransızcadaki gelişme ve değişmeler aracıyla Fransız kültürünü incelerken bu yargıya varıyordu. "Yeni gramerciler"in tutumunu sürdürerek XX. yüzyıl başlarında konuyu ele alan dilcilerden Meringer "*dil tarihi, kültür tarihidir*" diyordu. Bu bilginlerin çıkardıkları *Wörter und Sachen* dergisinin programı, bu söz olmuştur (bkz. Helbig, s. 291).

gösterdiği göze çarpar. Dikkat edilirse bu kabarık öbekler, dili konuşan ulusun tarih boyunca en çok ilgilendiği, yaşayışında büyük yer tutan kavramlar, konulara aittir. Örneğin dilimizin ve edebiyatımızın en eski ürünleri olan Köktürk yazıtlarında en çok geçen kavramlar *bodun* 'kavim, ulus, halk' *kaġan 'kağan'*, *sü 'asker*, ordu', *sülemek* 'asker göndermek', *süñüş*, 'çarpışma, savaş', *süñüşmek* 'savaşmak, çarpışmak' *yaġı* 'düşman' gibi kavramlardır ki, bunlar Türklerin o çağdaki, savaşlarla dolu, hareketli yaşayışının aynasıdır. O çağda Türklerde hayvancılığın ve tarımın yeri de –elimizde, tarihi aydınlatan belgeler olmasa da– yalnızca dil ürünlerinden yararlanılarak aydınlatılabilir: Köktürk yazıtlarında geçen hayvan adları, özellikle atla ilgili sözcüklerin sıklığı, Türklerin hayvancılık, at yetiştirmeyle olan ilişkisini, atın Türklerin yaşamındaki yerini gösteren ipuçları sayılabilir (Bu konuda bkz. Anlambilimi ve Türk Anlambilimi, s. 98). Tarımla ilgili olup en eski, çekirdek sözcüklerimizden sayılması gereken *tarıġlaġ (tarla)*, *kışlaġ (kışlak) yaylaġ (yaylak, yayla)*... gibi öğeler Türklerde tarım ve hayvancılık konusunda tanık niteliğinde olan pek çok örnekten yalnızca birkaçıdır.

Bir dili konuşan toplumun yiyecek-içeceğiyle, mutfağıyla ilgili sözcükler o toplumun beslenme düzenini gösterdiği gibi – bu adlar arasında yabancı olanlar aracıyla – bu düzendeki yabancı etkilere de ışık tutar. Halk ağızlarındaki *bulgur*, *dövme*, *bazlama*, *közleme*, *tarhana*... gibi binlerce ad, halkın maddi kültürünü aydınlatır. Balkan ülkelerinin dillerinde görülen *sarma*, *pogaçe (poğaça)* gibi Türk yemek adları da Türklerin bu ülkelerdeki etkisinin tanığıdır. Aynı biçimde, bizde, özellikle son yıllarda rastlanan *tost*, *pizza*, *kanape*, *krem karamel* gibi, yemek düzenimize giren ve dil açısından aydınların hoşgörüsüne dayanarak yerleşen öğeler de yabancı uluslaın yaşayışları ve yiyecek–içeceklerini ilgilendiren gelenek ve kavramların bize sokulmalarının belirtisidir.

Akrabalık bağlarının Türklerde ne ölçüde sıkı olduğunu, insan ilişkilerine verilen önemi yine, Türkçede bu ilişkileri söz varlığından izleyerek ortaya koyabiliriz. Başka dillerin tersine, dilimiz akrabalık ilişkilerinden birçoğunu *(baldız*, *görümce*, *bacanak*, *elti* gibi) ayrı kavramlar haline getirmiştir (bu konuda bkz. s.g.e., s. 97–98; ayrıca: Tuncer Gülensoy, Altay dillerinde akrabalık adları üzerine notlar: TDAY BELLETEN 1973–74, 283–318).

Tarihi kurumları da söz hazinesinden izlemek kolaydır; *yeniçeri*, *sipahi*, *timar*, *öşür*... gibi Osmanlı kurumları, *yaşmak*, *ferace*, *kaftan*, *kavuk* gibi giyecekler bu arada sayılabilir.

Türklerin ulusal sporlarından olmayan bazı spor dallarının terimleri dile yerleşmediği gibi, halk tarafından da pek bilinmez. Ancak

futbol, basketbol gibi, yerleşen ya da yerleşmeye başlayan kimi sporların terimleri *(ofsayt, taç, korner, basket, pota* gibi) benimsenmiştir. Bunların yanında, güreş gibi ata sporlarının terimleri dilde yerleşik olduğu gibi bunlardan deyimleşen, genel dilin öğesi durumuna girenler de vardır *(kündeye gelmek, başa güreşmek, ödül* gibi).

Dille kültürün ve toplumun ilişkisi konusunu bitirmeden önce, kimi zaman bir tek sözcüğün bile bir kültür varlığı sayılan dilin en ufak birliği olarak ulusun inançları, gelenekleri, bireylerin kendi aralarındaki davranış ve ilişkileri, maddi ve manevi kültürü üzerinde fikir verebileceğini söyleyelim. Örnek olarak Farsçadan alınma *peştemal* sözcüğünden türeme *peştemaliye, peştemallık sözcükleriyle peştemal kuşanmak* terimlerini kısaca gözden geçirebiliriz: *Peştemaliye* sözcüğü ve bugün bunun yerine geçen *peştemallık*, 'işlek bir dükkânı kendisine çevirmesi için isteklinin o dükkânı işletene verdiği para'anlamına gelir (Türkçe Sözlük). *Peştemal kuşanmak* ise bir zanaatte usta çıkmayı anlatır. Gerek bu terim, gerekse önceki sözcükler, Türk ticaret ve zanaat hayatı ve gelenekleriyle ilgilidir; çıraklık evresini bitirerek ortaya koyduğu yapıtla ustalık sanını ve niteliğini kazanan çırağa, ustasının küçük bir törenle ve peştemal sararak bu olayı ilan etmesi âdetinden kalmadı. Bu gibi âdetleri gösteren pek çok sözcüğümüz vardır.

DİLLE TOPLUMUN ve KÜLTÜRÜN İLİŞKİSİ KAYNAKÇASI

AKARSU — Akarsu, Bedia, *Wilhelm von Humboldt'ta Dil–Kültür Bağlantısı*, İstanbul, 1955.

GLİNZ — Glinz, Hans, *Linguistische Grundbegriffe und Methodenüberblick*, Frankfurt/M, 1970.

HELBIG — Helbig, Gerhard, *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft*, 2. basım, München, 1973.

HOIJER — *The Sapir–Whorf Hypothesis: Language in Culture*, yayımlayan Harry Hoijer, Chicago–London, 1971, s. 92–105.
Language in Culture, *Conference on the Interrelations of Language and other Aspects of Culture*, Chicago–London, 1954.

LÉVI–STRAUSS — Lévi–Strauss, Claude, *Strukturale Anthropologie*, *Frankfurt* a. M., 1976.
Sprache und Gesellschaft, Yayımlayan Annamaria Rucktäschel, München, 1972.

VOSSLER

Vossler, K., *Frankreichs Kultur im Spiegel seiner Sprachentwicklung*, Heidelberg, 1921.

Vossler, K., *Geist und Kultur in der Sprache*, München, 1960.

Whorf, B.L., *Language, Thought and Reality*, yayımlayan John B.Carroll, Cambridge, Mass., 1956.

4. DİLLE GERÇEK YA DA ANLATIM YOLU SORUNU

Kimi araştırıcıların *dil ve gerçek*, kimi dilcilerin de *dil–içi dünya görüşü* adı altında inceledikleri bu sorunu biz *anlatım yolu* terimiyle açıklamanın daha yerinde olduğunu sanıyoruz.

Günümüz dilbiliminin de konularından biri olan sorun, Wilhelm von HUMBOLDT'un (1767–1835) dilbilime bir katkısı olarak görülebilir; tarihi de ona kadar götürülebilir.

HUMBOLDT, her dilin kendine özgü bir anlama ve düşünme yolu olduğunu savunmuş, dilin bu yönünü *dilin iç biçimi*, *iç bünyesi (innere Sprachform*, *innere Form der Sprache* terimiyle anlatmıştır. Bilgine göre "ayrı ayrı dillerin sözcükleri aynı kavramı gösterseler bile, hiç bir zaman gerçek eşanlamlı değildirler"[84]. "Her dilde özel bir dünya görüşü vardır"[85].

Konuyu daha somut bir biçimde açıklayabilmek için, önce günlük yaşamımızla ilgili birkaç kavram, birkaç olay üzerinde duralım: Hiç kuşkusuz, bizim *baş dönmesi* biçiminde adlandırdığımız, *başı dönmek* eylemiyle anlattığımız durum, dünyada herkesin başına gelebilir. Acaba bu olay her dilde aynı anlamdaki sözcüklerle, aynı kavramlardan yararlanılarak mı dile getiriliyor? Bunun cevaplandırabilmek için birkaç dile göz atmak yeterlidir. Örneğin Fransızcada baş dönmesi, sahip olunan bir nesne gibi düşünülür; Latince kökenli *vertige* sözcüğüyle anlatılır: "*j'ai le vertige*" ("baş dönmem var", başım dönüyor). Buna karşılık Almanlar, kökeni 'güçsüz, bilinçsiz kalmak' anlamında olan[86] *schwindeln* eyleminden yararlanırlar *(Es schwindelt mir*, *mir ist schwindelig*, *der Kopf schwindelt mir* gibi kullanımlar 'başım dönüyor, gözlerim kararıyor' anlamınadır). Hemen her gün birkaç kez, hatırımızı soranlara söylediğimiz "iyiyim!" sözü acaba her dilde aynı biçimde, aynı yoldan mı dile getiriliyor? Türkler bu kavramı anlatırken bir sıfata baş vurarak bunu kişiyle birleştirmekte *(ben iyiyim*, *Ahmet iyi* gibi), buna karşılık

84 *Gesammelte Schriften*, VII/1, s. 190.

85 A.y., s. 60.

86 Bkz. Kluge, *Etymologisches Wörterbuch*, 19. basım.

kimi diller daha değişik yollar seçmektedirler. Örneğin bir Fransız *Je vais bien* derken (sözcük sözcük çevrilirse: ben gidiyorum +iyi) "gitmek" kavramından yararlanır. Bir alman da *es geht mir gut* (gidiyor bana +iyi) biçiminde bir anlatıma baş vurur. Türkçe, üşümek, acıkmak, susamak gibi şeyleri özel birer eylemle anlatırken kimi diller bunları, sahip olunan birer varlık gibi düşünürler (krş. 'üşümek' için Fransızca *avoir froid*, İtalyanca *aver freddo)*. Resim çekmek, sigara içmek gibi eylemlerin çeşitli dillerdeki karşılıkları, yine aynı farklılıkları gösterir. Bu dillerden kimisi, sigara içmek işini ayrı bir eylemle anlatır (Alm. *rauchen*, İng. *to smoke* gibi), kimisi, Türkçede olduğu gibi "içmek" kavramından yararlanır; kimisi de "çekmek" kavramına baş vurur.

"Sormak" kavramı her dilde vardır. Ama, acaba her dilde aynı anlatım yolundan gidilerek mi kullanılır? Türkçede bir kimseden bir şeyi öğrenmek üzere ona soru yöneltmeyi *birine bir şey sormak* ya da *birinden bir şey sormak* biçiminde anlatırız. Burada dikkat edilirse, eylem, yönelme ya da çıkma durumlarından birindeki bir tümleç almıştır. Halbuki aynı şey İngilizcede söylenmek istenirse, yalın durumdaki bir adıl kullanmak gerekecektir *(to ask someone something)*. Almancada ise *bana sorarsanız* demek için, belirtme durumundaki bir adıl gerekli olacak, Türkçeye "beni sorarsanız" biçiminde çevrilebilecek olan "*wenn Sie mich fragen*" sözü söylenecektir. Bu dilde sormak *(fragen)* eyleminin başka kullanımlarının da Türkçeden farklı olduğu görülecektir.

Giymek sözcüğümüzün anlattığı iş, Fransızcada *se vêtir*, *mettre* 'koymak', *porter* 'taşımak' eylemleriyle de anlatılır. İngilizcede 'yuva', 'ev', 'yurt', 'aile ocağı', 'sığınak' anlamlarına kullanılan *home* sözcüğünü karşılayacak, onun yerini tutacak bir Fransızca sözcük yoktur. Almancada *Gemüt* adından türemiş olup çok geniş bir kullanım alanı bulunan *gemütlich* sıfatının başka dillerde tam karşılığı yoktur.

Renkler, dünyanın her yerinde aynıdır. Ancak aynı renk, başka başka dillerde değişik biçimde, farklı kavramlara dayanılarak anlatılır. Bizim *kahverengi* adını verdiğimiz, *kahve*'den yararlanarak anlattığımız renk, kimi dilde dilde *esmer*'le bir tutulur. Dilimizde renklerin *limonküfü*, *ördekbaşı*; *kavuniçi*, *camgöbeği* gibi ince tonlarını, nüanslarını belirten sözcükler pek boldur; bunlar doğadaki varlıklardan yararlanılarak anlatılmıştır.

Hint–Avrupa dil ailesinden dillerde yeşil, mavi, gri, sarı gibi renk adları çoğunlukla tek bir kökten türemiş görünümündedir, hepsi de parlamak', 'ışık vermek' anlamındaki* *ĝhel*– ortak köküne bağlanmak-

ta, birbirleriyle ilgili görülmektedir[87]. Buna karşılık, Türkçede bu renkler başka kavramlarla ilişkilidir. Örneğin en eski yazılı ürünlerimizde geçen *yeşil*, *yaş*'tan gelmekte, 'mavi' anlamındaki *kök* (bugünkü *gök)*, "gök (sema)" kavramına dayalı bir adlandırmayı göstermektedir.

Her dilde kimi kavramlar benzetmelerden ve deyim aktarmalarından yararlanılarak anlatılırlar. Batı dillerinin genellikle 'Venüs saçı' anlamına gelen tamlamalarla anlattıkları bitkiye, Türkler bir benzetmeyle *baldırıkara*, *lanicera caprifolium* bitkisine de *hanımeli* adını vermişlerdir.

İşte, HUMBOLDT'un dilbilime getirdiği dilin iç yapısı kavramı, diller arasındaki bu türden başkalıklara ilgiyi çekiyordu.

HUMBOLDT'un görüşünü geliştirerek ona katkılarda bulunan Alman bilgini Leo WEISGERBER, dilde içeriği temel alan bir inceleme yöntemi getirmiştir *(ihanltbezogene Betrachtungsweise)*. Bilgin, dili "dünyayı söze dönüştürme olayı" olarak düşünmekte, insanların bir *dil ara dünyası*'nda yaşadıklarını kabul etmektedir. Dilin anlattığı gerçek de ancak, insanların zihninin süzgecinden geçmiş gerçektir. Bilginin öğrenci ve arkadaşlarıyla oluşturduğu, *Weisgerber okulu* adını verebileceğimiz okul, dilin, zihnin dış dünyadan kavrayıp aldığı, birbiriyle sınırlanmış öğelerden oluştuğu görüşünü benimsemekte, dış dünyadan kavranıp alınan bu öğelere *dil kavramaları (Sprachzugriffe)* adını vermektedir[88].

Dilbilimde *SAPIR–WHORF varsayımı* adıyla anılan varsayım da dile gerçeğin ilişkisi, anlatım yolu sorununa eğilmiştir. Amerikan yerli dillerini inceleyen E. SAPIR, her insanın zihninde, kendi dilinin yapısının yerleşik olduğunu, insanoğlunun, herhangi bir şeyi, bütün dil gereçlerinin oluşturduğu bu temel şemaya göre anladığını ve anlattığını kabul eder.

B.L. WHORF, bazı Amerikan yerli dilleri ve Eskimo dilinden yararlanarak dille o dili konuşan toplumun dünya görüşü arasındaki bağlantı, dolayısıyla dille gerçek ilişkisi konusu üzerinde durmuştur. WHORF'a göre her toplum, kendi düzeninin koşullarına göre gerekli sözcükleri yapar ve kullanır. Çocuk anadilini öğrenirken dünyayı, ancak belli açılardan görmeye başlar.

87 A. Walde, *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, Berlin-Leipzig, 1930–31; I, 1624; ayrıca C.D. Buck, *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages*, Chicago-Illinois; 1949 15. 67., 15.68., 15.69. bölümler.

88 Bu konuda geniş bilgi ve kaynaklar için bkz. D. Aksan, s.g.y., s. 29, 30, 33.

Hopi dilinde (Kuzey Amerikada, Arizona devleti içinde bir dil) *böcek, uçak* ve *pilot* aynı sözcükle anlatılır: *masa'ytaka.* Azteklerde *soğuk, buz* ve *kar* kavramları, aynı köke getirilen çeşitli soneklerle türemiş sözcüklerle dile getirilir. Bunlardan 'buz' demek olan sözcük, ad görevini taşır; "soğuk", sıfat biçimidir; 'kar' anlamındaki ise 'buz sisi' demek olan bir sözcüktür[89].

1930'larda Amerikada, KORZYBSKI ile başlayan genel anlambilim akımının görüşüne göre de dillerin yapısı, insanoğlunun bilgi dünyasını etkilemektedir. İnsan, gerçeği ancak dil aracıyla tanır.

Böylece, gerek SAPIR–WHORF varsayımı, gerek WEISGERBER okulu, gerekse genel anlambilim akımının, dilin gerçeği yansıtmadığı konusunda birleştikleri göze çarpamaktadır. Günümüz dilbilimcileri de genellikle diller arasındaki anlatım ayrımlarına ilgiyi çekmektedirler. Örneğin A. MARTINET "Dil, gerçeğin bir kopyası değildir" başlığı altında ele aldığı konuyu incelerken batı ulusları arasında kültür ortaklığının sağladığı anlatım yakınlıklarına değinmekte, bu yakınlıkların yanı sıra, dilden dile beliren ayrılıklara işaret etmektedir. MARTINET' ye göre yalnızca Fransızca, "nehir" kavramının anlatımında ayrı bir tutuma sahiptir; denize dökülen nehir'le *(fleuve)* başka bir akarsuya dökülen nehir *(rivière)* arasında ayrım yapar (Éléments, s. 11).

Sonuç olarak özetlemek istersek, gerek varlıkların adlandırılışında beliren ayrımlar, gerek sözcüklerin dilden dile değişen kullanımları, gerekse kültür ve yaşam koşullarındaki başkalıklar, insanoğlunun, çevreyi ve gerçeği dile getirirken nesnel davranmadığını göstermektedir. Birçok bilginin ve değişik akımların benimsediği gibi diller, gerçeği ve dünyayı değil, onların insanoğlunun zihin süzgecinden geçmiş biçimlerini yansıtmaktadırlar. İşte biz, her dilin anlatım sırasında öteki dillerden farklı kavramlara baş vurma, kendine özgü anlatma eylemine *anlatım yolu* adını veriyoruz[90].

89 Whorf, s. 15. Ayrıca, bilginin *Science and Linguistics* adlı yazısı: *Readings on Applied English Linguistics*, New York, 1958, s. 58–69. Bilginin çalışmaları konusunda bkz. Özcan Başkan, *Lengüistik Metodu*, s. 149 ve ötesi.

90 Bu konuda bizim *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi* adlı yapıtımıza (s. 40–43) bkz. Türkçenin bu açıdan özellikleri için aynı yapıtın "Türkçede Anlatım Yolları" bölümüne (s. 95–101) ve H. W. Brands'ın *Studien zum Wortbestand der Türksprachen* (Leiden, 1973) adlı kitabına da baş vurulabilir (s. 87–96).

DİLLE GERÇEK YA DA ANLATIM YOLU SORUNU KAYNAKÇASI

Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara, 1971.

Başkan, Özcan, *Lengüistik Metodu*, İstanbul, 1967.

Başkan, Özcan, *Yabancı-Dil Öğretimi*, İstanbul, 1967.

Funke, O., *Innere Sprachform, Eine Einführung, in Martys Sprachphilosophie*, Reichenberg, 1924.

Glinz, Hans, *Die innere Form des Deutschen. Eine neue deutsche Grammatik*, 2. basım, Bern-München, 1961.

Helbig, Gerhard, *Geschichte der neueren Sprachwissenschaft. Unter besonderem Aspekt der Grammatik-Theorie*, 2. basım, München, 1973.

Hoijer, Harry, *The Sapir-Whorf Hypothesis: Language in Culture, Chicago-London*, 1954.

Humboldt, Wilhelm von, *Gesammelte Schriften VII*, 1, Berlin, 1907.

Jaspers, Karl, *Von der Wahrheit*, München, 1958.

MARTINET

Martinet, André, *Eléments de linguistique générale*, Paris, 1970.

Sesli, Hüseyin, *Muhteva Bakımından Dil ve Gerçek*, Erzurum, 1968.

Schmidt, Franz, *Zeichen und Wirklichkeit, Linguistisch-semantische Untersuchungen*, Stuttgart-Mainz, 1967.

Sprache und Wahrheit. Karl Kerényi-Franz Theunis-Bade-Allemann-Gonsalv Mainberber'in yazıları, Wien-Tokio, 1969.

WHORF

Whorf, Benjamin Lee, *Sprache, Denken, Wirklichkeit (Language, Thought and Reality* başlıklı aslından) Hamburg, 1963.

Whorf, Benjamin Lee, *Science and Linguistics: Readings in Applied English Linguistics*, New York, 1958.

ÇEVİRİ SORUNU

Önceki bölümlerde değindiğimiz gibi, dillerin ayrı dünya görüşlerini ve değişik kültürleri yansıtmaları, özellikle her dilde anlatım yolunun, gerçeği anlatma biçiminin farklılığı, bir dilden ötekine çeviri yapmayı güçleştiren başlıca etkenlerdendir.

Kesin yargıları, basit olayları anlatan tümcelerin bir dilden bir başka dile ya da dillere çevrilmesi, anlamın tıpatıp bir başka dile aktarılması güç değildir. Örneğin "Buradan geçmek yasaktır!", "Lütfen, ilişikteki kâğıdı doldurarak firmamıza 300 TL. gönderiniz!", "Posta ücreti, alıcıya aittir" gibi tümcelerin anlamları tam verilerek bir başka dile çevrilmesinde bir zorluk yoktur. Ancak kalıplaşmış sözlerin, deyimlerin, sanat yapıtlarının, özellikle şiirlerin çevrilmesi güç, kimi zaman da olanaksızdır.

Burada, konuyu daha açık bir biçimde ortaya koyabilmek için, *şiir dili* üzerinde durmak gerekiyor. Yazarlar ve özellikle ozanlar, okuyan ve dinleyen üzerinde etkili olmak için dilde alışılanın dışına çıkarlar. Sözcükleri, çeşitli çağrışımlara yol açacak, yeni imgeler ve duygular yaratacak biçimde, değişik anlamlarla kullanırlar. Bu yüzden şiir dilinin "dil içinde ayrı bir dil" olduğu ileri sürülür[91]. Örneğin 'yükümlü', 'zorunlu olan' anlamındaki, Arapça kökenli *mecbur* sözcüğü, dilimizde bugün de aynı anlamda kullanılır. Eski şiirimizde, birisine çok tutkun kimseyi anlatmak üzere de kullanılan bu sözcük, günümüzde bir şiirde aynı anlamda geçmektedir. Attilâ İlhan'ın şiir kitabına ad olan şiirde sözcük ancak 'sensiz yapamıyorum', 'sana çok tutkunum, bağlıyım'

91 Ünlü dilci ve düşünür R. Carnap *(Philosophy and Logical Syntax* adlı yapıtında, bkz. Jean Cohen, *Structure du langage poétique*, Paris, 1966, s. 205) "içinde *güneş ışını* ve *bulut* geçen bir şiirin amacı bize hava durumuyla ilgili olaylardan haber vermek değil, ozanın kimi duygularını anlatarak bizde benzeri duyguları, heyecanları uyandırmaktır" diyor. Roman Jakobson, Ozan Ranson'a hak vererek "şiiri bir çeşit dil" saymakta *(Closing Statement: Linguistics and Poetics*, Yayımlayan Thomas A. Sebeok, 2. basım, Cambridge, Mass., 1964, s. 377), Jean Cohen de şiiri "özel bir bildirişme görevini yerine getiren özel bir dil" saymaktadır *(Structure du langage poétique*, s. 29). Şiir dilini inceleyen bir araştırma olarak bkz. D. Aksan, *Dilbilim açısından şiir:* Türk Dili XXIX (1974), 558–573.

anlamındadır ("Ben sana mecburum"). Bir başka ozanın (Cemal Süreya) "Sen yüzüne sürgün olduğum kadın" dizesindeki *sürgün olmak* eyleminin kullanılışı da alışılmış bir kullanım değildir. Dinleyende, okuyanda, bu sözcüğün anlam çerçevesi içine giren 'bir yere bağlı kalma zorunluluğu', 'zorunluluk', 'tutsaklık', 'yalnızlık', 'kimsesizlik', her şeyden önce 'bağlanma, bağlı kalma' gibi tasarımların ve duyguların hemen tümü birden uyandırılmak istenmiş, aşağıda değineceğimiz bağdaştırma ve birleştirmelere yol açılmıştır.

Yine aynı amaçla ozanlar, kimi zaman da dilde alışılan tamlama ve bağdaştırmaların dışında, yeni tamlamalar yapmaya, yeni bağdaştırmalara yönelebilirler. Anlambilim bölümünde de değineceğimiz gibi, anlam olayı sayılabilecek olan değişik söz sanatlarından yararlanırlar. İşte bu yüzden dizeleri çevirmek güçleşir; aynı anlamı verebilmek, aynı etkiyi yaratabilmek, çoğu kez olanaksızlaşır.

Konuşma ve söyleneni dinleme sırasında zihnimiz, sözcükler arasında dilin kalıplarına ve mantığa uygun birleştirmelere gider. Örneğin *taş* sözcüğünün 8 kadar anlamından hangisinin anlatılmak istendiğini biz, tümce içindeki sözcüklerin yardımıyla ve zihnimizde gerçekleşen işlem sonucunda anlarız. Eğer *taşı düşmüş yüzük* deniyorsa, burada 'süs eşyasından değerli taş', *Ali taş düşürüyormuş* dendiğinde 'böbrek taşı', *bu bana taş!* dendiğinde de eski deyimle 'tariz' anlamı belirmiş olur. Bunun gibi, dilde olağan, mantığa uygun tamlama ve birleştirmeler vardır. *Yüzük taşı, böbrek taşı, bileyi taşı, kilometre taşı* gibi birleştirme ve tamlamalar böylece, alışılagelmiş, olağan, yadırganmayan bağdaştırmalardır. Ama eğer ozan *gönül taşı* derse ya da *gönül kayığı, gönlümün kayığı, içimin kayığı* tamlamalarını kullanmışsa dinleyen ve okuyan yeni imgelere, tasarım ve duygulara itilmiş olur[92]. *Kârgir köşk, pembe boyalı köşk, Boğaziçindeki köşk* tamlamaları alışılan, mantığa uygun gelen bağdaştırmaları gösterir. Ama bir ozan, eğer *gönlümdeki köşk* demişse, bu değişik bir bağdaştırmadır; bu tamlamada *köşk* sözcüğünün temel anlamı etkili ve önemli değildir. Şiiri okur ya da dinlerken tamlamayı oluşturan her iki öğe birlikte iken *kök* öğesinin zenginlik, refah, hayal kurma, rahatlık, mutluluk, kıvanç gibi ek tasarım ve duygu değerleri, dolaylı yollardan bize iletilmiş olur[93].

92 Eski bir Uygur şiirinde "Köngül taşım iki kiçig/Köz *yaşların mı ol akıdır*" biçiminde *gönül taşı* tamlamasına rastlanmakta (bkz. R.R. Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara, 1965, s. 268), Şeyh Galip'in ünlü şiirinde de "*Yine zevrak-i derûnum kırılıp kenâre düştü*" denirken 'gönül kayığım' ya da 'içimin kayığı' anlamındaki *zevrak-i derûn* tamlaması geçmektedir.

93 Aşık Veysel'in "*Eğlenecek yer bulamam/Gönlümdeki köşk olmasa*" dizelerinin bu açıdan özelliği için, yukarıda geçen yazımıza bkz. (s. 368–369).

Deyim niteliği taşıyan sözleri, kalıplaşmış öğeleri, bir dile tam karşılığını bularak aktarmak kimi zaman bütün bütün olanak dışına çıkar. Eğer böyle öğeleri sözcük sözcük çevirecek olursak, aktardığımız dile yabancı bir anlatım, o dilde anlamı olmayan bir söz dizisi ortaya çıkar. Örneğin *düğün değil, bayram değil, enişte beni niye öptü?, kızım sana söylüyorum, gelinim sen anla, Dimyata pirince giderken evdeki bulgurdan olmak, Sultanahmet'te dilenip Ayasofya'da sadaka vermek* gibi deyimleri başka dillere çevirmek, değişik kültürlerden kimseleri hiçbir şey anlamayacakları sözlerle karşı karşıya bırakmak olur.

Eşref saat (doğrusu: *eşref–i saat)*'in sözcük anlamı 'en şerefli saat'tir. Ancak bu söz dilimizde, bir kimsenin bir işi istekle yapabilmesi ya da yapmaya razı olması için kendisine en uygun gelen zamanı, o kimsenin keyfinin yerinde olduğu anı anlatmak üzere kullanılır. Bunu başka bir dile aktarmak için o dilde buna yakın bir deyim bulmak ya da başka sözcüklerle aynı anlamı vermek gerekir. Arapçadan alınma *gamze* sözcüğü, bilindiği gibi hem 'yanaklarda, gülümserken beliren çukurluk' anlamında kullanılır; hem de eski şiirimizde 'göz süzme, süzgün, anlamlı ve etkili yan bakış' için pek yaygın olarak kullanılmıştır. İşte bu ikinci anlamı bir batı dilinde karşılayacak sözcük ya da sözcükleri bulmak, gerçekten zordur; ancak açıklama, tanımlama yoluna gidilebilir. Kaldı ki, bir dilden ötekine geçen ödünç sözcükler bile, alındıkları dilde değişik anlamlarla yaşayabilirler. Fransızca *chiffon* 'kumaş parçası', 'paçavra', 'değersiz parça' sözcüğü Türkçede *şifon* yazımıyla, 'ince bir çeşit kumaş' anlamında kullanılmaktadır. Arapçada genel olarak 'yazıhane, büro' kavramını yansıtan *mektep* sözcüğü Türkiyede yalnızca 'okul' anlamında kullanılmıştır. Fransızca *mouton* hem 'koyun', hem de 'koyundan çıkarılan et, koyun eti' demektir. Halbuki, kökeni aynı olan İngilizce *mutton*, yalnız 'koyun eti' için kullanılır; koyunu anlatmak üzere *sheep* sözcüğü geçerlidir.

Genel olarak her dil, onu konuşan dilbirliğinin düşüncelerini anlatmaya yeterli varsayılır. Ancak anlatım yolları değişik olduğu için, çeviri söz konusu edildiğinde, aksaklıklar ortaya çıkar.

Bir dili öğrenirken karşılaştığımız zorluklar da ana dilimizin iç yapısıyla öğrendiğimiz yabancı dilin iç yapısı arasındaki ayrılıklardan gelir. Yabancı dilden parçaları zihnimizde çevirirken ya da kendi dilimizdeki tümceleri yabancı dile aktarırken çoğu kez kendi dilimizle düşünür, kendi sözcüklerimizin anlam çerçevesi içine giren anlamları, kendi dilimizin sözdizimini temel alırız. Özcan BAŞKAN'ın *Yabancı Dil Öğretimi* adlı kitabı, bir yabancı dili öğrenirken karşılaşılan bütün

sorunları, bu arada gerek ses, gerekse anlam bakımından "anadili–yabancı dil çatışması"nı uzun uzadıya incelemektedir (s. 29 ve ötesi).

Çeviri işinde başarılı olabilmek için her iki dilin anlatım yollarının ve olanaklarının çok iyi bilinmesi, önce metnin çok iyi anlaşılması, sonra da bunun öteki dilde nasıl, en iyi biçimde anlatılabileceğinin kestirilmesi gerekir.

Dilin bir toplumun, bir ulusun düşünce yapısını, anlayış ve anlatış biçimini yansıtması, birçok ulusların, hatta bütün ulusların aynı dille anlaşmaları amacını güden ve aşağıda, ayrıca ele alacak olduğumuz *yapma dil* ya da *dünya dili* denen dillerin tutunma, benimsenme olanağını çok azaltır. Dil bilginleri bu nedenle bu gibi dillerin yaygınlaşmasını, dünyaca benimsenerek kullanılmasını, olmayacak bir işin gerçekleşmesine çalışmak olarak görmüşler, Esperanto gibi, bu dillerin en ünlüsünü benimsetmeye çalışanlar da şimdi bunun, ancak bir yardımcı dil, bir ikinci dil biçiminde yaygınlaşması yolunda çaba harcamaya başlamışlardır.

MAKİNELİ ÇEVİRİ

Bilindiği gibi, uluslararası ilişkilerde, bilimsel çalışmalarda ve günlük yaşamın çeşitli alanlarında yabancı dilden metinlerin çevirisi, büyük önem taşır. Bu çeviri işinde kolaylık ve hız sağlamak üzere makinelerden, bilgisayarlardan yararlanılması konusunda, özellikle son yıllarda pek çok ülkenin bilim kuruluşlarında yoğun bir çaba harcanmış, ilerlemeler elde edilmiştir.

Önce Amerika Birleşik Devletleri'nde başlatılan bu çalışmalar giderek aynı ülkenin çeşitli üniversite ve bilim kurumlarına yayılmış, dilcilerle matematik mühendislerinin ortaklaşa çalışmaları Rusyada ve başka ülkelerde yeni gelişmeler elde edilmesini sağlamıştır[94].

Yapısal dilbilimin verilerinden geniş ölçüde yararlanan makineli çeviri çalışmaları, elektronik alanındaki ilerlemelerle birdenbire epeyi yol almıştır.

Makineli çeviri işini gerçekleştirebilmek için birtakım ön hazırlıklar gereklidir: Birinden ötekine metin aktaracağımız her iki dilin yapısı, her bir dilde sözcüklerin türlü anlam özellikleri, bunların birbirleriyle görev ve anlam açısından ilişkileri, dildeki her türlü ekin sayısı ve görev-

94 Makineli çeviri, tarihçesi, yer yüzünde bu konuda çalışmaların görüldüğü ülkeler ve bu alanın kaynakçası için bkz. Ivić, § 465–481; Lewandowski, I. 80–83.

leri saptanır. Makineli çeviri işine başlandığında ilk iş olarak bir dilden ötekine çevrilecek metin belirlenerek makineye kaydedilir. Bu metin makine tarafından, daha önce o dilin özelliklerine göre hazırlanmış olan bir formül diline otomatik olarak döndürülür. Makinenin çalışmasında ikinci evre, onun böylece kodlanmış olan metni, aktarılacağı dilin formül diline dönüştürmesidir. Son evre ise, bu formül dilindeki metnin yazılı insan diline aktarılmasıdır. Daha somut olarak açıklamaya çalışırsak, örneğin İngilizceden Türkçeye makineyle çeviri yapabilmek için bu iki dilin, yukarıda değindiğimiz özelliklerinin iyice belirlenmiş, formülleştirilmiş olması gereklidir.

İngilizce metin saptanıp kaydedildikten sonra makine, bu metni otomatik olarak formül diline döndürmektedir. Makinenin ikinci işi, bu formül diline çevrilmiş olan metni, Türkçeye göre hazırlanmış bir başka formül diline aktarmaktır. Bu da bittikten sonra bu dilden Türkçeye, yazılı dile aktarmayı yine makine gerçekleştirir.

Görüleceği gibi, böyle karmaşık işlemleri ve her şeyden önce, dilcilerce hazırlanacak kodlama işlemlerini gerçekleştirmek, oldukça büyük güçlükleri gerektirecek niteliktedir. Ancak bunlardan daha büyük güçlükler, dil gibi bin bir anlatım yolu olan, son derece esnek ve her bir öğesi pek çeşitli görevler yüklenen bir düzenin eksiksiz olarak matematik bir düzene aktarılabilmesidir.

ÇEVİRİ VE MAKİNELİ ÇEVİRİ KAYNAKÇASI

Bar-Hillel, Y., *Report on the State of Mechanical Translation in the United States and Great Britain*, Jerusalem, 1959.

Başkan, Özcan, *Yabancı-Dil Öğretimi. İlkeler ve Çözümler*, İstanbul, 1969.

Delavenay, E.K., *Bibliography of Mechanical Translation-Bibliographie de la traduction automatique*, Paris, 1960.

IVIĆ — Ivić, Milka, *Wege der Sprachwissenschaft (Pravci u lingvictici* adlı aslından) çeviri, München, 1971.

LEWANDOWSKI — Lewandowski, *Theodor, Linguistisches Wörterbuch* 3 cilt, Heidelberg, 1975.

On Translation. Yayımlayan: R.A. Brower, Cambridge, Mass., 1959.

Mounin, Georges, *Les problèmes théoriques de la traduction*, Paris, 1963.

Mounin, Georges, *La machine ā traduire*, La Haye, 1964.

Nida, E.A., *Toward a Science of Translating*, –1964.

5. DİLİN TÜRLERİ

Daha önce değindiğimiz gibi, dilin toplumsal yönü *(langue)* ile bireysel yönünü *(parole)* birbirinden ayırmak gerekir. Dilin bireysel olan yanı kişinin çeşitli özelliklerine, kültürel durumuna, düşünme yeteneğine, ruh yapısına ve ruhsal durumuna göre, insandan insana değişir. Bu yüzden, aynı ailede, birlikte yetişmiş, aynı kültür çevresi içinden gelen, aynı eğitimi görmüş, hatta aynı sınıfta okuyan iki kardeşin dili özellikle söz varlığının kullanılışı açısından, birbirinden az çok farklıdır. Bu kardeşlerden biri, ruhsal durumu dolayısıyla kimi sözcükleri kardeşinden daha sık kullanmakta, dildeki kavramları, düşündüklerini daha değişik yollardan anlatabilmektedir. Kardeşlerden biri daha çok somut kavramları yeğlerken öteki soyutlara yönelebilir. Bir yazarın edebi kişiliğini aydınlatmaya yönelen edebiyat ve stilistik araştırmalarında yapıldığı gibi, aynı dili kullanan değişik kimselerin, hatta yukarıda değindiğimiz kardeşlerin söz varlıkları üzerinde durularak yapılan birleştirme ve tamlamaların sayısı kestirilse, dilin kişiden kişiye farklılık gösteren bir kurum olduğu ortaya çıkar. Kaldı ki, aynı dilbirliği içinden çıkan iki kişi arasında, yetiştikleri bölge, gördükleri öğrenim, yaşadıları çevre, alışkanlıkları, meslekleri ve çeşitli eğilimleri dolayısıyla dil açısından ortaya çıkan farkların iki kaıdeş arasındaki farklarla karşılaştırılamayacak kadar büyük olması çok doğaldır. Şu halde aynı dil içinde bir *bireyin dili*'nden söz edilebilir[95].

Birçok araştırıcılar bu bireyin dilini *idyolekt* terimiyle[96] ele almakta, bir kimsenin başkalarından değişik grublardan gelebilmesi, bir tek lehçeyi konuştuğu halde çoğu zaman bütün lehçeleri anlayabilmesi, değişik dilleri konuşabilmesi, hiç değilse, az çok anlayabilmesi gibi özelliklerine dayanarak dil içinde bireyin dili'ne ayrı bir yer vermektedirler.

H. GLINZ, idyolekt'i "bireyin dil varlığı ve dili kullanışının tümü" olarak tanımlamakta (Linguistische Grundbegriffe, s. 74; 80 ve ötesi),

95 Stilistikte de bir *bireyin stilistiği* vardır.

96 Fr. *idiolecte*, İng. *idiolect*, Alm. *Idiolekt.*

Ch. F. HOCKETT, aynı şeyi "tek bir kimsenin belli bir zaman içindeki alışkanlıklarının tümü" biçiminde açıklamaktadır (A Course in Modern Linguistics, s. 321). HEIKE ise (s. 74), geniş anlamda "bireyüstü dil sisteminin belli bir birey için kendine özgü kullanılışı" olarak görmektedir[97]. İdyolekt'te *dil* ile söz ayrımı daha iyi belli olmaktadır. Bu terimin yanı sıra kullanılan ve bir bakıma, onun tersi olan *sosyolekt* terimi üzerinde, daha aşağıda duracağız.

Dilin türleri konusu ele alınırken, önce *anadili*'nden *(langue maternelle, mother language, Muttersprache)* başlamak gerekir[98].

Anadili, başlangıçta anneden ve yakın aile çevresinden, daha sonra da ilişkili bulunulan çevrelerden öğrenilen, insanın bilinçaltına inen ve bireylerin toplumla en güçlü bağlarını oluşturan dildir. Adından da görüleceği gibi, bu dilin anne'yle ilgisi, küçümsenemeyecek niteliktedir. Normal durumda çocuk, herkesten önce, annesinin ses dizgesini, annenin konuştuğu dilin ya da lehçenin çeşitli ses özelliklerini kazanır. Özellikle bizim toplumumuzda, yetişmekte olan insanın anneyle ve yakınlarıyla ilişkisinin başka toplumlara oranla daha uzun sürmesi, yaşam koşullarının anne ve yakın aile çevresiyle olan bağlılığı, bu yakınlığı daha da arttırmaktadır. Bununla birlikte kimi bilginler, anadili kavramında annenin temel olarak alınmaması gerektiği görüşündedirler[99]. Ancak bu bilginlerin de anadili tanımlarında yakın çevreye önem verdikleri görülür ki, ananın bu çevrenin odak noktası olarak düşünülmesi çok doğaldır.

Konunun asıl önemli yanı, anadilinin, dilbilim, dil yeteneği, toplumsal sorunlar, insan–ulus ilişkisi gibi bakımlardan taşıdığı değerdir. Bu gibi açılardan anadili, insanı değişik yönlerden sımsıkı saran, onun bilinçaltına inen ve pek çok yönleri olan bir varlık olarak ortaya çıkar. Bu yönleri şöylece özetleyebiliriz:

a. Belli Bir Ses Dizgesi Olarak Anadili:

Dış yönüyle, ses açısından incelenecek olursa anadili, belli seslerden, belli ses eğilimlerinden oluşan, kendine özgü bir dizgedir. Örneğin dilimizdeki /ı/ sesi ancak kimi dillerde görülürken Arapçadaki ayın, hemze, gayın gibi değişik sesler dilimizde yoktur. Bir Türkün ses dizgesindeki /a/ ünlüsüyle bir İranlının dilindeki /a/ ayrılır. Kimi dillerde

97 M. Pei ile H. Gill ve M. Philipp'in *idyolekt* tammları için bkz. H. Glinz, s.g.y., s. 80.

98 Anadili konusunu çeşitli yönlerden inceleyen Anadili adlı çalışmamızda (Türk Dili dergisi, XXXI) 1975, 423–434) bu konuda geniş bilgi verilmiştir.

99 Bu konuda çeşitli görüşler ve tanımlar için, sözü edilen çalışmamıza (s.424 ve ötesi) bkz.

ünlü, kiminde ünsüz boldur. Küçüklüğümüzden başlayarak kazandığımız, kendi ulusumuza özgü dizge, başka dillerle karşılaştığımızda birtakım güçlükler doğurur; yabancı dili kendi dilimiz ölçüsünde öğrenmemizi güç, hatta olanaksız duruma getirir.

b. Anlatım Yolu, Evrene Bakış Biçimi Olarak Anadili:

Biz çevremize anadilimizin penceresinden bakar, evreni anadilimizin anlama ve anlatma yolundan giderek adlandırırız. Böylece, anadilimiz bize ayrı bir, evrene bakış, evreni anlatış biçimi verir. Anlatım yolu ve dil–gerçek ilişkisi bahislerinde gördüğümüz ayrılıkları, burada bütünüyle hatırlamak gereklidir.

c. Bir Ulusun Kültürünün Aynası Olarak Anadili:

Dille Toplumun ve Kültürün İlişkisi başlıklı bölümde üzerinde durduğumuz gibi, bir ulusun diliyle kültürü arasındaki bağlar o ölçüde sıkıdır ki, yalnızca dil varlığının incelenmesiyle bir ulusun yaşayış biçimi, inanç ve gelenekleri, çeşitli nitelikleri ve tarih boyunca içinde bulunduğu kültür hareketleri konusunda bilgi edinebiliriz. Dil, bir toplumun kültürünün en başta gelen öğesidir.

ç. Bir Toplumu Ulus Yapan Etkenlerin En Önemlisi Olarak Anadili:

Anadilinin belirttiğimiz yönlerinden en önemlisi, onun, ulusu ulus yapan öğelerin en güçlüsü olduğu gerçeğidir. Öteki yönlerin tümüyle incelenmesi de bizi bu gerçeğe götürür. Toplumun bir üyesi olarak bizim toplumla bütün ilişkilerimiz anadili aracıyla sağlanır: ama biz de ancak anadilimizle, bir toplumun parçası oluruz.

İnsan ister birden çok dilin konuşulduğu bir çevrede ya da ülkede büyüsün, ister ana–babası değişik uluslardan gelmiş olsun, bu dillerden ancak biri anadilidir; insanı çepeçevre sarar ve bilinçaltına iner.

Öteden beri dilciler, aynı dili konuşan bir toplum, dolayısıyla aynı dil içinde, bu dilin değişik türlerinin bulunduğuna dikkat etmişler, bunlara ayrı adlar vermişlerdir. Bu türlerden dilin yayılışı ve zaman içindeki değişmesiyle ilgili bulunanlar, dil bilgini olmayanların da sezebilecekleri *lehçe (dialecte, dialect, Dialekt)* ve *ağız*'lardır ki *(parler,-, Mundart)*, bunlar üzerinde, lehçebilgisi bölümünde uzun uzadıya duracağız. Kısaca belirtecek olursak *lehçe*, aynı dilin değişik alanlarda ve yerine göre, değişik çağlarda, yine aynı toplum tarafından konuşulan değişik biçimidir. Lehçeden daha küçük bölgelere özgü olan ve daha küçük farklar gösteren dil türüne ise *ağız* diyoruz. Ancak şunu da belirtmeliyiz, lehçelerden kimisi zamanla dilden o kadar ayrılabilir ki, ilk bakışta, ayrı

bir dil izlenimi verebilir[100]. Bunun en güzel örneğini, Türkçenin *Yakut* ve *Çuvaş* lehçeleriyle gösterebiliriz. Yakın zamana kadar, Türkçenin birer lehçesi olduklarının farkına varılmayan bu lehçeleri ünlü Türkolog W. RADLOFF bile bir yana bırakmıştır.

Dilin başlıca yasalarından biri, daha W. von HUMBOLDT'un ortaya koyduğu gibi, sürekli bir değişme ve gelişme içinde bulunan bir varlık oluşudur. Bir dil ayrı alanlarda, ayrı siyasal ve kültürel etkiler altında kaldığında, kendi doğal gelişmesine bir de siyasal ve kültürel etkiler eklenmekte ve dilden bir bakıma ayrılan, adına *lehçe* dediğimiz birlikler meydana gelmektedir. Günümüz dilbiliminde, bölgesel lehçelerin genel dilin bozulmuş ya da gelişmemiş birer biçimi olarak değil, genel dilden az çok bağımsız bir biçimde gelişmiş birlikler olarak görüldüğünü belirtmeliyiz (bkz. J. LYONS, s.g.y., s. 35). J. LYONS'a göre (a.y.) dille yakın akraba lehçe arasındaki ayrımların büyük bölümü dilbilim açısından değil, daha çok politik ve kültürel açıdandır. Bu da dilde kültürün ve toplum içindeki çeşitli olayların etkisine tanıktır. *Ortak dil* dediğimiz dil türünün doğuşu da genel olarak bu etkenler sonucunda ortaya çıkmıştır.

ORTAK DİL *(langue commune, common language, Gemeinsprache)* ya da *koiné* (Yun. *koiné dialektos)*, bir ülkede konuşulan lehçe ya da ağızlar içinden yaygınlaşan ve egemen olana verilen addır. Bizde ortak dil, İstanbul ağzı üzerine kurulmuştur.

Bir eylemin çekimi, bir sözcüğün söylenişi ya da bir kavramın anlatımı, ülkenin başka başka yörelerinde doğmuş, yetişmiş kişilerde değişiklik gösterebilir. Örneğin bugün Türkiyede çeşitli ağızları konuşan kimseler, dilbilgisi kitaplarında /yapamıyorum/ biçiminde yer alan ortak dilin eylem çekimini /yapamıyorum/, yapamıyoñ/, /yapami:m/, /yapama:yom/ biçiminde söylemektedirler. Ancak aynı kişiler, değişik çevrelerden kimselerle, kültürlülerle konuşurken bir dilekçe yazarken sözcüğü /yapamıyorum/ biçiminde söylemek gereğini duyarlar. Çünkü okul kitaplarında, öteki kitaplarda, gazetelerde, radyolarda kullanılan, ortak dile özgü olan bu söyleniştir. Aynı şekilde, Anadolunun çeşitli yerlerinde patates, *kompir*, *kortal*, *patalak*, *tomatça*, *humpur*, *hözmür*... gibi adlarla anılırken ortak dilde patetes kullanılır.

Yeryüzünde ortak diller genellikle yönetim ve kültür merkezlerinin lehçe ya da ağzı üzerine kurulmuştur. Eski Yunanda konuşulan *Attiké*, *Arkadya*, *Dor* gibi değişik lehçeler içinde *Attiké* lehçesi, bu yarımadanın

100 Glinz (s.g.y., s.77) lehçelerin birbirinden ayrılmalarının en ileri derecesini gösteren şu duruma dikkati çekiyor: İki dil birbirine, aynı dilin iki lehçesinden çok daha benzer olabilir.

kültür ve siyaset bakımından merkez oluşu dolayısıyla sivrilmiş, bütün ülkeye yayılan bir ortak dili oluşturmuştur. Buna verilen *koiné* adı da dilbilimde 'ortak dil' anlamında kullanılır. Latince, Roma'nın da içinde bulunduğu *Latium* eyaletinin lehçesinin ortak dile dönüşmesi sonucunda meydana gelmiştir. Alman ortak dili, Martin LUTHER'ın İncil çevirisine dayanır; LUTHER'in oluşturduğu dil, halk dilindeki sözcük ve kullanımlarla desteklediği Yukarı Saksonya lehçesi üzerine kurulmuştur.

A. DAUZAT'ya göre *(La Philosophie du langage*, Paris, [1948], s. 143) Fransa, İngiltere ve İspanyada ortak dil, başkentler çevresinde gelişmiştir (Fransada Paris, İngilterede Londra, İspanyada önce Toledo, sonra Madrid). İtalyada ise Toskana edebiyatının yüksek değeri yüzünden Floransa lehçesi, ortak dil olmuştur.

Bu örneklerde de görüldüğü gibi, bir ülkenin yönetim, siyaset ve kültür bakımından başta gelen kenti ya da yöresi, ülkenin öteki bölgeleri üzerinde etkili olmaya başlar. Yönetim ve siyaset merkezi, çeşitli bilim kurumlarının, kuruluşların, üniversitelerin, sanat kurumlarının toplandığı bir merkez durumuna girer. Bu merkezde bilim ve sanat adamlarının çalışmaları ve bu merkezin lehçesinin kullanılması, yörenin lehçesinin sivrilmesine yol açar. Bizde İstanbul ağzının da durumu böyle olmuştur. Yüzyıllar boyu, İmparatorluğun başkenti olan İstanbul, aynı zamanda kültürel faaliyetlerin de merkezi olmuş, İstanbulda toplanan bilim ve sanat adamları İstanbul ağzıyla yazmaya, konuşmaya önem vermişlerdir.

Konuşma dili ve *yazılı dil* kavramları üzerinde durmadan önce dilin yazıya geçirilişi ve yazılı dilin özellikleri konusuna kısaca değinmek istiyoruz.

Her şeyden önce şunu belirtmek gerekir ki yazı, hiç bir yerde, hiç bir zaman konuşma dilinin ses değerlerini bütün incelikleriyle saptayamaz; konuşma diliyle yazılı dil arasında her zaman için ufak tefek değişiklikler, ayrımlar vardır. J. LYONS da hiç bir yazı dizgesinin koşulan dildeki ton yüksekliğinin ve aksanın anlam taşıyan bütün değişmelerini yansıtamadığını belirtir (s.g.y., s. 41). Örneğin İstanbul ağzı üzerine kurulan ortak dilimizde /geleceğiz/ biçimindeki eylem çekimi çoğunlukla /gelici:z/, /gelice:z/, /yapıyor/ da /yapıyo:/ olarak söylenir. /Bir su verin/ yerine çoğu kez /bi su verin/ deriz. *Ağabey* sözcüğü, yazıya bu biçimde geçirilirse de konuşma dilinde genel olarak /a:bi/ söylenişine sahiptir; iyelik eki olarak *–i* alması gerekirken de /a:bi:si/ biçiminde, *–si* ekini alarak kullanılışı yaygındır. *Mustafa Efendi* (ya da

Bey), /musta:fendi/ ya da /musta:bey/ biçiminde söylenir. Yazıya *nasıl* ya da *efendim* biçiminde geçirdiğimiz ses birleşimi, açıklamak istediğimiz düşünceye, anlama göre, konuşulan dilde farklı vurgularla kullanılır[101]. Konuşma dilinde görülen değişik biçimler çok yaygınlaşırsa yazılı dile de yerleşir *(cuma ertesi > cumartesi : hanım nine > haminne)*.

Konuşma dilinde, *dizim (syntax)* bakımından da farklar vardır ki, etkili olma amacıyla kullanılan değişik ve Türkçenin dizim kurallarına uymayan bu gibi kullanılışlara (örneğin *gördüm neler yaptığını*!, *bak söylediğine*!, *kes sesini*!... gibi), Dizim bölümünde değineceğiz.

Konuşma diliyle yazılı dil (daha doğrusu konuşulan dille yazılan dil) arasında, bir bölümü konuşma mekanizmasıyla ilgili, bir bölümü duygusal nedenlere bağlı olan bütün bu farklar, her dilde vardır. Yazılı dil daha ölçülü, daha kurallıdır. Konuşulan dilin yanlış ya da bozulmuş öğeleri, ancak bütün dilbirliğine yayılır, aslı hiç kullanılmaz duruma gelirse, bu biçimleri sözlüklere, yazım kılavuzlarına almak doğru olur. Örneğin halkın çoğunluğu /pehriz/ biçimini kullanırsa da Farsçadan alınma doğru biçim *perhiz*'i söyleyen kimse kalmayıncaya kadar *perhiz*'i yazılı dilde korumak, ondan sonra yerleşik biçimi benimsemek doğru olur, kanısındayız.

Bütün bu noktaları gözden geçirdikten sonra *konuşma dili* ya da *konuşulan dil*'in *(langue parlée, spoken language, gesprochene Sprache)* genel tanımına geçebiliriz: Konuşma dili bir ulusun, bir dilbirliğinin dilinin yazıyla ilişkili olmayan ve çeşitli söyleyiş özellikleri taşıyan yönüdür. Bu niteliğiyle konuşma dili –yazı çok sonra bulunduğu için– asıl, temel olmak gerekir. Değişik yöntemlerle yazıya geçirme dizgelerinin (ses yazısı, kavram yazısı gibi) hepsi, temelde, konuşma diline dayanır.

Konuşma dili, yazılı dile oranla daha hızlı bir değişme, gelişme içindedir. Bu değişmede kısa anlatım, çeşitli vurgulama istekleri gibi ruhsal nedenlerin yanında, söyleyişten ileri gelen etkenlerin payı vardır.

J. LYONS, geleneksel dilbilgisi uzmanlarının konuşma dilinin yazılı dilden daha aşağı bir düzeyde olduğu görüşünde bulunduklarını belirtmekte, modern dilbilimin ise bu görüşün bilinçli bir karşıtı olarak konuşma dilinin temel ve daha eski olduğunu savunduğuna değinmektedir (s.g.y., s.39).

---

101 *nâsıl*? 'ne biçim', *nasìl*? (beğenilmeyen, kızılan veya yapılmaması istenen bir iş, bir olay karşısında); *eféndim* (çağırmaya karşılık olarak); *efendim* ('nasıl, anlayamadım, böyle şey olur mu?' karşılığında, bir şeyin uygun görülmediğini belirtmek üzere.

Yazılı dil'i *(langue écrite, written language, geschriebene Sprache)*, "kendine özgü nitelikleri bir yana bırakılacak olursa, konuşma dilinin yazıya geçirilmiş biçimi" olarak tanımlayabiliriz. Ancak hemen eklemeliyiz ki bu dil türü, aşağıda değineceğimiz *yazı dili*'yle aynı şey değildir.

Yazılı dil, bir geleneği, kendine özgü kuralları, biçimleri olan dildir. Yukarıda verdiğimiz örneklerde görüleceği gibi, biz sözcükleri az çok farklı söylesek de yazıya geçirirken yazı geleneğine uyarız; bir bakıma, yazılı biçimleri, sözleri tam karşılamamış olur.

Bir lehçe üzerine kurulan ortak dilin yazışmalarda kullanılması, okul kitaplarının, bilim ve sanat yapıtlarının bununla yazılması sonucunda ortaya çıkan yazılı dile biz *yazı dili* diyoruz. Bu niteliğiyle yazı dili, *ortak dil*'le ve kimi yazarların kullandığı *edebi dil*'le[102] anlamdaş sayılabilir. Bugünkü Türkçemizde İstanbul ağzı üzerine kurulan yazılı dil hem ortak dilimiz, hem de yazı ve edebiyat dilimizdir. Ancak kimi yazar ve ozanların, belirli akımların, edebi okulların dili (örneğin, özellikle Tevfik Fikret ve Halit Ziya Uşaklıgil'in temsilcisi oldukları Edebiyat-ı Cedîde'cilerin dili) her şeyden önce sözvarlığı yönünden ayrı bir özellik gösterir ki, bu ancak, aşağıda değineceğimiz özel diller gibi, toplumun belli bir kesimine özgü diller arasında düşünülebilir[103]. Sanat ve bilim dili her ülkede daha geniş, daha özel bir sözvarlığına sahip olmuştur. Bununla birlikte, genel olarak *edebi dil* ve *yazı dili*, eşanlamlı olarak kullanılmaktadır.

Kimi dillerin yalnızca konuşma dili olarak yaşadıkları görülür. Bu gibi diller genel olarak ilkel toplumların dilidir. "Türk yazı dili" dediğimiz zaman, eldeki ilk yazılı ürünleri VIII. yüzyıla uzanan, Asyada ve Anadoluda, günümüze gelinceye değin her evrede pek çok yapıt bırakmış olan bir dil anlıyoruz.

ÖZEL DİLLER

Dilcilerin *grup dili* ya da *özel dil* adını verdikleri diller, bir toplumda, bireyin içinde bulunduğu sınıfa, yaşa, özellikle mesleğe göre belirlenen dillerdir. Son yılların çalışmalarında bu tür için *sosyolekt (sociolecte, sociolect, Soziolekt)* terimi kullanılmaktadır ki, *social* ve

102 *Langue littéraire, literary language, Literatursprache/Schriftsprache.*

103 H. Glinz de, *edebiyat dili (Literatursprache)* adını alan *yüksek dilin (Hochsprache)* bir özel dil, bir sosyolekt (buna bkz.) olduğunu ileri sürmektedir (s.g.y., s. 78).

dialecte sözcüklerinin kısaltılarak bileşiminden oluşan bu terim, onun niteliğini de aşağı yukarı ortaya koyuyor.

HEIKE, sosyolekt'i "bireyüstü dil dizgesinin, bir dilbirliğinin üyelerinden bir grup tarafından karakteristik kullanılışı" olarak tanımlamakta, sesbilim açısından da "bireyi bir toplum kesimine ait kılan bütün belirtilerin toplamı" biçiminde görmektedir[104] Daha kısa bir anlatımla sosyolekti "bir grubun bütün dil varlığı, bir grubun dili" olarak tanımlayabiliriz[105].

REICHMANN, söz konusu olan grupları sıralarken başta köylü, orta sınıf, okumuş yüksek katman olmak üzere toplum katmanlarını saymakta, ayrıca mezhepleri, cinsleri, yaş gruplarını, aile, akrabalık ve tanıdık gruplarını, öğrenim, meslek ve siyasa gruplarını (örneğin belli bir partiye bağlı olma) göstermektedir[106].

Aynı dilbirliği içinde, kültür açısından birbirinden ayrı düzeydeki kimselerin aynı dili kullanışı, birbirinden çok farklıdır. Ses özellikleri ve kurallara uyma konusu bir yana bırakılsa bile, kullanılan sözcüklerin seçimi ve çeşitliliği yönünden büyük ayrılıklar belirir. Kültürsüz kimsenin dili, genellikle daha küçük bir söz varlığından yararlanır; somut kavramlara, somutlaştırmalara fazla yer verir. İyi bir kültür almış olan kimsede kavram, sözcük zenginliği kendini belli eder[107]. Küçük bir örnek üzerinde duralım:

Kültürlü bir kimsenin "*bende olumlu bir izlenim bırakmadı*" biçiminde anlattığı düşünceyi, okumamış bir kimse "*kulak asma, gözüm tutmadı*" tümcesiyle dile getirebilir.

Gerçekten, bir toplum içinde söyleyiş nitelikleri üzerinde durulmasa da söz varlığı açısından birbirine yaklaşan, aynı şeylere ilgi duyan, belli kesimlerde değer verilenlerden ayrı kavramlara önem veren, kimi şeyleri kendine özgü biçimde dile getiren gruplar vardır. Bu grupların başında, meslek birliğinden oluşanları saymak gerekir. *Hekim dili, denizci dili,* bunlara örnek olarak sayılabilir.

Hekimlerin, çoğu yabancı öğelerden kurulu bir ortak dilleri vardır ki, bunlar hekimlikte kullanılan terimlerden ve kimi *bilgin sözcükleri*'nden[108] oluşur. Başka mesleklerde olduğu gibi, onlardan daha büyük

104 Heike, s.g.y., s. 78.

105 Bu konuda bkz. H. Glinz, s.g.y., s. 75 ve 81.

106 *Deutsche Wortforschung*, 1969, s. 81, 82; bkz. H. Glinz, s.g.y., s. 82.

107 Doğaldır ki, burada yabancı sözcükler kullanma tutkusu ya da eski deyimle "kitabî olma" çabası olanları kastetmiyoruz.

108 *Bilgin sözcüğü* (Fr. *mot savant* karşılığı) adını verdiğimiz öğeler, belli kavramları, yeni bulunan nesneleri adlandırmak üzere türetilen, yapay olarak ortaya konan sözcüklerdir. Bilim

ölçüde bu meslektekiler, alanlarıyla ilgili kavramlarla öylesine iç içe bulunurlar ki, zaman zaman bir hastalığı hastaya açıklarken de başka bir hekimle konuşur gibi, aynı sözcüklere baş vururlar. Kimi dillerde (örneğin Almanca) fizik, kimya terimleri gibi bu alanın da kimi terimlerinin günlük dilde karşılıkları bulunduğu ve kullanıldığı için hekim dilinin anlaşılması bizdekinden daha kolaylaşmış sayılabilir.

Denizcilerin dili, *alabanda*, *siya*, *baştankara* gibi, denizin, rüzgârın durumunu, gemiye ilişkin kavramları gösteren pek çok öğeyi içerir. Denizciler bunları günlük konuşmalarında, kendi alanlarıyla ilgili olmayan kimselerle konuşurken de kullanırlar.

Bir terzinin dilinde *reglan*, *kloş*, *basen*, *kup* gibi, kimini anlamadığımız, çoğu yabancı kökenli pek çok terim bulunur. Bir ayakkabıcı *fiyonta*, *maskarata* gibi, kiminin anlamını bilmediğimiz sözcükleri kullanır. İşte bütün bunlar, aynı dil içinde meslek gruplarının oluşturdukları, dilcilerin özel dil ya da sosyolekt dedikleri dillerdir.

Yaşanılan ortam bu açıdan bireyin dilini etkiler. Köylü konuşması doğaya, doğadaki varlıklara daha çok bağlıdır. Köyde yetişen çocuğun bildiği ve kullandığı sözcüklerle şehirli, hele büyük şehirli çocuğun kavramları birbirinden çok farklıdır. Bu durum, dilin yaşamla, genel anlamda kültürle olan ilişkisini de yansıtır. Köy çocuğu, tarımda kullanılan çeşitli araç ve gereçleri, döğeni, sabanı, pulluğu, bunların parçalarını, köyde hazırlanan yiyeceklerle ilgili çeşitli şeylerin adlarını bilir ve kullanır. Bunların çoğunu bilmeyen şehirli çocuğun dilinde ise, köyde yetişende bulunmayan öğeler vardır.

REICHMANN'in toplum katmanları arasında saydığı ve dil açısından farklı öbekler olarak gördüğü din–mezhep, cins, yaş, aile, akrabalık ve tanıdık gruplarının bizce, öyle birbirinden pek farklı dilleri olduğu söylenemez. Bir kadınla bir erkeğin, bir delikanlı ile aynı yaştaki genç kızın konuşmaları arasında ancak ufak ayrımlar bulunur[109]. Öteki grupların farkları da yine ufaktır, sanıyoruz.

---

alanında çoğunlukla Latince ve Yunanca öğelerden yararlanılarak, kısaltma, birleştirme yoluyla türetilirler. Kullanım alanları genişleyenleri, normal sözcük durumuna girer. Yunanca *télé* 'uzak' sözcüğü, bu türden, çeşitli öğelerin türetilmesinde kullanılmıştır: Türkçede de yerleşen *telefon*, *televizyon*, *teleobjektif*, *telekomünikasyon*... gibi. Dilbilimdeki *senkronik*, *diyakronik*, *sosyolekt*, *idyolekt*, *adstratum*, *substratum*, *semantik*, *semiyoloji*... terimleri de bilgin sözcüklerinin örneklerindendir.

109 Örneğin Türkiyede kız çocuklarının, hatta genç kızların konuşmalarında *ay*! ünleminin çok kullanıldığı, pek çok kez, tümcelerin başına getirildiği dikkatimizi çekiyor. *Hayır* sözcüğü aynı kesimde daha çok /ha:yır/ biçiminde, ilk hecesi uzatılarak söylenmektedir. Ancak bunlar ufak ayrımlardır, kanısındayız.

ARGO

Her ülkede, her dilde görülen, toplum içinde bir kesimin ya da öbeklerin farklı bir biçimde anlaşmayı sağlamak amacıyla oluşturduğu bir özel dil de *argo*'dur *(argot, slang, Gaunersprache / Argot)*.

Temelde, toplumun genel olarak aşağı tabakasında kullanılan argo, hemen her ülkede, okumuş, yetişmiş kişiler arasında da tutunabilmekte, ayrıca bunlar arasında argonun değişik türleri de ortaya çıkmaktadır. Artist, öğrenci, hatta bilgin argosuna da rastlanmaktadır[110].

Her dil içinde argo ve argo türleri bulunmakla birlikte, her ülkede bu özel dilin oluşumunda birbirine benzer eğilimler görülmekte, benzer yollara gidildiği göze çarpmaktadır. Ancak şurasını özellikle belirtmek gereklidir ki, argo gelişmiş, oldukça sanatlı ve çoğu kez nükteli bir dildir. Bu nitelikler, onun sözvarlığının incelenmesi sırasında, kendiliğinden ortaya çıkar.

Argonun sözvarlığı, ortak dilin sözcüklerine özel anlamlar vermek, kimi sözcüklerde bilinçli değişiklikler yapmak, eskimiş öğelerden, aynı dilin lehçelerinden ve yabancı kökenli öğelerden yararlanmak yoluyla meydana getirilir. Birkaç örnekle açıklayalım: Fransızcada genel dilde 'geveze' demek olan *bavard*, Fransız argosunda 'avukat' anlamında kullanılır. Türkçede belli anlamları olan *okutmak* ya da *mektebe başlatmak* eylemleri, argoda 'satmak' anlamında, bir şeyi elden çıkarmayı anlatmak üzere kullanılır. Aynı biçimde, fiziksel bir işlemi anlatan *kaynatmak* eylemi argoda 1. 'tatlı tatlı sohbet etmek', 'muhabbet etmek', 'konuşmak'; 2. 'iz bırakmadan yok etmek'; 3. 'borcunu ödememek' demektir. *Bitirmiş* de 'tecrübeli', 'açıkgöz' anlamındadır. Öğrenci argosundaki *çakmak* 'sınıfta kalmak', şoför argosundaki *gazlamak* 'acele uzaklaşmak', 'çekip gitmek', yaygınlaşmış örneklerdendir.

Yabancı kökenli sözcüklere örnek olarak gösterebileceğimiz *aftos* 'kadın sevgili', Rumcada 'o', 'bilinen' anlamında geçen *autos*[111] sözcüğünden; *matrak* ise Arapçadan (çekiç demektir) gelmedir. 'Bakmak', 'seyretmek', 'gözetlemek' anlamındaki *kitakse etmek* de Rumcadan alınmıştır.

Argoda, kitabımızın değişik yerlerinde değindiğimiz, bir anlam olayı ve aynı zamanda bir söz sanatı olan deyim aktarmalarına pek çok

110 *Argo* sözcüğünün kökeni bilinmemektedir. Fr. da *argot*'ya XVIII. yüzyıl sonundan beri rastlanıyor (bkz. Robert Sözlüğü).

11 Bkz. Devellioğlu, s. 33.

rastlanır. Örneğin bir omuzu düşük olarak, çarpık yürüyen kişi için argoda geçen *pavurya*, bir deniz hayvanı (iri yengeç) adı iken bir aktarmayla insan için kullanılmıştır. *Dolma* ise 'yalan', 'hile', 'dalavere' anlamındadır[112].

Ufak değişiklikler, özellile eylem çekimindeki küçük ayrımlar dışında, argonun dilbilgisi yönünden ortak dilden ayrıldığı söylenemez. Ancak bu özel dil türünün bir önemli özelliği, sürekli olarak değişmesidir. Bundan on yıl önceki argoda geçen birçok öğeler bugün unutulmuştur. Bugünkülerin yerini de, zamanla yenileri alacaktır. Argo, toplum içindeki modalardan, önem kazanan çeşitli kavramlardan, ilişki kurulan yabancı ülke ve dillerden sürekli olarak yararlanmakta ve değişmektedir. Bu da dil–toplum ilişkisini ve dilin değişkenliğini gösteren tanıklardan biridir.

Konuşanlar dışındaki kimselerce anlaşılmaması için sözcüklerin bozulmuş biçimlerinden oluşturulan ve yine bir zümreye özgü olan özel dil türü de *jargon*'dur.

Ahmet Caferoğlu'nun Erkilet çerçileri (gezici manifaturacıları) arasında konuşulan bir dil türünü inceleyen yazısında[113] ele alınan ve *dilce* adı verilen dil, daha çok, jargona yaklaşmaktadır. Ortak dilin öğelerinin değiştirilmesi ve yabancı dillerden alınan öğelerin katılmasıyla oluşan bu dil, bu gezici esnafın, kendi aralarında, alıcıların anlayamayacağı biçimde konuşma isteklerinden doğmuş olmalıdır.

YAPMA DİLLER *(dünya dili, uluslararası dil* sorunu)

Yeryüzündeki insanların başka başka dilleri konuşmaları, bu insanlar arasında kurulan çeşitli ilişkilerde dil güçlüğünün önemli bir sorun olarak ortaya çıkması, eskiden beri, değişik ulusların her birinin konuşacağı, kullanacağı bir yapma dilin meydana getirilip getirilemeyeceğini düşündürmüştür. Uluslararası ilişkilerde büyük kolaylıklar sağlayabilecek böyle bir dil yaratma konusunda bugüne değin 500 kadar denemeye girişildiği bilinmektedir. Daha XVII. ve XVIII. yüzyıllarda DESCARTES ve LEIBNIZ'in de ilgi duyduğu ve desteklediği bu çabalar arasında, bilimsel incelemelere yönelenler de vardır. Ancak son yıllarda pek çok dil bilgininin ve pek çok kimsenin, böyle bir dilin, anadilinin yerini tutamayacağı kanısını paylaşmaları nedeniyle, son denemeler, daha çok, ortak bir ikinci dil, "dünya yardımcı dili" ortaya koyma yolunda olmuştur.

112 Bkz. Devellioğlu, s. 96 ve 170.

113 "Erkilet çerçilerinin argosu" adlı yazı, bkz. Kaynakça.

Bilindiği gibi, gündelik konuşmalarımızda kullanılan sözvarlığı, sözcük sayısı çok sınırlıdır. Hele, kültür bakımından düşük bir düzeyde bulunan kimselerin bir gün içinde kullandıkları kelimeler sayılacak olursa, bunların birkaç yüzü bile bulmadıkları görülür. Ünlü sanatçıların, romancıların sözvarlığının bile kimi zaman 5–6000 sözcük dolayında olduğu görülür. İşte, yapma dil meydana getirmek isteyen kimseler, günlük konuşmalarda kullanılan dilin bu özelliğinden yararlanmışlar, böyle, sınırlı bir çerçeve içindeki kavramlara değişik dillere uyabilecek karşılıklar bulma yoluna gitmişlerdir.

Yapma dillerin en ünlüsü *Esperanto*'dur. Çocukluğunda çeşitli uluslardan çocukların okuduğu bir okula giden ve anlaşma zorluğunu pek erken tadan Polonyalı hekim Dr. L.L.ZAMENHOF tarafından meydana getirilmiştir (1878–1887).

Esperanto sözcüğünün bu dildeki anlamı 'ümit eden'dir. Bu ad da Dr. Zamenhof'un, dilin yayılacağı, benimseneceği yolundaki umudunu yansıtmaktadır. Esperanto, öteki yapma dillere oranla gerçekten en çok yayılan, en benimsenendir. Bugün birçok ülkede bu dili yaymaya, öğretmeye yönelen kuruluş ve dernekler vardır[114]. Kimi ülkelerde, bu dilde dergi ve gazeteler yayımlanmaktadır.

Esperanto, hiç dışına çıkılmayan 16 kurala dayanır; böylece, öğrenilmesinin kolaylaşacağı düşünülmüştür. Bu dilde yazılmış bir metin okunduğunda, İtalyancayı andıran bir izlenim uyandırmaktadır. Esperantoda ad olan sözcükler /o/, sıfatlar /a/, belirteçler /e/ ile biter. Yine öğrenilmesinin kolaylaştırılması amacıyla, sözvarlığına Latince, Fransızca, Almanca, İngilizce gibi dillerden, çok bilinen kimi sözcükler katılmıştır. Bir fikir edinmeyi sağlamak üzere bu dildeki sayıları gösterebiliriz[115].

O nul	3 tri	6 ses	9 nau
1 unu	4 kvar	7 sep	10 dek
2 du	5 kvin	8 ok	

Yapma dillerin öteki örnekleri arasında J.M. Schleyer'in 1879'da yaptığı *Volapük*'ü, Fransız dilcisi L. de Beaufront'un, arkadaşlarıyla hazırladığı *Ido*'yu, *Universal* ve *Occidental* adlı dilleri gösterebiliriz.

Mithat Sertoğlu'nun saptadığına göre[116] bizde, 1605'te ölen Mehmet Muhiddin, bütün insanların, hiç olmazsa bütün ortadoğu ulusları-

114 Yurdumuzda da böyle bir derneğin ilk kez 1928'de kurulduğunu biliyoruz.

115 Hayrettin Dural, *Dünya Dili Esperanto*, *Ankara*, 1965.

116 Mithat Sertoğlu, İlk milletlerarası dili bir Türk icadetmişti: Hayat Tarih Mecmuası I, 1 (1966), 66–68.

nın anlaşmalarını sağlamak üzere bir yapma dil meydana getirmişti. 1580 tarihini taşıyan bir yazmada özellikleri gösterilen bu dil, *Bâlîbilen* adını taşıyordu.

Daha önce değindiğimiz gibi dil, bir toplumun düşünce yapısını, anlatım yollarını gösteren, onu toplum yapan, insanın toplumla en sıkı bağlarını oluşturan ve bilinçaltına inen, kültürün en güçlü öğesidir. Biz anadilimizle toplumun bir parçası oluruz. İşte bu nedenle yapma bir dilin anadili olarak benimsenmesi güç, daha doğrusu olanaksızdır. Bunun tersini düşünebilmek için dilin bir ulusun kültür serveti olduğu, insanla toplum arasındaki en sıkı bağları oluşturduğu, sürekli ve topluma bağlı bir biçimde değiştiği gerçeklerini de bir yana bırakmak gerekecektir. Bunu göz önünde tutarak yapma dillerin tutunma, benimsenme ve yayılma şansları olmadığı kanısını paylaşan dil bilginleri gibi, şimdi bu türlü dilleri savunan ve yayılmalarını isteyenler de yapına dillerin ancak birer ikinci dil, uluslararası anlaşma ve çalışmalarda yararlanılacak bir yardımcı dil olarak öne sürülmesi gerektiği görüşünü benimsemekte ve bu yolda çaba harcamaktadırlar.

DİLİN TÜRLERİ KAYNAKÇASI

Aksan, Doğan, *Anadili:* Türk Dili Dergisi XXXI (1975), 423–434.

Bausani, A., *Geheim – und Universalsprachen*, – 1970.

Caferoğlu, Ahmet, *Erkilet çerçilerinin argosu:* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi IV (1952), Nr. 4, 334–344.

Dauzat, A., *La philosophie du langage*, Paris, 1948.

DEVELLİOĞLU Devellioğlu, Ferit, *Türk Argo Sözlüğü*, genişletilmiş 5. basım, Ankara, 1970.

Die Welthilfsprachen. Beiträge zur Interlinguistik. Wege der Forschung, CCCXXV.

Dural, Hayrettin, *Dünya Dili Esperanto*, Ankara, 1965.

Glinz, Hans, *Linguistische Grundbegriffe und Methodenüberblick*, Frankfurt a.m., 1970.

Guiraud, Pierre., *L'Argot*, Paris, 1966 "Que Sais–je".

HEIKE

Heike, Georg, *Sprachliche Kommunikation und linguistische Analyse*, Heidelberg, 1969.

Hockett, Ch. F., *A Course in Modern Linguistics*, 5. basım, New York, 1970.

LEWANDOWSKI

Lewandowski, Theodor, *Linguistisches Wörterbuch*, I. cilt, Heidelberg, 1973.

Lyons, John, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge, 1968 (yararlanılan Almanca çevirisi: *Einführung in die moderne Linguistik*, 2. gözden geçirilmiş basım, München, 1972).

Saraç, Tahsin, *Fransızca–Türkçe Argo Sözlüğü*, Ankara, 1966.

Vachek, Josef, *Written Language : General Problems and Problems of English*, The Hague, 1973.

6. DİLİN DOĞUŞU

Dilbilimle, dil konusuyla ilgili olalım olmayalım, hemen hepimiz zaman zaman kendi kendimize "Acaba dil nasıl doğmuştur, dünyada en eski dil hangisidir?" diye sormuşuzdur.

Çok eskiden beri, pek çok kimsenin zihnini kurcalayan ve günümüze gelinceye kadar birçok araştırıcının üzerinde çaba harcadığı dilin doğuşu sorununun değişik yönleri, aydınlatılması gereken noktaları vardır:

— Acaba konuşan ilk insan ne zaman yaşamıştır; insan dilinin tarihi nereye kadar götürülebilir?

— İlk konuşmalar ne biçimde gerçekleşmiş, anlaşma nasıl bir dille sağlanmıştır?

— Diller tek bir kaynaktan mı, yoksa başka başka kaynaklardan mı türemiştir?... gibi.

Birbirleriyle yakından ilgili bu sorunların, bugün de kesinlikle aydınlatılabildiğini söylecek durumda değiliz. Ancak bugüne değin birtakım ilerlemeler olmuş, ilgi çekici yargılara varılmış, varsayımlar ileri sürülmüştür. Biz, bütün bunların aydınlatabildikleri noktaları, kabul edilebilecek yönlerini belirteceğiz.

Şurasını özellikle belli etmek gereklidir ki, konumuzun kesinlikle açıklığa kavuşmasını güçleştiren, hatta bunu zaman zaman olanak dışı bir duruma getiren gerçeklerden biri, yazının ve elimizdeki en eski yazılı belgelerin, çok yeni bir evreye ait olması, insanlık tarihinin ancak çok yakın bir evresini aydınlatabilecek durumda bulunmasıdır. Örneğin en eski belgeler sayılan, Sümercenin yazılı metinleri, bundan ancak 5500 yıl öncesine kadar uzanmakta, Türkçenin en eski ürünleri –birçok dilden daha eski olmalarına karşın– ancak İ.S. VII.–VIII. yüzyıla kadar gitmektedir. Halbuki yapılan en son araştırmalar, ilk insanların bundan 1 milyon yıl kadar önce yaşadıklarını ortaya koymaktadır[117]. Burada belirtilmesi gereken bir konu dilin doğuşu sorununun insan-

117 Bkz. Özcan Başkan, *İnsan dilinin doğuşu*, s. 143 ve ötesi.

bilim ve ruhbilim alanındaki araştırmaların sonuçlarından yararlanmakta olduğu, daha çok bu bilim dallarının yardımıyla aydınlatılabileceğidir. Dilbilim uzmanlarının, karşılaşılan güçlükler yüzünden, uzun yıllardan beri ilgilenmemeye başladıkları, bir yana bıraktıkları dilin doğuşu sorunu, son yıllarda insanbilim ve ruhbilimin verilerinden faydalanılarak yeniden ele alınmaktadır. Bu arada, çocuk dili üzerindeki araştırmalar da dilin doğuşunu aydınlatmaya yarayacak ipuçları vermektedir[118]. Bu konuyu aşağıda yer vereceğiz.

Ünlü Fransız dil bilgini J. VENDRYES, *Le langage* adlı kitabında (s. 6 ve ötesi) dilin doğuşu konusunda yapılan bazı gereksiz tartışmalara değindikten sonra dil *(langue)* ve söz *(parole)* arasındaki farkı belirtmekte, sözün doğuşu konusunun insanbilim alanını ilgilendirdiğini, dilbilim, dili ancak yakın evrelerde ele alabildiği için insanbilimcilerle birlikte çalışılması gerektiğini ileri sürmekteydi.

Gerçekten, ilk konuşmaların nasıl gerçekleştiği, anlaşmanın nasıl bir dille sağlandığı, dilin nasıl doğduğu, tek bir kaynaktan mı, yoksa başka başka kaynaklardan mı çıktığı sorunları üzerinde günümüze değin yerli yersiz pek çok tartışma yapılmış, birçok varsayımlar ileri sürülmüştür.

Dünyada konuşulan ilk dilin hangisi olduğunu kestirmek için deneyler de yapılmıştır. Ünlü tarihçi HERODOT'un kaydettiğine göre, İ.Ö. VII. yüzyılda Mısır hükümdarı *Psammetik*, yeni doğmuş iki çocuğu, yanlarında hiçbir söz söyletmeden büyüttürmüş, 2 yıl sonra çocukların ilk sözcüğü duyulmuştur: *bekos*. Araştırılınca, bu sözcüğün Frigya dilinde 'ekmek' anlamına geldiği bulunmuştur[119]. Buna benzer deneyler başkalarınca da yapılmıştır[120]. Kutsal kitaplarda da, nesnelerin adlandırılışıyla ilgili, çeşitli pasajlar vardır.

Psammetik'in yaptığı deney gibi deneylerin gerçeği meydana çıkarmakta yararlı olamayacağı ortadadır. Zaten bugünkü bilgilerimize göre, hiçbir söz duymamış bir çocuğun konuşmasına olanak yoktur. Bu gibi efsaneler bize ancak konunun çok eskiden beri insanların ilgisini çektiğini göstermektedir. Yakın yüzyıllara kadar birçok bilgin de en eski dilin İbranca olduğunu kabul etmiştir ki, bunu da benimseyemeyiz.

Dilin doğuşunu aydınlatmaya çalışan çeşitli varsayım ve görüşlere burada kısaca değinmek istiyoruz:

118 Bkz. a.y.

119 Bloomfield, *Language*, s. 4; bkz. M. Leroy, *Les grands courants de la linguistique moderne*, Bruxelles-Paris, 1967, s. 32–35.

120 Alman imparatoru II. Frederik (1194–1250), İskoç kralı IV. Jacq tarafından, bkz. a.y.

Yansımaları Temel Alan Görüş

Hangi dili ele alırsak alalım, doğadaki sesleri yansıtmaya, taklit etmeye yönelen öğelere rastlarız. Bu öğeler insan ve ses bağırmalarıyla kükreme, havlama gibi hayvan seslerini yansıttıkları gibi, ses çıkaran her türlü varlığın seslerini vermeye de yönelirler. Türkçemizdeki *miyavlamak, havlamak, böğürmek, kükremek, gıdıklamak, melemek...* gibi hayvan seslerini gösteren eylemlere eğilirsek bunların temelde belli seslerin taklidine dayandığı, sonradan dilin belli kalıplarına dökülerek eylemleştiğini görürüz. *Üflemek, hohlamak, horlamak, inlemek* gibi, insan seslerini gösteren eylemlerde de durum aynıdır. Sözvarlığı içindeki öteki öğelerden birçoğu da yine bir belli sesin betimlenmesinden ortaya çıkmıştır: *takır tukur, takırtı, çatırtı, şırıldamak, şarıldamak, gümbürdemek, gümbürtü, çatır çutur* (farklarına dikkat ediniz) öğeleri bunların yalnızca birkaç örneğidir.

Latince *tintinnare* ya da *tintinnere* eylemi Türkçede *tınlamak* ya da *ses vermek* biçiminde karşılanabilir. Arapçada طنين /tani:n/ 'tınlama', طنّان /tanna:n/ 'tınlayan' demektir. Türkçede kedi için kullanılan *miyavlamak* eyleminin başka dillerdeki karşılıkları (örneğin Alm. *miauen*, Fr. *miauler)* göz önünde bulundurulursa konunun bütün dillerde görülen ortak bir eğilimin, özelliğin belirtisi olduğu ortaya çıkar. Buna *yansıma (onomatopée onomatopoeia, Onomatopöie)* adını veriyoruz[121]. XIX. yüzyılın sonlarıyla XX. yüzyılın başlarında ortaya çıkan yansıma varsayımı, işte bu olayın insan dilinin doğuşunu aydınlattığını benimsemekte, dil öğelerinin yansımalardan oluştuğunu kabul etmektedir. Alman dilcisi W. OEHL'ün aralarında bulunduğu kimi bilginler, dilin doğuşunu bu tür sözcüklere dayatırken bunların her dilde sözvarlığının ancak küçük bir bölümünü oluşturduğunu göz önünde bulundurmamışlardır[122]. Örneğin Türkçede bu türden öğelerin sayısı, olsa olsa birkaç yüz kadardır. Dildeki öteki öğelerin varlığı bu durumda nasıl açıklanabilir?

Öte yandan dilin sözcüklerinin genellikle birer soyutlama ü ünü olduklarını, nesneyle sözcük arasında ses açısından bir uygunluk bulunmadığını da gözden uzak tutmamalıdır.

Ünlemleri Temel Alan Görüş

Kimi bilginler de dilin doğuşunu ünlemlere dayatmış, insanların çeşitli olaylar karşısında ruh ve bedenle ilgili duygularının etkisiyle

121 Bu olay ve örnekleri üzerinde H. Wissemann'ın geniş bir araştırması vardır: *Untersuchungen zur Onomatopöie*, Heidelberg, 1954. Öteki çalışmalar için Kaynakçaya bkz.

122 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Özdem, s. 88–89; Üçok, s.37–38.

çıkardıkları ünlemlerin sonradan sözcüklere dönüştüğünü, çeşitli kavramları karşıladığını ileri sürmüşlerdir. Tıpkı yansıma sözcükler gibi, ünlemlerin de her dilin sözvarlığında yerleşmeleri olağandır. Örneğin dilimizdeki *oflamak*, *inlemek* gibi eylemleri bu türden sayabiliriz. Ancak bu öğelerin sayısının çok az olması, dilin doğuşunu bunlara bağlanmanın da yerinde olmadığına tanıktır.

İş Kuramı

Yine XIX. yüzyılın sonlarında kimi bilginler, dilin doğuşunda ortak çalışma, birlikte iş yapmanın etkili olduğu görüşünü benimsemişlerdir. Bunlardan örneğin L. NOIRÉ, insanda düşünce ve konuşma yeteneğini uyandıran genel etkenin ortak çalışma olduğunu ileri sürüyor, yapılan ilk işlerin *kazmak* olduğunu, ilk insan seslerinin bununla ilgili bulunduğunu varsayıyordu[123].

Bizce, insanların toplu halde iş görürken, yapılan işi kolaylaştırmak üzere birtakım ritmik sesler çıkardıkları bir gerçektir (örn. ağır bir kütüğü ya da boruyu bir yere çekerken, ağır bir aracı iterken çıkarılan *hay-hop*! gibi sesler). İlkel kavimlerde iş yapılırken ritmik seslerin çıkarıldığı, basit şarkıların söylendiği de görülen bir olaydır. Ancak iş yapılırken çıkan sesler gibi, bu seslerin de dilin kaynağını oluşturduğunu kabul etmek kolay değildir. Herhangi bir iş yaparken çıkan sesin neye ait olduğu da (örneğin taş kırılırken çıkan ses taşa mı, çekice mi ait olacak, hangisinin adı sayılacaktır?) düşünülmesi gereken bir noktadır.

Dilin kökeni konusunda daha birçok varsayımlar, görüşler vardır. Bunlar arasında, dille müziğin aynı kaynaktan çıktığını ileri sürenlere, sözcüklerin sesleriyle anlamları arasında ilişki bulunduğu görüşünü benimseyenlere de rastlanır.

Völkerpsychologie adlı büyük yapıtının ilk cildini (Stuttgart, 1921) *dil* konusuna ayıran tanınmış Alman bilgini Wilhelm WUNDT'un kuramı ve kimi bilginlerin sonradan ona eklenen katkıları, dilin doğuşu sorununun kimi noktalarının aydınlatılmasını sağlayan yargılara varılmasına yol açmıştır. Wundt, ruhbilimin verilerinden yararlanmakta, jest dilini derinlemesine incelemekte, dil seslerini, hayvanlar arasındaki canlı sesler, çocuktaki dil sesleri, dildeki doğa sesleri ve yansımalar açısından ele aldıktan sonra *söyleyiş* denen şeyi, ağzın içini de kapsayan geniş anlamda bir mimik hareketi olarak kabul etmektedir. Dil seslerinin

123 Noiré'nin *Der Ursprung der Sprache* adlı yapıtında ileri sürdüğü görüşler için bkz. Özdem, s. 90.

ilk aşaması, bilgine göre, ses aygıtının meydana getirdiği fiziksel ve ruhsal anlamlılık taşıyan hayvansal ses belirtilerinden oluşmuştur. Bu belirtiler önce içgüdüsel iken daha sonra, zaman zaman bilinçli olarak kullanılan anlatım aracı olmuşlardır. Bağırma durumundaki ilk sesler, sonradan perdeli sese dönüşmüştür. Wundt, çocuğun dili öğrenmeye başlarken ilk aşamada çıkardığı, hayvan seslerine benzeyen bağırmalara dikkati çekmektedir.

Wundt'un görüşüne yaklaşan ya da katılan bilginler çoktur. J. VENDRYES'e göre de insan, başlangıçta doğal refleksler biçiminde bazı sesler çıkarmış, bunları, belirtme değerlerini farkederek sonradan bilinçli olarak kullanmıştır.

Philosophie der symbolischen Formen adlı (Berlin, 1923) ünlü kitabın yazarı Ernst CASSIRER de dilin bugünkü duruma gelinceye kadar üç anlatım basamağından geçtiğini kabul etmektedir; Mimik, analojik anlatım, sembolik anlatım (I. cilt, s. 137). İlk aşamada çıkarılan sesler, duyguları yansıtır. İkinci evrede, öncekilere benzetilerek yeni işaretler meydana getirilir; üçüncüsünde, sembolik anlatımda kavramlar, sembollerle anlatılmaktadır (bugünkü dillerde olduğu gibi).

Bu kuram ve görüşlerden her birinin hiç değilse birer parça gerçek payı taşıdığı kuşkusuzdur: Her ne kadar, dilde ses taklidi öğelerin sayısı fazla değilse de sözvarlığının bir bölümünün bu yolla meydana geldiği, herkesçe benimsenen bir gerçektir. Buna –küçük sayıda olmakla birlikte– ünlemlere dayanan öğeleri de katabiliriz. Ancak, sözvarlığının geri kalan bölümleri, nesneyle, gösterdikleri şeyle aralarında ses yönünden hiç bir bağlantı bulunmayan, bir uzlaşma, uyuşma ürünü olan öğelerden kurulur[124]. Dilin doğuşu bir bakıma, sözcüklerin doğuşu demek olduğundan, bu konu üzerinde Anlambilim bölümünün Sözcük bahsinde (III. cilt) ayrıca duracağız.

Dilin doğuşu konusuna son yıllarda yeniden ilgi duyulmakta oluşunda, insanbilim ve ruhbilim alanında yeni ilerlemeler kaydedilmiş olmasının etkisi vardır. Çocuk dili üzerindeki araştırmalar da sorunun aydınlatılmasında yardımcı olacak niteliktedir[125]. Bugün çocuğun anadilini öğrenişi ruhbilimci ve dilcilerce ayrıntılı deneylere dayanılarak aydınlatılmaya çalışılmaktadır. Roman JAKOBSON'un çocuk dilini,

124 Burada "uzlaşma, uyuşma ürünü" deyimiyle anlatılmak istenen şey, sözcüklerin belli kavramları yansıtmak üzere bir toplum içinde ve bu toplum için belirlenmiş olmaları, toplumun ortak malı sayılmalarıdır.

125 Özcan Başkan, *İnsan dilinin doğuşu* adlı yazısında çocuk dilinin özellikleri ve çocuğun dili öğrenişindeki evrelere dayanarak konuyu bu açıdan aydınlatmaya yönelmektedir.

sözyitimi ve ses yasalarını inceleyen yapıtından (*Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*, Uppsala, 1941) sonra bu konuyla ilgili yayımlar artmış, özellikle çocuğun anadilini kazanışı üzerinde pek çok çalışma yayımlanmıştır. Yeni doğmuş çocukların ilk aylardan başlayarak çıkardıkları seslerin saptanarak incelenmesine, kurdukları ilk tümcelerin niteliklerinin belirlenmesine ve sözvarlığının çocuklarca öğrenilmesine değgin çalışmalar dikkati çekmektedir[126].

Gerçekten, dilin doğuşuyla çocuğun ilk sesleri, ilk sözleri ve bu sözlerin anlattığı kavramlar arasında bir koşutluk olmalıdır. Daha Wundt'un çalışmasında belirtildiği gibi, konuşmaya başlamadan önce çocukta birtakım bağırmalara rastlanır[127]. Bilginin "hayvan seslerine benzer bağırmalar" olarak nitelendirdiği bu sesler her halde konuşan ilk insanların yıldırım, vahşi hayvan saldırısı ve duyulan acılar karşısında çıkardıkları sesler gibi içgüdüseldir; zamanla başka insanlar önünde yinelendikçe belli kavramların temsilcisi durumuna gelebilirler. Böylece, zamanla sözcüklere dönüşen sesler ve ses birleşimleri bir toplumun anlaşma aracı, bir toplumun dili durumuna gelmiş olmalıdırlar.

Tarih öncesinin insanları, insan toplulukları arasındaki ilişkilerin ve ulaşım olanakların sınırlılığı da kanımızca bir dilin yerleşmesi ve yayılmasına olanak verecek durumda değildir. Bu yüzden, dillerin bir kaynaktan çıkmış olması akla yakın bir görüş olmayacaktır. Ama bütün bu sorunların aydınlanması, doğaldır ki, insanlık tarihinin en eski evrelerinin aydınlatılabilmesine bağlıdır.

DİLİN DOĞUŞU KAYNAKÇASI

Başkan, Özcan, *İnsan dilinin doğuşu:* Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1968, 143–156.

Bloomfield, Leonard, *Language*, 1933.

Bühler, Karl, *Sprachtheorie*, Jena, 1934.

Cassirer, Ernst, *Philosophie der symbolischen Formen*, Berlin, 1923.

126 Bu konuda geniş bilgi için bkz. *The Acquisition of Language*, yayımlayanlar: U.Bellugi-R. Brown, Chicago-London, 1971. Aynı alanda ayrıca J.Piaget'nin *The Language and Thought of the Child* (New York, 1960) adlı yapıtı da salık verilebilir. Çocuğun sözdizimi ve söz örgüsünü edinmesi konusunda da bkz. P. Menyuk, *Sentences Children Use* (Cambridge-London, 1969); C. Chomsky, *The Acquisition of Syntax in Children from 5 to 10* (Cambridge-London, 1961).

127 Ünlü dil bilgini O. Jespersen'in, *Language, its Nature, Development and Origin* (London, 1922) adlı kitabında çocuk dili üzerinde uzun uzadıya durduğunu, örneğin iskemleye *guk* adını veren bir Alman çocuğunun bu adı nereden çıkardığının sonradan anlaşıldığını belirttiğini görüyoruz. Dadısı, bakmasını istediği şeyleri iskemle üzerine koymakta, çocuğa 'bak, bak!' anlamında *guck, guck!* demektedir. Çocuğun iskemleye *guk* demesi, bundandır. Burada çocuk sesle nesneyi birleştirmekte, ancak bu birleştirmede yanlışlık olmaktadır.

Diamond, A.S., *The History and Origin of Language*, London, 1960.

Jakobson, Roman, *Kindersprache, Aphasie und allgemeine Lautgesetze*, Uppsala, 1941.

Jespersen, O., *Language, its Nature, Development and Origin*, London, 1922.

Leroy, Maurice, *Les grands courants de la linguistique moderne*, Bruxelles–Paris, 1967.

Özdem, Ragıp (Hulûsi), *Dil Türeyişi Teorilerine Toplu Bir Bakış*, Ankara, 1944.

Révész, G., *Ursprung und Vorgeschichte der Sprache*, Bern, 1946.

Robins, R.H., *General Linguistics. An Introductory Survey*, 2. basım, London, 1971.

Rosenkranz, B., *Der Ursprung der Sprache. Ein linguistisch–anthropologischer Versuch*, Heidelberg, 1961.

Rossi, E., *Die Enstehung der Sprache und des menschlichen Geistes*, München, 1962.

Selen, Nevin–Orhan Oğuz, *Lautmalerei:* Ankara Üniversitesi Yıllığı–Annales de I'Université D'Ankara, XIII (1974), 19–46.

Spirkin, A.G., *The Origin of Language.* Cahiers d'histoire mondiale V, 2 (1959), 293–309.

Üçok, Necip, *Genel Dilbilim* (Lengüistik), Ankara, 1947.

Vendryes, J., *Le Langage*, Paris, 1921.

Wissemann, H., *Untersuchungen zur Onomatopöie*, Heidelberg, 1954.

Wundt, Wilhelm, *Völkerpsychologie*, 1. cilt: *Die Sprache*, Stuttgart, 1921.

II. BÖLÜM

YERYÜZÜNDEKİ DİLLER

1. *Yeryüzünde Konuşulan Diller, Sayıları, Dil Akrabalığı*

Bugün yeryüzünde kaç dil konuşulduğunu, kesin bir sayı vererek söylemek güçtür. Bu güçlük, kimi lehçelerin bir dil durumuna gelmeleri dolayısıyla ayrı birer dil sayılıp sayılmayacakları konusundaki kararsızlıktan, yeryüzünün iyi tanınmayan bölgelerinde daha işlenmemiş, incelenmemiş, yazı dili durumuna gelmemiş dillerin varlığından ve bir dile ya da dil ailesine bağlılığı kesinleşmemiş dillerin bulunmasından doğuyor. Bununla birlikte biz, yeryüzünde konuşulan dil sayısını, ortalama bir hesapla 3000–3500 olarak gösterebiliriz[128].

Burada önce *dil akrabalığı (parenté linguistique, Sprachverwandtschaft)* ve *dil ailesi (famille des langues, language family, Sprachfamilie), dil grubu* terimleri üzerinde durmak gerekiyor.

Dil akrabalığı, dillerin, ses dizgesi, biçim, yapı, sözdizimi bakımından kesinliği ortaya çıkan ilişkileri, yakınlıkları sonucunda beliren bağlılıklardır. Dil akrabalığını ortaya koyan ilişkiler arasında, özellikle biçim ve yapı yakınlıkları önemlidir. Ayrıca, söz hazinesi arasındaki benzerlikler de değerlidir; etimolojileri, tarihsel gelişmeleri aydınlık olan öğeler, akrabalık için sağlam dayanaklar, tanıklar durumundadır. Özellikle Hint–Avrupa dilleri üzerindeki çalışmalar, dillerin biribirinden türeyişi, akrabalığın ne yolda gerçekleştiği konusunda, derinliğine araştırmalara gidilmesine, önemli yargılara varılmasına olanak sağlamıştır ki, bunlara Hint–Avrupa Dil Ailesi bahsinde kısaca değineceğiz.

---

128 Dünya dilleri üzerinde yetkili bilginlerin işbirliğiyle hazırlanan *Les langues du monde* adlı yapıtta (1952 basımı, s. XXIX) kesin bir sayı belirtmenin olanaksızlığına değinilmekte, 2500–3500 kadar dilin varlığından söz edilmektedir. A. Dilâçar *(Dil, Diller ve Dilcilik*, s.70), İkinci Dünya Savaşından önce yapılan iki sayıma göre-lehçeler bir yana bırakılırsa-dünyada yaşamış ve yaşayan dillerin sayısının 2796 olduğunu belirtir. *Britannica* Ansiklopedisi (1964 basımı, 13., 701) bu sayıyı 2500–5000, *Americana* Ansiklopedisi ise (16., 724) 3–4000 olarak gösterir. Bugün kimi yazarlar da bu sayıyı 5000'e çıkarıyorlar.

Dil akrabalığı, akraba dilleri konuşan ulusların aynı soydan geldikleri anlamında değildir. Aynı soydan gelen ve dilleri akraba olan uluslar bulunmakla birlikte, ırk bakımından birbiriyle hiçbir ilişkisi olmayan, ancak aralarında kültür ilişkisi, kültür bağları görülen uluslar da vardır (örneğin Hint–Avrupa dil ailesinden dillerin birçok uluslarda konuşulduğu gibi).

Dil ailesi, yukarıda değindiğimiz bakımlardan birbiriyle akrabalığı olan, bir bölümü–Fransızca, Rumence gibi dillerin Latinceden türeyişi gibi – birbirinden türemiş bulunan ve zamanla başkalaşan dillerin bağlı olduğu ailedir. Ancak kesinlikle aydınlanan ilişkilerin, bağların varlığı, bu tür dillerin kurduğu topluluğa *aile* adını vermemize yol açar (Hint–Avrupa dil ailesi, İbranca ile Arapçanın içinde bulunduğu Hami–Sami dil ailesi gibi).

Bugün yeryüzünde, hangi dil aile ya da grubuna bağlanabileceği belli olmayan diller arasında, Avrupada, Fransa ile İspanya arasında, Fransız topraklarında konuşulan *Bask* dili de vardır[129].

129 Bu dilin Türkçeyle ilgili olduğu bile ileri sürülmüştür (bkz. Hamit Zübeyr Koşay, *Bask dili ile Türkçe arasında münasebetler*, Ankara, 1954, 9 sayfalık broşür).

2. DİL TİPOLOJİSİ, DİL SINIFLAMALARI

Dünya dillerinin sınıflandırılması konusunda, çok eskiden beri denemelere girişilmiştir. Özellikle, bugün Hint–Avrupa dil ailesi içinde olduklarını kesinlikle bildiğimiz dillerin birbiriyle yakınlıklarının ilk farkedildiği XIV. yüzyıldan beri çeşitli sınıflamalar yapılmıştır[130].

Dünyada konuşulan ve konuşulmuş olan dillerin genellikle iki açıdan, iki yönden sınıflandırılması gelenek olmuştur:

1. Biçim açısından *(morphologique, morphologic, morphologisch)*
2. Kaynak (akrabalık ilişkileri) bakımından *(généalogique, genetic, genealogisch)*.

Bunlardan ikincisine temel olan da dillerin başlıca, biçim açısından gösterdiği özellikler, diller arasında bu yönden beliren yakınlıklardır.

Biçim ya da yapı bakımından dilleri öbeklere ayıran bugünkü sınıflamanın temelini – daha önce birtakım ilkeler konmuş olmakla birlikte – ünlü Alman dilcisi August SCHLEICHER'e dayayabiliriz. Kendisinden önceki çalışmaları göz önünde bulunduran, Hint–Avrupa dilleri üzerinde – aşağıda değinecek olduğumuz – incelemelere girişen SCHLEICHER, çağının önde gelen dilcilerinden biri ve aynı zamanda bir dilbilimciydi. Bilginin ünlü *soykütüğü kuramı (Stammbaumtheorie)* Hint–Avrupa ailesindeki dilleri, tıpkı bir ağacın dallara ayrılması, dallanmasında olduğu gibi, bir kökten ayrılan dallarla göstermiştir (bkz. Hint–Avrupa Dil Ailesi konusu).

SCHLEICHER'in bugün morfolojik sınıflama dediğimiz sınıflamanın temeli sayılabilecek olan şeması ise[131] dünya dillerini başlıca üç bölüme ayırır:

130 Bu sınıflandırmaların tarihi XIV. yüzyıldan daha da gerilere götürülebilir. Ancak biz burada, Avrupanın dil tablosunu çizen ve Avrupa dillerini başlıca üç grubta toplayan Dante'ye kadar götürmek istiyoruz. Dante'nin 1300 ya da 1303 yıllarında yazdığı *De Vulgari Eloquentia* adlı yapıtında ele aldığı konu, sonradan pek çok işlenmiştir (bu konuda bkz. *Les langues du monde*, s. XVII–XXVIII).

131 Zur Morphologie der Sprache, S. Petersburg, 1858, s. 2 ve ötesi.

1. *Yalınlayan diller (isolierende Sprachen),*
2. *Bitiştiren diller (zusammenfügende Sprachen),*
3. *Bükümleyen diller (flektierende Sprachen).*

Dillerin biçim özelliklerine göre ayrılışını gösteren bu şema çok yaygınlaşmış olup günümüzde de morfolojik açıdan yapılan sınıflamalarda diller aşağı yukarı böyle ayrılır. Bugün genel olarak benimsenen sınıflamayı şöylece gösterebiliriz:

1. *Yalınlayan diller,*
2. *Bağlantılı (bitişken)* diller ve *kaynaştıran* diller,
3. *Bükümlü* diller.

Şimdi, bu dil tipleri ve örnekleri üzerinde ayrı ayrı duralım:

1. *Yalınlayan diller (langues isolantes, isolating languages, isolierende Sprachen)*

Tipik örneği olarak Çinceyi gösterebileceğimiz bu türden dillerdeki başlıca özelliklerden biri, çekim'in olmayışıdır. Sözcükler ek almadan, büküme uğramadan, değişmeden kalmakta, tümce içindeki yerleriyle ve başka sözcüklerle yan yana gelmeleriyle çeşitli anlam ve görevler yüklenmektedirler. Yalınlayan dillerin başlıca temsilcisi olan Çincede vurgu çok önemlidir. Tek bir sözcük, yazıda da belli edilen değişik tonlarda söylendiğinde farklı birçok anlam yansıtır. Böylece bir tek ses birleşimi kimi zaman 10–15 anlama gelir. *Eşadlı (homonyme)* öğeler pek boldur.

Çincenin kemik ve kaplumbağa kabuğu üzerine yazılmış ilk belgeleri İ.Ö. XIII. ve XI. yüzyıla aittir[132].

Burada, Çincenin yapısıyla ilgili bir örnek vermekle yetinelim:

/wo şiye/[133]: 'yazıyorum, yazarım'
ben yazmak
/wo *bú* şiye/: 'yazmıyorum, yazmam'
/wo şiye *má*/*?*: 'yazıyor muyum, yazar mıyım*?*'
(soru sözcüğü)
/wo şiye lı/: 'yazdım'
(geçmiş zaman
gösteren sözcük)

132 *Les langues du monde*, s. 590

133 Burada *wo* sözcüğü 3. derece vurguyla okunmaktadır; *WŌ* ya da *WO*^{3} biçiminde yazımı gerekir.

Çin yazısında her sözcük, bir işaretle gösterilir. Ancak, güneş, ay, hayvanlar gibi kavramlar, şekillerle anlatım bulur[134]. Güneş anlamına gelen sözcüğün Çincenin çeşitli evreleri boyunca geçirdiği yazım değişiklikleri şöylece gösterilmektedir[135].



Yalınlayan dillere verilen *tek heceli diller* adı *(langues monosyllabiques, monosyllabic languages, einsilbige Sprachen)* yerinde bir ad değildir. Çünkü bu dillerde sözcüklerin ancak küçük bir bölümü tek hecelidir.

Yalınlayan diller arasında Çinceden başka Vietnam dili, bazı Himalaya ve Afrika dilleri de sayılabilir. Bask dili de Avrupa konuşulan bir yalınlayan dildir.

Yalınlayan dillerin bir türünü de içinde *İndonezya* grubunun bulunduğu kimi diller oluşturur. Gerek edebi dil olması, gerekse konuşanların sayısının çokluğu bakımından *Cava* dili, bunların en önemli örneği sayılabilir. Bu dillerde önek ve sonek de bulunur; bunlar sözcük türetmeye yaradıkları gibi, bir ölçüde, dilbilgisi görevlerinin belirtilmesini de sağlarlar.

2. *Bağlantılı diller (langues agglutinantes, agglutinative languages, agglutinierende, anfügende Sprachen)*

Yukarıda Schleicher'in sınıflamasında "bitişken" sıfatı ile niteleDiğimiz bu dillerin özelliklerini belirtmeden önce, *bağlantı (agglutination)* kavramı üzerinde durmak gerekir[136].

Çeşitli türleri ve tanımları olmakla birlikte *bağlantı*'yı biz genel bir tanımla "başka başka biçimbirimlerin (morfemlerin) ve sözcüklerin birbirine bağlanması" biçiminde tanımlayabiliriz. Türkçenin de içinde bulunduğu, daha doğrusu, birçok bilginlerce bu türün tipik örneği sayıldığı bağlantılı dillerde, değişmeyen bir köke yetenek, işteşlik, olumsuzluk, zaman, kişi gibi çeşitli görevleri olan ekler, morfemler getirildiği ve bunlar, ek yerleri belli olmayacak biçimde, sıkıca birbirlerine

134 *Les langues du monde*, s. 590.

135 Wendt, s. 50.

136 J. Knobloch *(Sprachwissenschaftliches Wörterbuch*, I. s. 61 ve ötesi) bağlantının başlıca üç türünü, örneklerini ve bu konuda yazılanlarla birlikte, geniş olarak ele alır.

kaynaştıkları için bağlantı konusunda en iyi örnekleri kendi dilimizden gösterebiliriz. Örneğin dilimizdeki *gez* – (eylem kökü) ve *baş* (ad kökü) sözcüklerini ele alırsak, birbirinden farklı görevleri olan morfemlerin eklenmesi sonucunda, kendileri hiç değişmeden kalan bu kökler aracıyla birçok kavramın dile getirilebildiğini görürüz:

gez – dir – il – e – bil – me – si
baş – la – t – tır – dık – tan (sonra)

Yabancı kökenli sözcüklerde de aynı durum görülür. Örneğin Arapçada 'durma' anlamına gelen ve Türkçeye yerleşmiş olan *karar* (قرار) sözcüğü, öteki birçok sözcükte olduğu gibi, çeşitli Türkçe eklerle, aşağıdaki biçimde genişletilebilir:

karar – la ş – tır – ıl – dık–ı (dığı) (için)

Bağlantılı bir dil oluşu, eklerin çeşitliliği ve bu çeşitli eklerin değişik görevler yüklenerek yeni sözlükler oluşturabilmeleri, Türkçeyi çok geniş anlatım olanaklarına kavuşturmuş, yeni beliren kavramların karşılanmasını, yabancı kavramlara karşılıklar bulunmasını kolaylaştırmıştır. Bu yüzden Türkçe, terim yaratma bakımından çok güçlü bir dildir. *Yap–ı–sal–cı–lık*, *dav–ran–ış–çı–lık*, *duy–um–sa–maz–lık* gibi, tek sözcük durumundaki terimleri, *tüm–e–var–ım*, *gir–iş–im–ölç–er* gibi, birden çok öğeden oluşan terimleri buna örnek olarak gösterebiliriz.

Bunun yanı sıra, *kaynaşma (contraction)* adını verdiğimiz "ayrı hecelerden iki ünlünün ya bir tek ünlü ya da *ikiz ünlü (diphtongue)* olarak tek hecede toplanması" olayı da bağlantı ile yakınlığı olan bir ses olayıdır ki, sözcük birleşmelerine yol açar: *güllü aş* > *güllaç*, *sütlü aş* > *sütlaç*, *ne için* > *niçin*, *ne asıl* > *nasıl*, *ne olur* > *'nolur*... gibi.

Bağlantılı tipte olan diller arasında Türkçeden başka, Altay dilleri (Moğolca, Mançu–Tunguz), ufak ayrımlarla Japonca, Ural dilleri (Fince, Macarca, Samoyetçe gibi), kimi Afrika ve Asya dilleri gösterilebilir. Yukarda da değindiğimiz gibi Türkçe, dilcilerce bağlantılı dillerin "ideal örneği" sayılmaktadır. Öteki örnekler arasında biçimbilgisi ve sözdizimi açısından ayrımlar görülür.

Kaynaştıran diller (langues incorporantes, incorporating or polysynthetic languages, polysynthetische Sprachen):

En gelişmiş örnekleri özellikle Amerikanın yerli dillerinde görülen bu dil tipinde biçimbirimler ve sözcükler birbirleriyle öylesine kaynaşır ki, bütün bir tümcenin tek bir sözcüğe sığdırıldığı görülebilir. Eylem, tümcedeki öteki öğeleri kendisiyle birleştirir.

Kökün değişik biçimbirimlerle zenginleştirilerek değişik kavramların anlatımına yarar duruma getirildiği bağlantılı dillerle yakınlıkları olduğu için bu dil tipi kimi dilcilerce bağlantılı dillerle bir arada düşünülmüştür. Soneklerin rolleri önemlidir.

Kaynaştırma olayı küçük ölçüde pek çok dilde bulunmakla birlikte "kaynaştıran dil" biçiminde nitelenen diller özellikle Amerikan Kızılderili dilleri ve Eskimoca, Gürcüce gibi dillerdir. Aşağıda, ünlü Amerikalı dilbilimci BOAS'ın Eskimocadan saptadığı bir tümceyi, kaynaştırmanın ilgi çekici bir örneği olarak göstermek istiyoruz:

takusariartorumagaluarnerpâ (tek sözcük), "Onun bununla uğraşmaya gerçekten niyeti olduğunu sanıyor musunuz?" anlamındadır[137].

N. Üçok'un FINCK'ten aktardığı, Grönland dilinde 'ter' anlamına gelen *kiazuñek* sözcüğü de ilgi çekicidir[138]. Eğer bu öğeyi kendisini oluşturan sözcüklere ayırırsak ortaya üç ayrı sözcük çıkar:

kia + *zu* + *ñek* = 'ter'
'sıcaklık' 'maruz' 'sonucu'
kalma'

3. *Bükümlü diller (langues flexionnelles, inflected languages, flektierende Sprachen)*

Bu türlü dilleri ele almadan önce *büküm (flexion, inflection, Flexion)* teriminin anlamı, bu terimle anlatılan nitelik üzerinde durmak gerekir, sanıyoruz.

Büküm, çekim sırasında kökün, özellikle kökteki ünlünün değişmesidir. Aynı durum adların çoğul biçimlerinde ve başka sözcüklerde de görülür. Türkçe gibi bağlantılı dillerde hiç bir zaman böyle bir değişmeye rastlanmazken bükümlü dillerde eylem kökündeki başkalaşmayla değişik kavramların yansıtılması ve çeşitli ilişkilerin kurulması sağlanmış olur.

Bükümlü dillerin karakteristik örneği olan Arapçadan birkaç örnek üzerinde duralım:

قَالَ /qa:le /'dedi' (geçmiş zaman)

يَقُلُ /yequ:lü /'der, söyler' (geniş zaman)

قُلْ /qul/ 'söyle, de!' (emir)

137 Boas, *Handbook of American Indian Languages*, I. bölüm, Washington, 1911, s. 74 ve ötesi; bkz. Meillet-Cohen, s. 1161.

138 F.N. Finck, *Die Haupttypen des Sprachbaues*, 1910, s. 18; bkz. N. Üçok, Genel Dilbilim, s. 108.

Dikkat edilirse, aynı eylemin çekiminde (geçmiş zaman), eylem kökündeki ünlü uzun /a/'dır. Geniş zamanda bu uzun /u/ya, emir kipinde ise kısa /u/ ya dönmüştür.

Bilgisiz anlamındaki جاهل /ca:hil/ sözcüğündeki uzun /a/, bunun çoğulu olan جهله /cehele/'de kısa /e/ yer dönüşür. Aynı biçimde, كاتب /ka:tip/ de uzun /a/ olarak gördüğümüz ünlü, bunun çoğulu كتبه /ketebe/'de kısa /e/ olarak geçer.

Arapça, bükümlü dillerin *kök bükümlü* tipindedir. Bunun yanı sıra *gövde bükümlü* olarak anılan diller de vardır ki, bunlarda bir sözcük kurabilmek için sonekler de köke eklenirler. Hint–Avrupa dilleri diye anılan (bu bölüme bkz.) dillerde (Yunanca, Roman dilleri, Germen dilleri ve ötekiler) bu özellik göze çarpar. Almancada 'içmek' anlamına gelen *trinken* eylemindeki /i/ ünlüsü, *trank* (Imperfekt) ve *getrunken* (Part. Perfekt) biçimlerinde /a/ ve /u/ ya dönüşür[139]. *Tragen* eyleminin çekiminde ise /a/ yerine /u/ gelir *(trug*, Imperfekt). Fransızcada 'görmek' anlamındaki *voir* eyleminde rasladığımız /ua/ ikiz ünlüsü geçmiş zamanda /i/ ve /ü/ ye döner (je *vis*, j'ai *vue)*.

Sözcükler çoğul yapılırken de Almancada bu türden değişmelere rastlanır. Örneğin *Fuß* 'ayak' sözcüğündeki /u/, bu sözcüğün çoğulunda /ü/ olur: *Füße; Grab* 'mezar' sözcüğündeki /a/, çoğulda /ä/ ye döner: *Gräber* 'mezarlar'.

YERYÜZÜNDEKİ DİLLER VE DİL TİPOLOJİSİ KAYNAKÇASI

Boas, F., *Handbook of American Indian Languages*, I. Bölüm, Washington, 1911.

BODMER — Bodmer, F., *Die Sprachen der Welt, Geschichte – Grammatik-Wortschatz in vergleichender Darstellung (The Loom of Language*, başlıklı İngilizce aslından çeviri), 3. basım: Köln–Berlin, 1964.

DİLÂÇAR — Dilâçar, A., *Dil, Diller ve Dilcilik*, Ankara, 1968.

Encylopaedia Britannica, Chicago–Sydney, 1964.

Encyclopedia Americana, International Edition, 1968.

139 Krş, İng. *drink, drank, drunk.*

Finck, F.N., *Die Haupttypen des Sprachbaues*, – 1910.

Fokos–Fuchs, David Rafael, *Rolle der Syntax in der Frage nach Sprachverwandtschaft*. Ural– Altaische Bibliothek. Wiesbaden, 1962.

Knobloch, J., *Sprachwissenschaftliches Wörterbuch*, 1.–7. fasiküller, Heidelberg, 1961–1974.

LES LANGUES DU MONDE

Meillet, A.–M. Cohen, *Les Langues du monde*, yeni basım, Paris, 1952.

Schleicher, August, *Zur Morphologie der Sprache*, S. Petersburg, 1858.

Üçok, Necip, *Genel Dilbilim (Lengüistik*, Ankara, 1947.

Wendt, H.F., *Sprachen*, Frankfurt a.M., 1966.

3. KAYNAK BAKIMINDAN DİLLER

Dillerin kaynak açısından sınıflandırılması, yeryüzünde varlığı kabul edilen dil aile ve öbeklerinin belirlenmesi de temelde yine biçim ve yapıyla ilgili özelliklere dayatılmaktadır. Özellikle biçim ve yapı yönünden yakınlıklara ses ve sözdizimi açısından ortaya konan yakınlık ve ilişkiler de eklenince diller arasında bir akrabalık olasılığı güç kazanmakta, sözcüklerin en eski biçimleri arasındaki eşlik ve benzerlikler, özellikle kültür sözcükleri, sayı adları bakımından ortaya çıkan eşliklerin birer rastlantı ya da ödünç almaya bağlanamayacağı ispatlanırsa bütün bu ölçütlerin hepsi birden bir dil akrabalığının varlığını kesinleştirmektedir. Örneğin Hint–Avrupa dil ailesi, böyle, çeşitli açılardan yakınlıkların kesinlikle ortaya konulması sonucunda, herkesçe benimsenen bir aile sayılmaktadır. İncelemeler ilerledikçe aynı aile içinde alt gruplar, kollar ortaya çıkmaktadır.

Yeryüzündeki dil aileleri konusunda da kesin bir sayı vermek güçtür; çeşitli kaynakların verdiği bilgiler birbirini pek tutmaz[140]. Biz bunlar arasından Hint–Avrupa, Hami–Sami, Kafkas dil aileri üzerinde durmadan önce, dilimizin içinde bulunduğu Altay dilleri ve Ural–Altay dilleri grubu konusunu incelemekle yetineceğiz.

URAL–ALTAY DİLLERİ GRUBU

Önce belirtilmesi gereken konu, Ural ve Altay olmak üzere iki kolda incelenebilecek olan bu öbekler arasındaki yakınlık ve ilişkinin herkesçe benimsenmiş olmadığıdır. Hatta dilimizin içinde sayıldığı Altay grubundaki diller arasında bir akrabalığı ispatlayacak ölçüde belirgin, güçlü kanıtların bulunmadığını savunan bilginler de vardır[141]. Ancak şu nokta da önceden açıklanmalıdır ki, bu dillerin ilişkileri üzerindeki

140 *Les langues du monde'a* göre (s.XXIX), Avrupa, Asya ve Afrikadaki diller 20 aile kadar tutarken Amerikadakilerin sayısı 100'ü geçer. *Encyclopedia Americana* (16.724) dünya dillerinin 30–40 aileye ayrıldığına değinmekte, *Encyclopaedia Britannica* ise (13, 701) yalnız Kuzey Amerikada 55 dil ailesinin bulunduğunu belirtmektedir.

141 Bu konuya aşağıda değineceğiz.

çalışmalar Hint–Avrupa dil ailesine oranla daha sınırlı ve daha küçük ölçüdedir. Hint–Avrupa dil ailesi pek çok yönden incelendiği gibi, bu aile içindeki dillerin her biri üzerindeki çalışmalar da çok daha derin, çok daha yoğun olmuştur.

Adını iki dağ silsilesinden (Ural ve Altay) alan bu dil grubunun varlığının ortaya konuluşunu, XVIII. yüzyılın başlarına kadar götürebilmekteyiz. Ruslara tutsak olarak 13 yıl kadar Sibiryada kalan İsveçli subay Ph. J. von STRAHLENBERG'in ve ayrıca MESSERSCHMIDT'in incelemeleri, bu konuda bilim dünyasında öncülük etmiştir[142]. STRAHLENBERG, 1730'da Stockholm'de yayımladığı "*Der Nord und östliche Theil von Europa und Asia*" adlı yapıtında Volga boylarında ve Sibiryada yaşayan Türk lehçelerini incelemiş, değişik dil ve lehçelerden 60 kadar sözcüğü karşılaştırmış, doğu Asyadan kuzey Avrupaya uzanan dilleri şu 6 öbekte toplamıştır:

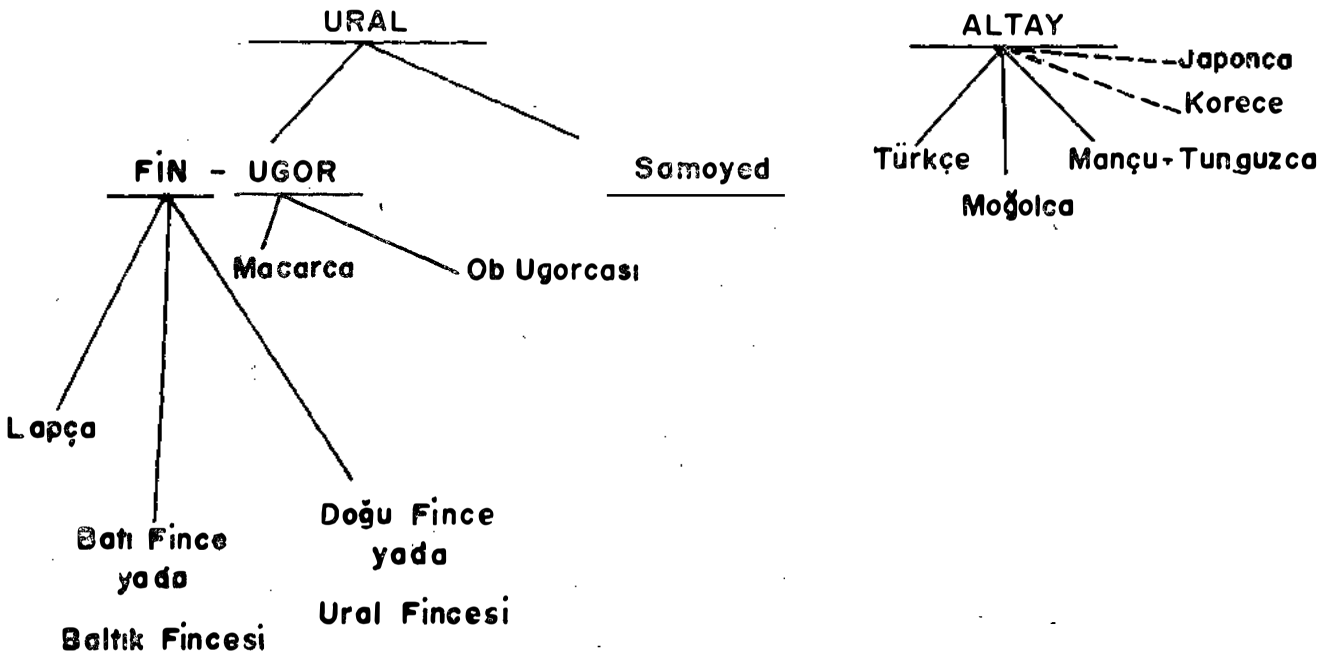
1. Fin–Uygur,
2. Türk–Tatar,
3. Samoyed,
4. Moğol–Mançu,
5. Tunguz,
6. Karadeniz–Hazar arasındaki diller.

STRAHLENBERG'in böylelikle Ural–Altay dil grubunun ilk taslağını çizdiğini görüyoruz. Günümüze gelinceye kadar gerek Ural ve Altay kümeleri, gerekse bu kümelerden her biri üzerindeki çalışmalar, bu kümeler arasında kesin bir akrabalık ilişkisinin varlığını ortaya koyamamış olmakla birlikte Türk dili yine de genellikle Ural–Altay dil grubu içinde sayılagelmektedir. Bu grubun varlığına inananlar, onun dağılımını şöylece göstermektedirler (112. sayfadaki şemaya bkz).

Ural ve Altay dil öbekleri arasındaki akrabalık ya da ilişkiler konusu aydınlatılamamış olmakla birlikte, bu konu üzerindeki çalışmalar

142 Genç bir hekim ve doğal bilimler uzmanı olan Messerschmidt'in çalışmaları ise 1720–27 yılları arasında Sibiryadaki incelemelerine dayanır. Strahlenberg'e yardımcı olduğu ve onunla işbirliği yaptığı anlaşılan bu bilim adamının bu konudaki etkinliği ancak yeni yeni anlaşılabilmektedir. Yazdığı üç ciltlik kitap *Forschungsreise durch Sibirien* (Berlin, 1962–1966) adıyla yeni basılmıştır (Bu konuda geniş bilgi için bkz. Saadet Çağatay'ın tanıtması: Türkoloji Dergisi, III/I (1968), 133–139).

XVII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyılın ortalarına kadar Sibiryada, özellikle Altay dilleri, Oyratça ve Kalmukça üzerinde yapılan çalışmalar ve toplanan gereçler için bkz. G. Doerfer, *Ältere westeuropäische Quellen zur kalmückischen Sprachgeschihte*, Wiesbaden 1965.


URAL
FİN - UGOR
Samoyed
Macarca
Ob Ugorcası
Lapça
Batı Fince
yada
Baltık Fincesi
Doğu Fince
yada
Ural Fincesi
ALTAY
Japonca
Korece
Türkçe
Moğolca
Mançu-Tunguzca

bütünüyle bir yana bırakılmış da değildir. Altayistik çalışmalarının yoğunluk kazandığı günümüzde, bu alan üzerinde devamlı olarak çaba harcayan Uluslararası Sürekli Altayistik Konferansı, son oturumunda ana konu olarak "Ural – Altay dil yakınlığı"nı seçmiştir[143]. Bir bölüm bilginleri, Ural ve Altay dil kümeleri arasında bağlar bulunduğu görüşüne götüren özellikleri şöylece gösterebiliriz:

Her iki öbekteki dillerde ünlü uyumu vardır. Bağlantılı olan bu dillerde kimi ekler hem çekim sırasında eylemlerde, hem de sözcük türetmede kullanılmaktadır. Bunlar dışında birtakım ses, sözdizimi ve yapı benzerlikleriyle sözcük benzerlik ve eşliklerini de gösterebiliriz.

Altay dillerinin kendi aralarındaki yakınlık ve benzerlikleri konusunun, daha XIX. yüzyılın ortalarında ciddi bilimsel incelemelerle ele alındığını görüyoruz. Finlandiyalı bilgin M.A. CASTRÉN, kendi dili üzerindeki çalışmalardan başka, Altay dillerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesine yönelmiş, bu dillerdeki kişi adılları üzerinde durmuştur. *De affixis personalibus linguarum altaicarum* adlı doktora tezinde (Helsinki, 1850) bilgin, Altay dillerindeki kişi adılları arasındaki yakınlığı ortaya koymuştur:

Türkçe	Moğolca	Tunguzca	Mançuca	Fince
ben	bi	bi	bi	minä
sen	çi	şi	si	sinä

CASTRÉN'den bu yana yapılan çalışmalar Altay dillerini birbirine daha çok yaklaştırmış, son yıllarda *altayistik*, Türkçeyi ve öteki Altay dillerini içeren geniş bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmıştır. RAMSTEDT, RÄSÄNEN, MENGES, POPPE gibi bilginlerin Altay kuramını ispatlanmış olarak görmelerine karşın BANG, NÉMETH, CLAUSON, DOERFER gibi bilim adamları bu diller arasındaki akrabalığa inanmamakta, yakınlık ve benzerliklerin daha çok ödünç alınan öğelerden, kültür ilişkilerinden doğduğunu ileri sürmektedirler[144].

143 Permanent International Altaistic Conference (kısaltması: PIAC) adında, merkezi Amerikada bulunan bu bilimsel kuruluş, her yıl bir kurultay toplamakta, Altay dilleri üzerinde çalışan bilginlerin ve Altay birliğine inanan araştırıcıların bulgularını ortaya koyarak bunların tartışılmasını sağlamaktadır. Bu toplantıların 19. su Haziran 1976'da Helsinki'de yapılmış olup "*Zur Frage der semantischen Kriterien in der ural-altaischen Sprachwissenschaft-Neue Anwendungsmethoden*" adlı bildirimizle buna biz de katıldık. 20. oturum ise, kitabın baskıya verileceği sırada Hollanda'nın Leiden kentindeydi. Türkçeyle ilgili konuların ağırlık kazandığı bu oturumda biz de "*Eine lexikostatistische Untersuchung über die Entlehnungen im Türkischen*" adlı bildirimizi sunduk.

144 Altay dilleri üzerindeki çalışmalar için kaynakçada birçok yapıt gösterilmiştir. Doğrudan doğruya "Altay dilleri akrabalığı" konusunu derli toplu inceleyen bir çalışma olarak şu yazıyı salık vermeliyiz: Udo Posch, *Die altaische Sprachverwandtschaft-Theorie oder Hypothese?: Handbuch der Orientalistik, V/2: Mongolistik*, Leiden/Köln, 1964, s.17–34.

Diller arasındaki akrabalık ilişkilerini pekiştiren, bir dil akrabalığının kesinleşmesinde önemli rol oynayan öğelerden biri, sözcükler arasındaki eşliklerdir. Bu açıdan bakınca Altay dillerinde bu türden pek çok öğeye, bunların yarı sıra, kimi biçimbirimlerde de eşliklere rastlanır.

Altay dilleri içinde birbirine en çok yakınlık gösteren, Türkçeyle Moğolcadır[145]. Moğolcanın Türkçeyle biçim, söz varlığı, sözdizimi açısından birçok yakınlıkları vardır. Kimi ekler her iki dilde eştir. Örneğin iyelik gösteren *-i* (Ahmet'in *evi*, *atı* kullanımlarında olduğu gibi), *-a/-e* yönelme durumu eki (dativus) bu arada sayılabilir. Özne–tümleç yüklem sırası da aynıdır.

Söz varlığı açısından Türkçeyle Moğalca arasındaki eşlik ve benzerliklere birkaç örnek verelim: Organ adlarından *kulak*, Moğolcada *qulaġu* 'kulak', 'kulak kiri' biçimindedir: *omuz*, *omuruġun* 'göğsün üst bölümü' biçimine dönüşmüştür; *saç*, *saçuġ* biçiminde ve 'alın perçemi' anlamındadır. *Topuk*'u Moğolcada *toyik* olarak görüyoruz. Bu örnekleri kolaylıkla çoğaltabiliriz[146]. *İnek*, *öküz*, *buzağı*, *teke*, *koyun*, *koç*, *kuzu*... gibi hayvan adlarındaki yakınlık ve benzerlikler, "anlamak", "yapmak, etmek", "çağ", "yıl", "katı", "güç", "güçlü" gibi soyut kavramların karşılıklarındaki yakınlıklar, *yeşil*, *sarı*, *kara*, *gök* gibi renk adlarındaki ortaklıklar küçümsenecek nitelikte değildir. Buna, sayı adlarında ilk bakışta belli olmayan yakınlıkları da ekleyebiliriz.

Altay dilleri arasındaki yakınlıkların bir akrabalığın belirtileri olmadığını savunan bilginlerden Sir G. CLAUSON, ödünç sözcükler çıktıktan sonra Türkçe ve Moğolcada temel kavramlarla ilgili ortak sözcüklerin % 2'den fazla olmadığını ileri sürmekte, bunların da ödünç alınma sonucu olabileceklerini söylemektedir[147]. G. DOERFER ise hem ünlü yapıtı *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*' in IV. cildinde[148], hem de çeşitli makale ve konferanslarında ses, biçim ve sözdizimi açısından incelemelerinin sonuçlarıyla birlikte bu so-

145 Moğolcanın en eski yazılı ürünü XIII. yüzyıla aittir. Moğollar Uygurlardan Uygur yazısını, bunun yanı sıra birçok sözcük ve Budizmle ilgili terimi de almışlardır. Bugün Moğolistanda Halḫa, lehçesi üzerine kurulu olan ortak dilin yanı sıra *Oyrat*, *Buryat* gibi lehçeler de vardır. Moğolcayla Türkçe arasındaki yakınlıklar konusunda bkz. Ahmet Temir, *Türkçe ile Moğolca arasındaki ilgiler:* A.Ü.D.T.C.F. Dergisi, III, 1–2 (1955).

146 Daha geniş bilgi için, bu gibi yakınlıkların ele alınarak tartışıldığı şu çalışmalara baş vurulabilir: Posch, s.g.y., s. 17–34; Clauson, s.g.y., s. 1–23; Collinder, s.g.y., s. 67–73 ve Kayuakçadaki öteki çalışmalar.

147 *A Lexicostatistical Appraisal of the Altaic Theory:* Central Asiatic Journal XIII (1969) 1–23.,

148 *Bemerkungen zur Altaistik* başlığı altında, s. 318–347.

run üzerinde durmuştur. DOERFER, Türkçe, Moğolca ve Tunguzca gibi üç Altay dilinde ortak sözcüklerin 350 kadar olduğunu belirtmekte, bunların ancak 120 kadarının temel kavramlarla ilgili bulunduğunu, bu sayının % 5 oranını karşıladığını söylemektedir. Bilgine göre Hint–Avrupa dillerinde insan vücudunun önemli bölümleriyle ilgili kavramlar aynı sözcüklerle dile getirilmekte, Altay dillerinde ise ancak önemsiz vücut bölümleriyle, organlarla ilgili kavramlarda yakınlık görülmektedir.

Bizce Türkçe ve Moğolca arasında, bir bölümüne yukarda değindiğimiz sözcük ortaklıkları, küçümsenebilir nitelikte değildir. Anlam değişiklikleri bir yana, kulak, saç, karın, topuk, ayak, yürek, azı dişi, boyun, mesane gibi kavramlardaki eşlik ve yakınlıklar kolayca küçümsenemez. Kaldı ki, bu kavramların Türkçeleıi, en eski yazılı metinlerden beri önemli anlam değişmelerine uğramadan yaşamaktadır. İnek, öküz, buzağı, teke, koyun, koç, kuzu gibi sözcüklerdeki ortaklık, eşek, deve, ayı, porsuk, tavuk balık gibi sözcüklerin ilişkileri, yalnızca bu ulusların birlikte yaşamaları ve kültürel ilişkileriyle açıklanacak nitelikte değildir. Öte yandan Altay dilleri arasındaki ses, biçim, sözdizimi yakınlıkları, söz varlıkları arasındaki yakınlıklarla birleşince akrabalık kuramı daha da güç kazanmaktadır. Altay dillerinin karşılaştırmalı dilbilgisini yazan N. POPPE, bu yapıtında[149] Moğolca, Türkçe ve Mançu–Tunguz dil ailesi arasındaki uygunlukların bir raslantı ya da bir ödünç alınmadan ileri gelmediğini, bunların kökteki bir akrabalığın tanığı olduğunda hiç kuşku bulunmadığını açıkça ileri sürer.

Altay dillerinin en önemli ortak özelliklerinden biri, ünlü uyumudur. Birkaç lehçe dışında, bu dillerde ünlü uyumu egemendir; hiç değilse bunun izlerine rastlanır[150]. Sesle ilgili ve bütün Altay dillerinde ortak olan bir başka nitelik ise bu dillerin ünlüler yönünden ünsüzlere oranla daha zengin oluşudur[151]. Sözcüklerin çift ünsüzle başladığı da görülmez.

Biçim açısından Altay dillerinin en önemli özelliği, bu dillerin *bağlantılı* oluşudur. Çekim ve sözcük türetme, soneklerle sağlanır.

Altay dillerinde cinsiyet (genus) olmadığı için sözcükler biçim değişikliğine uğramaz. Sayı sıfatlarından sonra gelen adlar genellikle çoğul değil, tekil olarak kullanılır *(beş elma, yedi ağaç* gibi).

149 N. Poppe, *Vergleichende Grammatik*, s. 3.

150 Bkz. N. Poppe, *Der altaische Sprachtyp: Hdb. der Orientalistik* V, 2, s. 3.

151 Bkz. a.y., s. 1.

Altay dillerini ses ve biçim açılarından karşılaştıran bilginler, bu diller arasındaki ilişkileri ortaya koymaya yönelen birtakım ses yasaları ve biçim değişmelerini de göstermişlerdir. Bunlardan biri, SCHOTT'un saptadığı *z* > *r* değişmesidir *(rotasizm, r'leşme)*. Başka bilginlerin de pek çok örneğini gösterdiği bu olayda Türkçe sözcüklerdeki /*z*/ nin Moğolca, Tunguzca ve Çuvaşçada /*r*/ biçimine dönüşmesi söz konusudur: Türkçe *buzağu*, Moğolca *biragu*, Çuvaşça *pırū;* Türkçe *öküz*, Moğolca *üker*, Tunguzca *ukur*, *hukur*, Çuvaşça *vıgır* gibi.

Lambdaizm (l'leşme) adı verilen bir başka olay da aynı yakınlığın tanıkları arasında gösterilmiştir. Genel Türkçedeki /ş/ sesi Çuvaşça ve Moğolcada /l/ ye dönüşmektedir: Türkçe *taş*, Çuvaşçada *çul*, Moğolca *çilaġun;* Türkçe *tiş (diş)*, Çuvaşça *şıl*... gibi.

Bu diller arasında sözdizimi açısından yakınlık ise öznenin başta, yüklemin sonda oluşudur.

Yukarda da değindiğimiz gibi, bütün bu özelliklere, ortak kavram ve sözcüklere dayanarak kimi bilginler Türkçenin belkemiğini oluşturduğu Altay dillerinin birbirleriyle akrabalık bağları olduğu görüşünü benimsemektedirler. Buna karşı olan bilginler de yakınlıkları kültür alışverişlerinin sıklığına bağladıkları halde *Altay dilleri* kavramını ve terimini benimsemiş bulunmaktadırlar.

Kore dilini Altay dillerinden biri olarak benimseyen bilginler de az değildir. Bu bilginlerin bu yargıya götüren kimi ses, biçim yakınlıklarıyla sözcük eşlikleridir.

Japoncanın bir Altay dili olup olmadığı sorunu da tartışmalıdır. Bu dilin Altay dilleri içinde sayılması gerektiğini savunanların görüşü, Japoncanın bağlantılı bir dil olması, sözdizimi ve yapı bakımından Altay dilleriyle yakınlıklar göstermesine dayanıyor. Aşağıda aldığımız Japonca bir tümce[152], yalnızca sözdizimi ve biçim benzerliğine değil, aynı zamanda bu dilin Türkçede olduğu gibi, ilgi adılına gereksinme göstermeyen anlatım biçimine tanıktır, kanısındayız:

"Sokakta giden adamı gördüm":

Tōri	*-wo*	*aruku*	*hito*	*-wo*	mi/masi/ta	
sokak	belirtme durumu eki (akk.)	giden (ortaç =part.)	adam	belirtme durumu eki (akk.)	gör.	geçmiş zaman

152 Bu örneğin açıklanmasında bana yardımcı olan dostum Prof. E. I. Takizawa'ya burada teşekkür etmek isterim.

Japoncada, tıpkı Türkçede olduğu gibi, kişi adılları sık kullanılmaz. Türkçede nasıl çoğu kez "*o evine gidiyor*" yerine „*evine gidiyor*", "*ben dün Osman'ı gördüm*" yerine "*dün Osman'ı gördüm*" diyorsak Japonca da aynı türden bir anlatıma gitmektedir. "Olmak" ve "malik olmak" kavramları birer eylemle değil, ayrı birer sözcükle anlatılır.

Benzerliklerden biri de kalma durumu (locativus) ekinin Türkçede olduğu gibi *de* oluşudur.

Son yıllarda Japoncanın Altay dilleriyle ilişkisi üzerine eğilen[153] ve bu konuda ileri sürülenleri eleştiren[154] yeni çalışmalar yayımlanmıştır.

Altay ve Ural dilleri arasındaki yakınlıklar üzerinde son yapılan çalışmalarda yeni birtakım tanıklar ortaya konmaktadır. Bunlardan birinde B. COLLINDER, Ural ve Altay öbekleri arasında eşlik gösteren sayı adları üzerinde durmakta, *a∼ä* uyumunun tipik bir Ural-Altay dil değişmesi olduğunu belirtmekte, her iki grupta eş olan kimi ekleri topluca incelemektedir[155]. Örneğin Köktürkçedeki *-da∼-de,-ta∼-te* (separativus ve locativus görevli) eklerinin Moğolca ve Mançucada aynı görevle yaşadığına değinen bilgin, Norveç Lapçasındaki karşılıklarında görev açısından koşutluğa da dikkati çekiyor. Türkçedeki *-ga∼-ge, -ka∼-ke* ekinin Moğolcada, Tunguzcada, Mordvincede, Lapça ve Selkupçadaki karşılıklarıyla biçim ve görev açısından yakınlıkları ortaya koyuyor.

Altay dil akrabalığına inanan N. POPPE, Türkçenin Eski Türkçeden önceki evresini şöylece göstermektedir *(Intr. s.* 6):

Ön Türkçe (Pre – turkic)	
Proto Çuvaşça	Proto Türkçe
Çuvaşça	Bugünkü Türk Dilleri

Bu konuda Poppe'den önce de birçok varsayımlar ileri sürülmüş, birçok sınıflamalar yapılmıştır.

Ahmet Caferoğlu, Türkçenin evrelerini şöylece sıralamaktadır (Türk Dili Tarihi, 1, 2. basım, s. 51 ve ötesi):

153 Örneğin R.A. Miller, *Japanese and the other Altaic Languages*, Chicago-London, 1971.

154 G. Doerfer, *Ist das Japanische mit den altaischen Sprachen verwandt:* ZDMG, 124–1 (1974), 103–142.

155 *Pro Hypothesi Uralo-Altaica: Altaica, Proceedings of the* 19 *th. Annual Meeting of the* PIAC, Helsinki, 1977, s. 67–73.

1. Altay devri = Türk–Moğol dil birliği,
2. En eski Türkçe devri = Proto Türk dil birliği,
3. İlk Türkçe devri,
4. Eski Türkçe,
5. Orta Türkçe,
6. Yeni Türkçe,
7. Modern Türkçe.

Caferoğlu, bunlardan 2. si üzerinde bilgimiz olmadığı için bunun 3. olarak gösterilen "İlk Türkçe Devri"yle birlikte düşünülebileceğini belirtir. Bu iki evreyle ilgili olarak çok az bilinen, İsa'dan önceki Hun ve Bulgar–Türk lehçeleri gösterilebilir.

Türkçenin elde bulunan en eski yazılı ürünlerinin, Köktürk yazıtlarıyla Uygur metinlerinin ait olduğu evreye Eski Türkçe evresi adı verilmektedir. VIII.–IX. yüzyıllar arasını kapsayan[156] bu dönem, çeşitli nitelikleriyle bizce, bir yazı dilinin başlangıç dönemini değil, çok daha öncelere giden bir yazı dilinin devamını göstermektedir. Buna, aşağıda kısaca değineceğiz.

Caferoğlu'nun sınıflamasında 5. olarak yer alan ve ancak kimi bilginlerce kullanılan "Ortak Türkçe" terimi, X. –XVI. yüzyıllar arasını kapsayan bir evreyi belirtmektedir. Bu çağda Türkler İslamlığı kabul etmişlerdir. Bu evrenin dilinde yabancı öğeler kendilerini zamanla iyiden iyiye belli ederler. Bilgin bu evrenin Ortak Orta Asya Türkçesi adı verilen Orta Asya Türk kavimleri diliyle Ortak Anadolu ve Azerbaycan Türkçesini içerdiğini ileri sürer.

Yeni Türkçe evresine XVI.–XX. yüzyıllar arasında konuşulan Osmanlı, Çağatay, Özbek ve Azeri lehçeleriyle bunların edebiyatları girmektedir. Modern Türkçe terimiyle de bugünkü Türk lehçe ve ağızları anlaşılmaktadır.

Türk yazı dilinin eskiliğinin saptanması konusunda anlambilim, sözcükbilim ve anlatımbilimin verilerine dayanarak yaptığımız incelemelerde Türkçenin bir yazı dili olarak VIII. yüzyıldan daha bir iki bin yıl öncesine götürülebileceğini ortaya koymaya çalıştık[157].

156 Caferoğlu'nun yapıtında VI.-IX. yüzyıllar olarak gösterilir.

157 Bu konudaki yazılarımız şunlardır: *Türkçe araştırmalarında yeni yollar:* TDAY Belleten 1969, s. 45–55; *Kavram alanı-kelime ailesi ilişkileri ve Türk yazı dilinin eskiliği üzerine:* TDAY Belleten 1971, s. 253–262; *Eşanlamlılık sorunu ve Türk yazı dilinin eskiliğinin saptanmasında eşanlamlılardan yararlanma:* I. Türk Dili Bilimsel Kurultayı Bildirileri (Bilimsel Bildiriler), Ankara, 1975, s. 531–542; *Eski Türk yazı dilinin yaşıyle ilgili yeni araştırmalar:* TDAY Belleten 1975–76, s. 134–141.

Burada çok kısa olarak değineceğimiz bu çalışmalarda çokanlamlılık, eşanlamlılık, sözcük ailesi ve kavram alanı ilişkileri, söz sanatı sayılan kimi anlam olayları ve anlatım özelliklerini ölçüt olarak kullandık. Bir iki örnek verelim:

Bilindiği gibi çokanlamlılık, dilde ancak belli eğilimlerle, değişik kullanımların yerleşmesi sonucunda bir sözcüğün değişik anlamları yansıtır duruma gelmesidir. Bugün olduğu gibi, Türkçede o çağda da bu türden öğelere rastlanmaktadır. Örneğin bugünkü *gönül* sözcüğü Köktürkçede de çokanlamlı olarak karşımıza çıkmakta *(könül* biçiminde), *değmek (tegmek)*, *oturmak (olurmak)* sözcüklerinin de çeşitli anlam olayları etkisiyle belli birtakım gelişmeler geçirerek daha o metinlerde çokanlamlı oldukları görülmektedir.

Eşanlamlı dediğimiz öğeler, her dilde ancak yakın anlamlı olan, birbirinin yerini tam tutamayan sözcüklerdir. Ancak bunlardan, bugün dilimizde rastladığımız *göndermek–yollamak*, *bezmek–bıkmak–usanmak* gibi pek azı, yüzyıllar süren gelişmeler sonucunda birbirine pek yakın, bir bakıma "tam eşanlamlı" duruma gelmişlerdir. Köktürk metinlerinde *tün–kiçä (tün* ve *gece)*, *süçig–tatıġlıġ* (her ikisi de 'tatlı' anlamında) gibi bu türden öğelerin varlığı da bu dilin yine, uzun bir gelişme sürecini arkada bıraktığına tanık gösterilebilir.

"İleri öğeler" adını verdiğimiz kimi öğeler, bir sözcük ailesi (örneğin *söz–sözcü–sözcük–sözleşmek* gibi) içinde biçim bakımından daha gelişmiş ve ancak sonradan meydana gelebilecek sözcüklerdir. *Aç*–kökü olmadan *açıklamak* sözcüğünün ortaya çıkmasına olanak yoktur. İşte Köktürk metinlerinde *tükäti*, *sözleşmek* gibi bu türden öğelerin bulunması da bu yazı dilinin elimizdeki ürünlerinin bir başlangıç döneminin ürünleri olmadığı konusundaki kanımızı, öteki ölçütlerin sağladığı sonuçlarla birlikte destekliyor[158].

Türkçe bugün, gerek çeşitli lehçeleriyle yeryüzündeki yaygınlığı, gerek Altay dillerinin belkemiğini oluşturması, gerekse dilbilim açısından ilginç nitelikleri dolayısıyla gitgide önem kazanmaktadır. Son yıllarda bütün dünyada yeni yeni Türkoloji kürsüleri kurulmuştur.

Bugünkü Türk lehçelerinin sınıflandırılması konusunda pek çok denemeye girişilmiş, değişik görüşler, değişik ölçütlerle farklı sınıflamalar yapılmıştır (bu konuda geniş bilgi için ARAT'a bkz). Bunlardan bir bölümü, lehçelerin ses, bir bölümü sözvarlığı yönünden özelliklerine da-

158 Gerek bu örnekler, gerekse öteki öüçütlere dayanılarak varılan yargılar için, yukarıda sözü edilen yazılara bkz.

yanmışlar, kimi bilginler de yeryüzündeki dağılışı temel tutmuşlardır. Biz burada başlıca lehçeleri saymakla yetineceğiz:

W.RADLOFF'un *Güney* adı altında ele aldığı[159] Türkiye Türkçesi ile Azerbaycan, Kırım, Gagauz (Besarabya) ve Türkmen lehçeleri çeşitli bakımlardan birbirlerine daha yakındırlar. L. LIGETI'nin *Oğuz* grubu adı altında topladığı bu öbek içinden Türkmen lehçesi, başlıca Türkmenistan'da konuşulur. Azeri lehçesi ise İran ve Rusya Azerbaycanında yaşamaktadır.

Bunlar dışında Özbek (Çin Tataristanından Hazer kıyısına kadar) Kızgız, Karakalpak, Başkurt gibi pek çok lehçe vardır. Çuvaş ve Yakut lehçeleri bunlar arasında en çok farklılık gösterenler olup Türkçenin birer lehçesi oldukları, ilk bakışta ancak uzmanlarca anlaşılabilen, ayrı birer dil görünümü almış lehçelerdir.

Yakın zamanlara kadar Azeri Türkçesinin bir ağzı olduğu sanılan ve İran topraklarında konuşulan Halaç Türk lehçesinin bilinen lehçelerden herhangi biriyle ilgili olmayan, kendine özgü nitelikleri bulunan bir lehçe sayılması gerektiği, G. DOERFER ve öğrencilerince ortaya konmuştur.

URAL–ALTAY DİLLERİ KAYNAKÇASI

ARAT — Arat, Reşit Rahmetî, *Türk şivelerinin tasnifi:* Türkiyat Mecmuası X (1953), 59 –

Benzing, Johannes, *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie*, Wiesbaden, 1953.

CAFEROĞLU, — Caferoğlu, Ahmet, *Türk Dili Tarihi*, I (2. basımı:) İstanbul, 1970.

Clauson, Sir Gerard, *A Lexicostatistical Appraisal of the Altaic Theory:* Central Asiatic Journal 13 /1 (1969) [1970], 1–23.

Clauson, Sir Gerard, *Turkish and Mongolian Studies*, London, 1962.

Collinder, Björn, *Pro hypothesi Uralo–Altaica: Altaica*, Proceedings of the 19 th Annual Meeting of the Permanent International Altaistic Conference, Helsinki, 1977, s. 67–73.

159 Samoyloviç'te Güney-batı.

Collinder, Björn, *Comparative Grammar of the Uralic Languages*, – 1960.

DİLÂÇAR Dilâçar, A., *Türk Diline Genel Bir Bakış*, Ankara, 1964.

Doerfer, Gerhard, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, 4 Cilt, Wiesbaden, 1963–1975.

FUNDAMENTA *Philologiae Turcicae Fundamenta*, I: (J. Deny, K. Grönbech, H. Scheel, Z.V. Togan), Wiesbaden, 1959; II (L. Bazin, A. Bombaci, J. Deny, T. Gökbilgin, F. İz, H. Scheel): Wiesbaden, 1965.

Handbuch der Orientalistik, V. cilt: Altaistik, 2: Mongolistik, (Leiden-Köln, 1964).

Hazai, G., *Dokumentation und Bibliographie in der Altaistik: Ural* – Altaische Jahrbücher XXXV (1963) (1964), 403–416.

KARAMANLIOĞLU Karamanlıoğlu, Ali (Fehmi), *Türk Dili Nereden Geliyor, Nereye Gidiyor?*, İstanbul, 1972.

Kotwicz, W., *Studia nad Jezykami alta'skimi: Rocznik Orientalistyczny* XVI (1950) (1953), 1–314.

MENGES Menges, Karl H., *Die tungusischen Sprachen: Handbuch der Orientalistik* V/3: *Tungusologie*, Leiden–Köln, 1968.

Miller, Roy Andrew, *Japanese and the Other Altaic Languages*, Chicago–London, 1971.

POPPE, Intr. Poppe, N., *Introduction to Altaic Linguistics*, Wiesbaden, 1965.

Poppe, N., *The Problem of Uralic and Altaic Affinity: Altaica, Proceedings of the* 19 *th Annual Meeting of the Permanent International Altaistic Conference*, Helsinki, 1977, s. 221–225.

POPPE, Vergl. Poppe, N., *Vergleichende Grammatik der altaischen Sprachen*, I: *Vergleichende Lautlehre*, Wiesbaden, 1960.

Posch, Udo, *Die altaische Sprachverwandtschaft-Theorie oder Hypothese?: Handbuch der Orientalistik* V/2: *Mongolistik*, Leiden–Köln, 1964, s. 17–34.

Ramstedt, G.J., *Einführung in die altaische Sprachwissenschaft, I : Lautlehre* (1957), *II : Formenlehre* (1952), III: *Register* (1966).

Sinor, Denis, *Le problème de la parenté des langues ouralo–altaiques :* Revue de Géographie Humaine et d'Ethnographie I (1948), 65–69.

TEMİR

Temir, Ahmet, *Türkçe ile Moğolca arasında ilgiler :* A.Ü.D.T.C.F. Dergisi XIII, 1–2 (1955),

The Turcic Languages and Literatures of Central Asia, A Bibliography compiled by Rudolf Loewenthal, Gravenhage, 1957.

Türk Ansiklopedisi, Altay dilleri ve Altaistik maddesi.

HİNT - AVRUPA

(ya da İndogermen)

DİL AİLESİ

Avrupada konuşulan diller arasındaki benzerlik ve yakınlıklar –daha önce de değindiğiz gibi– çok eskiden beri ilgi çekmiş, daha XIV. yüzyılın başlarında ünlü İtalyan şairi DANTE, Avrupa dillerini başlıca üç öbekte toplayarak sınıflandırma denemesi yapmıştır. Haçlı Seferleri, uluslar arasındaki ilişkilerin artmasına yol açmış, 1498'de VASCO DA GAMA'nın Hindistana denizden varışı yeni ilişkiler doğurmuş, yeni dillerin tanınmasına yol açmıştı.

XVI. yüzyılın sonlarında İtalyan F. SASSETTI, Sankrit ve İtalyan dillerinde sayı dizgeleri arasındaki benzerlik ve koşutluğu belirtmiş, daha sonra birçok dilci ve meraklı, Sanskritle Avrupa dilleri arasındaki yakınlıklara dikkati çekmiştir[160]. Karşılaştırmalı dilbilim çalışmaları gün geçtikçe ilgi çekmiş, JONES, SCHLEGEL RASK gibi bilginler bu alanda çaba harcamışlardır. Franz BOPP, 1861'da yayımlanan ve onun karşılaştırmalı dilbilimin babası sayılmasını sağlayan kitabıyla Hint–Avrupa ailesinin varlığını kesinlikle gün ışığına çıkarmıştır: "*Über das Konjugationssystem der Sanskritsprache in Vergleichung mit jenem der griechischen, lateinischen, persischen und germanischen Sprache*". BOPP bu yapıtında Sanskrit dilinin çekim dizgesini Yunan, Latin, Fars ve Germen dilleriyle karşılaştırmalı olarak inceliyordu. Bilgin daha sonra Sanskrit, Ermeni, Yunan, Latin, Litvanya, Eski İslav, Got ve Alman dillerinin karşılaştırmalı dilbilgisini yazmıştır: "Vergleichende Grammatik des Sanskrit, Zend, Armenischen, Griechischen, Lateinischen, Litthauischen, Altslavischen, Gothischen und Deutschen", Berlin, 1833–52.

160 Sassetti'nin ilgisini çeken, özellikle aşağıdaki benzerliktir:

	6	7	8	9
Sanskrit	*sas*	*sapta*	*astau*	*nava*
İtalyanca	*sei*	*sette*	*otto*	*nove*

Günümüze kadar yeni buluşlarla çerçevesi genişleyen, üzerinde derinliğine incelemelere girişilen bu diller kesin bir akrabalık örneği gösterirler. Bu dil ailesi konusundaki çalışmalar bugün de –özellikle ailenin yeni bulunan üyelerine ağırlık verilmek üzere– bütün dünya üniversitelerinde araştırma konusu yapılmaktadır; Ural–Altay grubuna göre çok daha yoğun ve yaygın incelemeler gerçekleştirilmiştir.

Burada önemle belirtmeliyiz ki, *bu ailedeki diller, konuşuldukları kıt'alar, yerler dolayısıyla Hint–Avrupa adı altında bir araya getirilmişlerdir; bu ad bir ırk birliğini değil, ancak bir kültür birliğini gösterir.* Asya ve Avrupada konuşulan pek çok dille birçok ölü dili içine alır.

Biz Hint–Avrupa dil ailesi içine giren dilleri başlıca şu kollarda gözden geçireceğiz:

1. *Āri* (Ārya), 2. *Ermenice*, 3. *Grekçe*, 4. *İllirce*, 5. *İtalca*, 6. *Keltçe*, 7. *Germence*, 8. *Baltık–İslav*, 9. *Eski Anadolu dilleri*, 10. *Toḫarca.*

Avrupanın kuzey batısındaki İsveç ve Norveçten Akdeniz kıyılarına, kuzeyde Rusyadan Afganistan ve Hindistana kadar uzanan, Hindistandan Anadoluyu da içine almak suretiyle Akdenize kavuşan büyük bir çerçeve içinde konuşulan pek çok dilin içinde bulunduğu bu aile, yapılan araştırmalar sonucunda varsayımsal bir Hint–Avrupa kök diline (ya da kaynak diline) bağlanmaktadır. Ancak Hint–Avrupa kavimlerinin ana yurdunun neresi olduğu konusu bugün aydınlanmış değildir; bu konuda farklı görüşler vardır. Kimi bilginler bu ana yurdu bugünkü Rusyanın güneyi ya da güney doğusu, kimi Aral gölü çevresi, kimi Türkistan, kimi de Baltık denizi kıyıları ya da İskandinavya olarak düşünmektedirler[161].

Hint–Avrupa dil ailesinin varlığını ortaya koyan bağlar, çeşitli açılardan yapılan incelemelerle kesinleşmektedir: Ses dizgeleri, birtakım ses yasaları, biçim özellikleri, sözdizimi yakınlıkları ve özellikle söz varlığı yönünden koşutluklar bu arada sayılabilir.

Ünlü sesbilim bilgini N.S. TRUBETZKOY, "İndogermen dilleri ve bu dilleri konuşan uluslar vardır. Bu ulusların hepsinde ortak olan, dillerinin aynı dil ailesine ait bulunmasıdır" sözleriyle, bu uluslar arasında ancak dil açısından ilişki bulunduğunu belirttikten sonra bu dillerde ortak olan bazı sesbilim özelliklerine değinir: Trubetzkoy'a göre Hint–Avrupa dillerinde hiçbir zaman ünlü uyumuna rastlanmaz. Sözcük başındaki ünsüzler, sözcük içinde ve sonundakilerden az değildir (burada, Altay

161 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Bayrav, s. 11, not 4; A. Dilâçar, *Dil, Diller, Dilcilik*, s. 111.

dillerinde de önseste birden fazla ünsüz bulunmaması özelliğini hatırlayalım!). Ayrıca sözcük, mutlaka kökle başlamak zorunda değildir[162].

Bu aile içine giren dillerin çeşitli bakımlardan nitelikleri ve bunları aile saymamızı gerektiren özellikler üzerinde, aşağıda duracağız. Şimdi önce, bu aile ve kolları üzerinde, kısaca bilgi verelim:

1. *Âri kolu* (*Ârya*): Hint–İranca adı da verilen bu kol, Hint ve İran olmak üzere ikiye ayrılır. Eski İranlılarla eski Hintlilerin İsadan önce Asyada ortak bir bölgede, bir arada yaşadıkları, sonradan iki kola ayrılarak bir kolun İran yaylalarına, ötekinin Hindistan yarımadasının kuzey batı bölgesine gelerek yerleştiği anlaşılmaktadır. Önce Hint kolu üzerinde duralım:

a. *Hintçenin* ve Āryanın en eski ürünleri olan *Veda*'lar, 'arınmış, çekidüzen görmüş, düzeltilmiş dil' anlamına gelen *Sanskrit* ile yazılmıştır[163]. Klasik Hintçe sayacağımız, soylular dili olan Sanskrit'in yanı sıra *Prakrit* ('ilkel', 'doğal') adındaki halk dili vardır.

Veda metinlerinin yazılmadan önce uzun süre kulaktan kulağa aktarıldıkları, bunların en eskisi olan *Rig–Veda* 'ilahîler Vedası, ilahiler bilgisi kolleksiyonu'nun İsadan önce X. yüzyılın önceye ait olması gerektiği kabul edilmektedir[164].

Hint dili Eski, Orta ve Yeni olmak üzere üç evrede gözden geçirilir; Eski Hintçenin ürünü olarak bu kutsal bilgi derlemelerini gösterebiliriz. Bunlar Brahman ya da başka yüksek kasta mensup olmayan kimseler için okunması, öğrenilmesi, hatta dinlenmesi bile kesinlikle yasak olan metinlerdi[165].

Halkın konuştuğu Prakrit, *Orta Hintçe* adını da alır.

b. *İran*'ın dili eskiden, *Eski Farsça* adını alan bir imparatorluk dili ile *Avesta* denilen bir dini dilden oluşuyordu. Sonradan, batıda *Soğutça*, doğuda ise *Pehlevî* adı verilen iki ortak dil meydana geldi[166]. Orta Farsça evresi çoğunlukla Pehlevî diye adlandırılır. 3. ve 7. yüzyıllar arasını kaplar.

162 Trubetzkoy, *Gedanken über das Indogermanenproblem: Readings in Modern Linguistics*, s. 4. Bilgin burada daha başka özellikler üzerinde de durmakta ise de biz yalnız bunları vermekle yetiniyoruz.

163 Sanskrit'in anlamı için bkz. İtil, s. 5.

164 *Les langues du monde*, s. 19. İtil (s. 6), Sanskrit'in birinci tabakası saydığı Vedaların M. Ö. 1250–800 yıllarına maledilmek istendiğini, bunlar için kesin bir tarih saptamanın güç olduğunu ileri sürmektedir.

165 İtil, s. 5.

166 *Les langues du monde*, s. 25.

İranlılar, VII. yüzyılda İslamlığı kabul etmişlerdir. Bundan sonra Farsçaya birçok Arapça kaynaklı sözcük girmiş ve dilin söz varlığında bu öğeler büyük bir toplam tutmuştur.

İran dili VIII. Yüzyıldan bu yana genellikle *Yeni Farsça* adıyla anılır. Köklü bir edebiyat ve kültür dili olarak ünlü sanatçıların yapıtları bu evreye aittir (örn. Hafız, Firdevsi, Sadi gibi).

2. *Ermenice:* En eski yazılı ürünü V. yüzyıla ait bir İncil çevirisi olan Ermenice de Eski, Orta ve Yeni olmak üzere üç evrede gözden geçirilir. Hint–Avrupa ailesi içinde kendine özgü nitelikler gösteren bir dildir[167]. Çoğunluğu bugünki SSCB'ne bağlı Ermenistanda konuşulur. Ermenicenin, her fonemin bir karşılığı bulunan kendine özgü bir alfabesi vardır.

3. *Grekçe (Yunanca):* En eski dil ürünleri İsa'dan önce VII. yüzyıldan kalma olan, ancak geçmişinin daha gerilere uzandığı anlaşılan bu dilin daha ilk yazıtlarda bile değişik lehçeleri olduğu görülmektedir. Bu lehçelerden başlıcaları *İyonya*, *Aiolya*, *Attiké*, *Arkadya* ve *Dor* lehçeleridir. Bunlar içinden, Attiké'de ve Atina'da konuşulan *Attiké* lehçesi İ.Ö. IV. yüzyılda ülkenin ortak dili durumuna gelerek genelleşmiştir. Buna verilen *koiné* adı, sonradan dilcilikte 'ortak dil' anlamında, başka ülkeler için de kullanılmıştır.

Eski Grekçe, Koiné, Orta Grekçe evrelerini izleyen Yeni Grekçe'nin 1453'ten başlatıldığı görülür.

4. *İllirce:* Balkanların kuzey batısında, Arnavutluk'ta ve İtalya ile Yunan topraklarında konuşulan kimi dillerin oluştuğu gruptur. Bugünkü Arnavutça çoğunlukla bu grupta düşünülmüşse de bugün Hint-Avrupa ailesi içinde bağımsız bir dil olduğu görüşü benimsenmektedir. Arnavutçanın ilk yazılı ürünleri XV. yüzyıla aittir.

5. *İtalca:* Bugünkü İtalya yarımadasında İsadan önce 400 yıllarına doğru, başlıca üç dil konuşulmuştur: *Ombr*, *Osk* ve *Latium* dilleri[168] Ombr dili, Umbriya bölgesinde konuşulurdu. Osk dili, Roma'ya karşı savaşan *Samnit* kavminin diliydi, Latium ise Roma kentinin ve İtalya'nın ortasına rastlayan bazı illerin oluşturduğu eyaletin diliydi.

Bu dillerin ilk ikisi için, elde bulunan belgeler Latium'a oranla pek azdır. Latium, kültür dili olarak gelişmiş, İtalya'da hızla yayılarak ortak dile dönüşmüştür (Latince). Roma bir imparatorluk kuracak ölçüde

167 Ermenicede ortak Hint Avrupa sözcüklerine örnek: *mayr* 'anne'; *payr:* 'baba'.

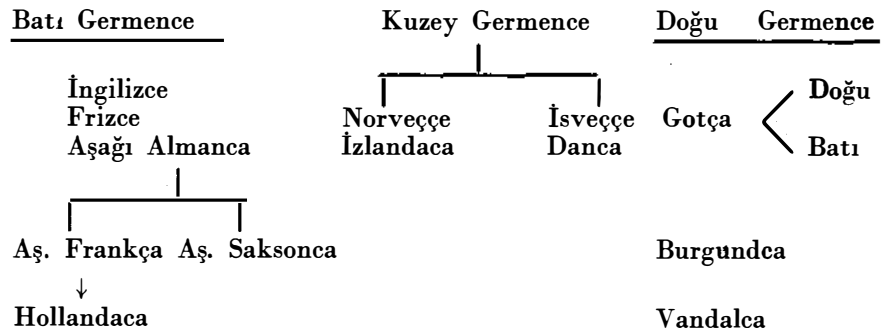
168 *Les langues du monde*, s. 46.

genişleyince Roma ve Latin sözcükleri eşanlamlı duruma gelmiştir[169]. Latince, komşu dillerden sözcükler alarak sözvarlığını genişletmiş, Romalılar Yunancanın etkisinde kalarak bu dilden pek çok öğeyi dillerine aktarmışlardır.

Zaman ve olayların etkisiyle değişen Latince, bugün *Roman dilleri* adını verdiğimiz şu dilleri meydana getirmiştir: *Fransızca*, *Provansça (Provansal* ya da *Oc* dili), *İspanyolca*, *Portekizce*, *İtalyanca*, *Rumence*, *Sardca*, *Reto–Romanca*. Bunlardan Provansça adını alan ve Güney Fransada konuşulan dili, XI.–XIII. yüzyıllar arasında *trubadur* adı verilen ozanlar yazın dili haline getirmişlerdir. *Sardca*, Sardunya adasında konuşulmakta, *Reto–Romanca* ise İsviçre, İtalya ve Avusturya'nın kimi bölgelerinde, lehçeler halinde yaşamaktadır.

6. *Keltçe:* Avrupanın birçok kentlerini kurmuş olan Kelt'lerin dilinin Fransa, İtalya ve İngilterede yaşamış değişik kollarının olduğu görülmektedir. Örneğin Kuzey İtalya, Fransa ve Almanyada konuşulan *Gal* kolunun Anadoluda Galat Krallığında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bir başka kola bağlı olan *İr* (İrlanda) diliyle *İskoç Galcesi* günümüze kadar yaşamış ve yaşamaktadır.

7. *Germence:* Aşağı yukarı 450 milyon kişi tarafından konuşulan (İngilizce 280 milyon, Almanca 90 milyon) dilleri içine alan bu kolun sınıflandırılmasını ana çizgileriyle şöylece gösterebiliriz[170]:



Bu kollar üzerinde, doğudan başlayarak duralım:

Doğu Germence kolundaki Gotça, ölü bir dildir. İ.S. III. yüzyılda Tuna'nın aşağı bölgeleriyle Dinyeper arasında bir devlet kuran ve sonra-

169 Bayrav, s. 25.

170 Bu şema, çeşitli kaynaklardaki bilgilerden (Vermeer, Meillet-Cohen, Wendt, Dilâçar) yararlanılarak ve basitleştirilerek hazırlanmıştır. Şemada Batı Germence bölümünde yer alan diller kimi yazarlarca güney Germence adı altında ele alınır. (Örneğin Wendt).

dan doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılan Got ulusunun dilidir. Doğu ve Batı Gotlarının dilleri sonradan Doğu Gotça ve Batı Gotça olmak üzere iki dilin oluşumuna yol açmıştır. Gotçadan bize, IV. yüzyıla ait olan *Wulfila*'nın İncil çevirisi kalmıştır. Doğu Germence kolunda Gotçadan başka, *Burgund* ve *Vandal* dilleri gibi diller de vardır.

Kuzey Germencenin doğu ve batı kollarını oluşturan dillerin eski evrelerine ait bazı belgeler elde bulunmakta, bu diller Eski İsveççe, Eski Danca (Danimarkaca), Eski İzlandaca gibi adlarla anılmaktadır.

Norveççe, siyasal ve kültürel nedenlerle Dancanın büyük etkisi altında kalmış, söz varlığı Danca öğelerle dolu bir duruma gelmiştir. Halk diline dayanan yeni bir Norveççe yaratma konusunda I.A.Aasen'ın büyük çabaları olmuştur. Onun doğrultusunda çalışmalarla bu ülkede *Landsmål*, sonradan *Nynorsk* adını alan Yeni Norveççe, *Bokmål* adındaki dilin yanı sıra kullanılmaktadır[171].

Germencenin batı kolundaki İngilizce, İ.S. V.–VI. yüzyıllarda İngiltereye geçerek yerleşen *Angl*, *Sakson* ve *Yüt* kavimlerinin dilinin karışmasından oluşmuştur. Eski İngilizcenin en eski yazılı belgesi Run harfleriyle yazılan ve VIII.–IX. yüzyılla ait olan bazı yazıtlardır[172]. Bu dilin XV. yüzyıldan sonrası Yeni İngilizce evresidir.

İngilizce bugün kimi dilcilerce, yalınlayan dillere eğilim gösteren bir dil olarak görülmekte, tipoloji, dil yapısı, türleri açısından onun Moğolca ile Çince arasına yerleştirilebileceğini ileri sürenlere de rastlanmaktadır[173]. Yazarları bu yargıya götüren, İngilizcenin biçim yönünden gitgide sadeleşmesi, bazı soneklerin zamanla yitirilmesidir. Bu dil, söz varlığı yönünden pek çok yabancı öğeye sahiptir (Roman ve Grek kökenli öğeler gibi).

Batı Germen kolundan *Frizce* Hollandanın *Friesland* bölgesinde ve Almanyanın bazı eyaletlerinde konuşulmaktadır.

Almanca, başlıca iki koldan, iki lehçe grubundan oluşur: *Yüksek Almanca* ve *Aşağı Almanca*[174].

---

171 Bu konuda geniş bilgi için bkz. Einar Haugen, *Language Conflict and Language Planning*, Cambridge, 1966; konu, K. İmer'in *Dilde Değişme ve Gelişme Açısından Türk Dil Devrimi* (Ank., 1976) adlı yapıtında da geniş olarak ele alınmıştır (s.44–47).

172 *Les Langues du monde*, s. 61.

173 Wendt, s. 117, Yazar, İngilizcedeki eş yazımlı öğelere de değinmekte, örn. *bow* 'yay' *–bow* 'eğilmek'; *prayer* 'dua', *–prayer* 'dua eden' sözcüklerini bunlara örnek göstermektedir (s. 11"). Ünlü dilbilimci Cassirer de ondan çok önceleri, dillerin geçirdiği evreler konusundan söz ederken İngilizcenin bugünkü durumuna değinmişti (s.y.g., s. 276 ve ötesi).

174 *Les Langues du monde*, s. 56 ve ötesi; Wendt, s. 99 ve ötesi.

Yüksek Almancanın ilk belgeleri İ.S. VIII. yüzyıla kadar uzanır. Yüksek Almancanın evreleri: 1) 800~1100 arası Eski Yüksek Almanca, 2) 1100–1500 Orta Yüksek Almanca, 3) 1500'den günümüze kadar da Yeni Yüksek Almanca olmak üzere gösterilmektedir. Yeni Yüksek Almancanın yazı dili, *M. Luther*'in İncil çevirisine dayanır.

Aşağı Almanca (Niederdeutsch, Plattdeutsch), *Aşağı Frankça* ve *Aşağı Saksonca* lehçelerinden oluşur. Bunlardan *Aşağı Frankça*, batıda *Hollandacayı* doğurmuştur.

Bugün kimi Alman lehçeleri Hollandacaya, kimi Alman lehçelerinden daha yakındır.

Hollandaca XVI.–XVII. yüzyılda yerleşik bir yazı dili durumuna girmiştir.

8. *Baltık–İslav Kolu*'nu başlıca iki ana grupta toplayabiliriz: *Baltık* ve *İslav*. Bunlardan Baltık grubunda *Eski Prusya dilini* başta saymalıyız. XVII. yüzyıla kadar Doğu Prusyada konuşulan bu dilin[175] yanı başında yer alan *Litvanya* ve *Let* dilleri de bugün ölü dillerdir.

İslav grubu, coğrafi özellikler göz önünde tutularak üç bölüme ayrılır:

Batı İslav	*Orta İslav (Güney İslav)*	*Doğu İslav*
		Büyük Rusça
Çekçe	Slovence	Beyaz Rusça
Lehçe (Polonyaca)	Sırp–Hırvatça	Küçük Rusça
Slovakça	Bulgaıca	(Ukraynaca)

Doğu İslav grubundaki Büyük Rusçanın en eski yazılı ürünü XII. yüzyıla aittir (İgor Destanı). Yazı dilinin temelini, Moskova lehçesi oluşturmuştur.

Beyaz Rusça, Avrupa Rusyasının batısındaki bazı bölgelerde (Smolensk, Minsk) konuşulan ve yazı dili durumuna gelmiş olan bir dildir.

Küçük Rusça ise, öteki adı olan *Ukraynaca*'dan anlaşılacağı gibi Ukrayna'da (Kiev, Harkov çevresinde), dağınık gruplar halinde Polonya ve Romanyada konuşulur.

Orta ya da Güney İslav grubunda yer alan dillerden Slovence, Yugoslavyada Slovenya'da konuşulur.

175 *Les Langues du monde*, s. 64.

Batı İslav grubundaki Slovakça ise Çekoslovakyada konuşulmaktadır.

9. *Eski Anadolu:* Bu kolda başlıca *Hititçe*, bunun yanı sıra *Luvi* ve *Palā* dilleri vardır.

Çivi yazısıyla yazılmış metinlerinin başlıcaları, Ankaraya 150 km. uzaklıkta bulunan *Boğazköy*'de, XX. yüzyılın başlarında ele geçmiş ve bu metinler 1916'da çözülebilmiştir. Hititçeye akraba dillerden *Luvi* ve *Palā* da ölü dillerdir. Bunlara bir de *Hiyeroglif Hititçesi*'ni eklememiz gerekir ki, Anadolu ve Suriyede yaşamış, ayrı bir dildir.

10. *Toḫarca:* Hint–Avıupa ailesinin en doğuda kalan bu kolu, Çin Türkistanı'nda yapılan araştırmalar ve kazılar sırasında meydana çıkan belgelerle tanınmaktadır. Turfan bölgesinde bulunan ve ancak 1904'te açıklanan belgeler, bu dile ait iki ana lehçenin (A ve B lehçeleri) varlığını göstermektedir; İ.Ö. II. ve İ.S. X. yüzyıllar arasında yaşadığı anlaşılmaktadır.

Toḫarcada baba *pacär*, anne *mācär*, erkek kardeş ise *pracär* sözcükleriyle karşılanır.

Hint–Avrupa dil ailesine ait olan başka kollar ve diller varsa da bunlar üzerinde durmayacağız.

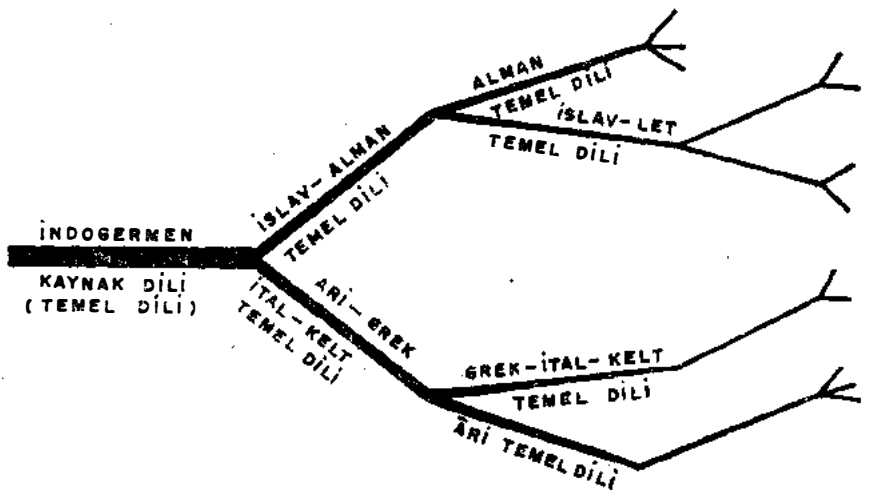
Yapılan incelemelere dayanılarak bu kollar içinden İtalca koluna bağlı dillerin Kelt ve Germen dillerine en yakın diller oldukları ve bu üç kümenin daha uzun bir süre birlikte yaşadıkları, birbirlerinden geç ayrıldıkları kabul edilmektedir[176]. Hint–Avrupalıların ana yurtlarının neresi olduğu kesinlikle belli değilse de Keltçe ve İtalca ile Hint–İran, Toḫarca ve Hititçede görülen birtakım ortaklıkların bu dilleri konuşan kavimlerin ana yurttan ilk ayrılan kavimler olduklarına işaret sayılmaktadır.

Finlandiyalı Türkolog Martti Räsänen, bir çalışmasında Hint–Avrupa ve Altay kavimleri arasındaki en eski ilişkilere değinmektedir (Regenbogen–Himmelsbrücke: Studia Orientalia XIV [1950], 1–11). Bu ilişkilere tanık olarak bilgin Eski Yun. *γέφῦρα*, Yeni Yun. *γεφῦρι* sözcüğünün gösterilebileceğini belirtmekte, bunun Türkçe *köprü* ile olan ilgisini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu ilişkiler üzerinde duran, yeni tanıklar getirmek isteyen başka araştırıcılar da vardır.

Dillerin morfoloji açısından sınıflandırılması konusunu incelerken bu sınıflamadaki rolünü belirttiğimiz August SCHLEICHER, dil-

176 Bayrav, s. 9.

lerle lehçeler arasındaki ilişkiler üzerinde durmuş, bir dilden çeşitli dil ve lehçelerin türemesini ünlü *soykütüğü varsayımı (Stammbaumtheorie)* ile açıklamak istemiştir. SCHLEICHER, Hint–Avrupa ailesindeki dilleri, tıpkı bir ağacın kollara, dallara ayrılması, dallanmasında olduğu gibi, bir kökten ayrılan dallarla göstermiştir:



Bu şema, ünlü doğal bilimler uzmanı DARWIN'in bitki türleri için yaptığı sınıflamanın etkisinde ve doğrultusundadır[177]. Diyalektolojide bu teori çabuk terkedilmiştir.

Tanınmış Fransız dilbilimcisi A. MEILLET, Hint–Avrupa dillerini, sertdamak sesi /k/ nın değişikliğe uğrayıp uğramaması ilkesine göre sınıflandıran bir şema yapmıştır[178]. Hint–Avrupa dillerinde 100 sayısına verilen adlara göre düzenlenen bu şema, aynı zamanda dillerin yayıldığı alanlara da uymaktadır (Ancak *Toḫarca*, coğrafi bakımdan uymaz; onu da şemaya biz katacağız). MEILLET, /k/ fonemini kapanma fonemi olarak (occlusive) sürdüren dillere *centum*, sızıcıya (sifflant) çevirenlere *satem* adını verir:

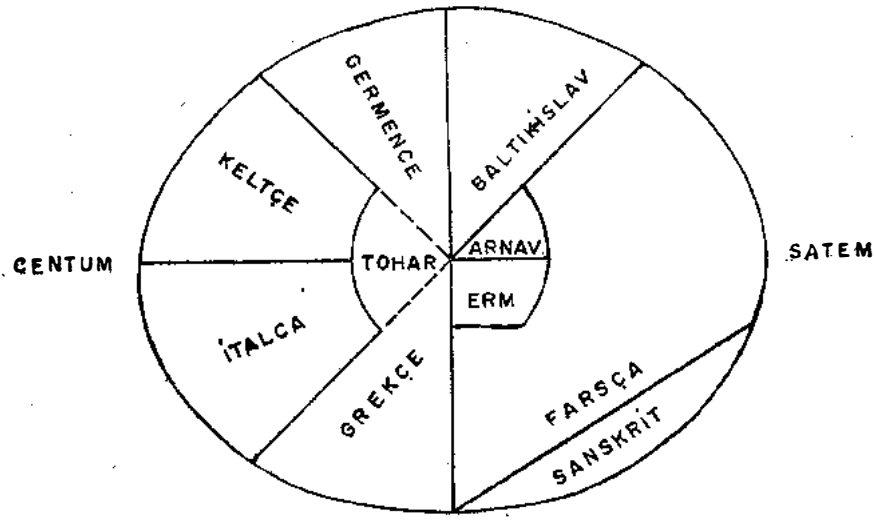
Lat. *centum* '100', Fr. *cent*,	Avesta: *Satem*
Yun. *hekaton* '100',	Fars. صد *sad*

Hint–Avrupa kavimleri, değişik ülkelerde yayılıp yerleştikten sonra, gerek kendi aralarında, gerekse başka kavimlerle aralarında pek çok

177 Schleicher'in *Die Darwinische Theorie und die Sprachwissenschaft* (Weimar, 1873, s. 13 ve ötesi) kitabında yer alan şema ve bilginin çalışmaları için bkz. H. Arens, s. 224–240.

178 *Les dialectes indo-européennes*, Paris, 1922 adlı kitabında.

sözcük alışverişleri olmuştur. Ancak, aynı köke bağlanabileceği kesinlikle anlaşılan, bir Hint–Avrupa ortak öğesi olduğu belli bulunan pek çok ortak sözcük de bugün yaşamaktadır.



Önce Germen, sonra da Roman dillerinden, ortak birkaç sözcük üzerinde duralım (bugünkü biçimleri alınmıştır):

	Alm.	*Hol.*	*İsveç*	*Dan.*	*İng.*
ağız:	*Mund*[179]	*mond*	*mun*	*mund*	*mouth*
kurt:	*Wolf*	*wolf*	*varg*	*ulv*	*wolf*
elma:	*Apfel*	*appel*	*äpple*	*aeble*	*apple*

Mund örneğindeki biçimler, Lat. *mandere* 'çiğnemek' ile akraba olup bunların hepsi Hint–Avrupa ortak eylem kökü **menth*'e 'çiğnemek' bağlanmaktadır (Kluge).

Roman dillerinden örnekler

	Fr.	İsp.	Port.	İtal.
yarımada	*la péninsule*	*la península*	*a península*	*la penisola*
deniz	*la mer*	*el mar*	*o mar*	*il mare*

Aynı örnek Latinceye *(mare)* dayanır.

ateş	*fue*	*fuego*	*fogo*	*fuoco*
kulak	*oreille*	*oreja*	*orelha*	

179 E.Y. Alm. *mund*, E. Saksonca ve E. Frizce *mûth*.

Bu sonuncu örnek de Latinceye *(auricula) dayanır.*

Burada, belli bir kavramın değişik Hint–Avrupa dillerindeki karşılıklarına da örnek vermek istiyoruz:

	'yıldız' kavramı:			**astēr*	
Germen Dillerinde	*Alm.*	*Hol.*	*İsveç*	*Dan.*	*İng.*
	Stern	*ster*	*stjärna*	*stjerne*	*star*
Roman Dillerinde	*Fr.*	*İsp.*	*Port.*	*İtl.*	
	étoile	*la estrella*	*a estrela*	*stella*	*(Lat. stēlla)*

Yun. *astḗr, astron* Fars. *sitāre.*

Toḫ. *asturte;*

	'gece' kavramı:		
Hitit	*nekuz*	Got. *nahts*	
Sansk.	*nák(t)* – *nákti*	Eski İslav *noştĭ*	**nokt–*

Lat. *nox, noktis* (Gen.) E. Prusya *naktin* Yun. *nyks, nykt*

	Roman Dilleri				
Rumen.	İtl.	Fr.	Prov.	İsp.	Port.
noapte	*notte*	*nuit*	*nuech*	*noche*	*noite*

	'bal' kavramı:			
Alm.	Holl.	İsv.	Dan.	İng.
der Honig	*honing*	*honung*	*honning*	*honey*

Roman Dillerinde	Fr.	İsp.	Port.	İtl.
	le miel	*la miel*	*o mel*	*il miele*

Bütün bu sözcük ortaklıklarının incelenmesi, fonetik değişme eğilimlerinin saptanmasına, ses yasalarının konmasına yol açmıştır ki, bunlar üzerinde ayrıca duramayacağız.

Burada son olarak, Hint–Avrupa dillerinde bir düşüncenin anlatımına örnek olan bir tümcenin[180] Roman ve Germen dillerinde birbirine koşut olan karşılıklarını vermekle yetineceğiz:

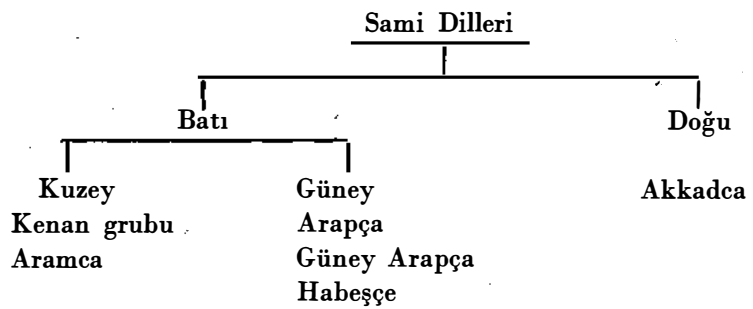
180 Bodmer, s. 7–8 Tümcenin anlamı: "Bugün bize gündelik ekmeğimizi ver?"

Roman Dilleri	Lat.	*Da nobis hodie panem nostrum quotidianum*
	Fr.	*Donne-nous aujourd'hui notre pain quotidien*
	İsp.	*Danos hoy nuestro pan cotidiano*
	Port.	*O pão nosso de cada dia dai-nos hoje*
	İt.	*Dacci oggi il nostro pane cotidiano*
Germen Dilleri	Alm.	*Gib uns heute unser tägliches Brot*
	İng.	*Give us to-day our daily bread*
	Holl.	*Geef ons heden ons dagelijks brood*
	Dan.	*Giv os i dag vort daglige brød*
	İsv.	*Giv oss i dag vårt dagliga bröd*
	İzl.	*Gef oss i dag vort daglegt braud.*

HAMİ-SAMİ DİL AİLESİ

Bu dil ailesinin adı, Tevrat'ta geçen Nuh Peygamber'in iki oğlunun adına (Ham ve Sam) dayanmaktadır (F. *langues chamito-sémitiques*, İng. *semitic languages*, Alm. *hamito-semitische Sprachen)*.

Bugün bu dil ailesi, başlıca şu kollardan oluşmuş kabul edilmektedir: *Sami*, *(Eski) Mısır*, *Kuşî*[181], *Libya-Berber*[182]. Bunlardan, önce *Sami* kolu üzerinde duralım:



Doğu kolunda yer alan Akkadca, Tarihte Sümerlerin dilleri ve uygarlıklarının yaygın olduğu alanda yaşamıştır. Dicle ve Fıratın orta bölgelerinde, İsadan önce 2500 ile 2000 yılları arasında konuşulan ve Akkad Krallığının dili olan bu dilin çivi yazısıyla yazılmış belgeleri vardır.

Batı kolunun kuzeyinde yer alan Kenan Grubunun adı, İbranca *Kenan* adından gelmiş olup bu grup Fenike ve Filistinde konuşulmuş

181 *Kuş* adı da Ham'ın iki oğlundan birine aittir (Wendt).

182 *Les Langues du monde*, s. 85; Wendt, s. 263 ve ötesi; Dilâçar, s. 145 ve ötesi.

olan dilleri içerir. Bunlar içinden Fenike dilinin yarı hiyeroglifle yazılmış, İ.Ö. XIII. yüzyıla kadar giden yazıtları vardır.

İbranca, her şeyden önce bir edebi dildir; *Ahd-i Atik*[183], küçük bir bölümü dışında bu dille yazılmıştır. Dini bir dil olarak yüzyıllarca yaşayan İbranca, 1948'den sonra İsrail'in resmi dili olarak yeniden canlanmış, ayrıca İsrail'de bir dil devrimi gerçekleştirilmiştir. Arapça kökenli öğeler atılmakta, yeni sözcükler türetilmekte, batı dillerindeki kavramlar, yerli dilden türetmelerle karşılanmaktadır.

Sami dillerinin batı kolunda yer alan kuzey dillerinden biri de *Aramca*'dır. Çok eski ve çok yaygın bir dil olan Aramca, bugün de küçük bir toplulukta konuşulmaktadır. Batı kolunun güneyindeki Arapça, çok eski bir edebi dildir. Daha İslamlık öncesinde, önemli şairleriyle bu niteliği taşıyordu. Günümüze değişikliklerle gelen Arapça, bugün beş lehçe grubu halinde, Arap yarımadasından Madagaskar'a, oradan Akdeniz'in güneyine, İspanya'ya kadar geniş bir bölgede konuşulmaktadır.

Aynı koldaki Güney Arapça, İ.Ö. VIII.–İ.S. VI. yüzyıllar arasındaki evredeki belgeleriyle varlığını belli etmekte, bugün de Yeni Güney Arapça, bazı lehçelerde yaşamaktadır.

Habeşçe de çeşitli lehçeler halinde yaşayan, bugünkü Etiyopya'nın dilidir.

Sami dillerinin en önemli özelliklerinden biri, bu dillerde köklerin üç ünsüzden kurulmuş olmasıdır. Arapça, kökbükümlü dillerin karakteristik örneğidir. Bu dil Yunancadan, Aramcadan pek çok öğe aldığı gibi Farsça, Urdu, Türkçe ve Malaya dilleri gibi dillere sözcük bakımından etkide bulunmuştur[184].

Hami–Sami dil ailesinin öteki kolları arasından Eski Mısır kolu, İsadan 4000 yıl öncesine kadar çıktığı anlaşılan hiyeroglif yazılı belgelerle varlığını ortaya koymuştur. Eski, Orta ve Yeni olmak üzere evrelere ayrılan Mısır diliyle birlikte yazı sisteminde de değişmeler olmuştur.

Eski Mısır'da Büyük İskender'in gelişiyle Roma egemenliği başlamıştır. İ.S. 111. yüzyılda Mısırda Hıristiyanlık yayılmış, bu Hami dili de *Kopt* adını alan bir dile dönüşmüştür. Yunan yazısıyla yazılan Koptça belgelerle bu dilin XVII. yüzyıldan sonra ölmeye başladığı görülmektedir[185]. *Kopt* sözcüğü, bugün batı dillerinde yaşayan *egypte, egypt, Ägypten* sözcüklerinin kaynağıdır (Ar. */gobt/*, Yun. */güpt, güptos/*, Lat. */koptikus/* [*copticus*]).

183 Tevrat.

184 Wendt, s. 268.

185 Bugün yalnız kilise dili olarak yaşıyor.

Kuşi adını alan diller, Kızıldeniz'in batısında, *Libya–Berber* öbeğindeki diller de Libya, Cezayir ve Tunus'ta konuşulan çeşitli lehçelerden oluşur.

Kafkas Dilleri

Fonem dizgesi ve iç yapısı bakımından öteki diller ve dil ailelerinden büyük ayrılık gösteıen *Kafkas dilleri* üzerinde, uzun uzadıya durmayacağız. Bazı Türk lehçeleriyle birlikte Kafkasyada konuşulan bu dillerin *Kartvel* kolunu (örn. *Gürcüce) Ahbaz–Çerkes, Lezgi–Çeçen* kollarını saymakla yetinelim.

HİNT-AVRUPA ve HAMİ–SAMİ DİL AİLELERİ İÇİN KAYNAKÇA

BAYRAV — Bayrav, Süheylâ, *Roman Dillerinin Doğuşu ve Gelişmesi*, İstanbul, 1967.

BODMER — Bodmer, F., *Die Sprachen der Welt. Geschichte–Grammatik–Wortschatz in vergleichender Darstellung (The Loom of Language* başlıklı İngilizce aslından çeviri), 3. basımı, Köln–Berlin, 1964.

Dilâçar, A., *Dil, Diller ve Dilcilik*, Ankara, 1968.

İTİL — İtil, Abidin, *Sanskrit Kılavuzu*, Ankara, 1963.

LES LANGUES DU MONDE — Meillet, A.–M. Cohen, *Les langues du monde*, yeni basımı, Paris, 1952.

Mayrhofer, M., *Die Indo–Arier im alten Vorderasien*, Wiesbaden, 1966.

Meillet, A., *Introduction a l'étude comparative des langues indo–européennes*, 8. basımı, Paris, 1937.

MEYER–LÜBKE — Meyer–Lübke, Wilhelm, *Romanisches etymologisches Wörterbuch*, 4. basımı, – 1968.

Thieme, Paul, *Die Heimat der indogermanischen Gemeinsprache*, Wiesbaden, 1960.

Trubetzkoy, N.S., *Gedanken über das Indogermanenproblem:* Readings in Modern Linguistics, yayımlayan: B. Malmbeıg, Stockholm, 1972. s. 4.

WALDE — Walde, A., *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen*, 3 cilt, Berlin–Leipzig, 1930–1932.

WENDT — Wendt, Heinz F., *Sprachen*, Berlin, 1966.

4. DİLLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER

KÜLTÜR AKRABALIKLARI

Dilin niteliklerini belirtirken, onun toplumla, toplumun yaşayışıyla olan sıkı ilgisine değinmiştik. Bir kültür varlığı, kültürü oluşturan öğelerin en başta geleni olan dil, bir ulustaki kültür hareketlerinin ve o ulusun başka toplumlarla olan kültür ilişkilerinin büyük ölçüde etkisindedir. Bugün çeşitli dillere ait, elimizde bulunan yazılı ürünlerin en eskilerinde bile başka dilden alınma öğelerin varlığı göze çarpmaktadır.

Başka başka kaynaklardan, değişik ailelerden diller arasında da, bu dilleri konuşan ulusların çeşitli ilişkileri sonucunda pek çok öğenin alınıp verildiği görülür. Örneğin Latince ve Yunanca gibi, Hint–Avrupa dilleri arasında görülen bu alışverişler, Türkçeyle Farsça, Farsçayla Arapça gibi, ayrı ayrı dil ailelerinden gelen dillerde de kendini gösterebilmektedir. Yeryüzünün pek uzak ya da pek az bilinen bir ülkesinin bir sözcüğü hemen bütün dillere yayılabilmektedir. Örneğin Kristof Kolomb'un Haiti'de gördüğü ve batı Kızılderili sözcüğü *hamaka* ile andığı bir çeşit salıncak yataklar, denizcilerce Avrupaya tanıtılmış, İspanyolcada *hamaca*, Fransızca *hamac*, Almancada *Hängematte* (bir halk etimolojisi örneği), Türkçede *hamak* biçiminde yerleşmiştir.

Diller arasındaki ilişkilerde en çok alınan öğeler, sözcüklerdir. Başta dinsel yakınlaşmalar, edebiyat etkilenmeleri olmak üzere birlikte yaşama, ticaret ilişkileri, siyasal ilişkiler nedeniyle ödünç öğeler, bu ilişkilerin ölçüsü oranında dilden dile aktarılmaktadır.

Türklerin İslamlığı kabul etmelerinden önce, örneğin Uygurca evresinde Budizm, Maniheizm gibi dinlerin terimleri, kavramları dilde yaşamaktaydı. İslamlığın benimsenmesinden sonra bu dilin temel dili olan Arapça birçok sözcükler ve kalıplar Türkçeye yerleşti ki[185], bunu da doğal karşılamak gerekir. Bu ilişki sonucunda, önce din adamları

186 Her dinin bir temel dili olduğunu varsayabiliriz. Örneğin Hıristiyanlığın Latince, İslamlığın Arapça.

ve aydınlara, sonra da bunlar aracıyla halka inen Arapça öğelerden kimi, dildeki eski sözcükleri unutturmuştur. Örneğin *uçmak*, yerini Ar. *cennet*'e, *tamu* ise Ar. *cehennem*'e bırakmıştır. İlk metinlerimizden beri görülen *teñri* yerine, daha çok Ar. *Allah* sözcüğü genelleşmiştir. Dinsel kavram ve terimlerin yanı sıra bilim ve sanat alanında İslam dünyasıyla olan sıkı ilişkiler sonucunda Arapçadan birçok öğe dile girmiştir. Bu arada aydınlarımızdan çoğunun yabancı öğelere öncelik, üstünlük tanımaları nedeniyle, dilde özellikle soyut kavramları yansıtan birçok Türkçe öğe zamanla unutulmuş, ölmüş, bunların yabancıları yerleşmiştir. Örneğin Ar. *akıl* (عقل) sözcüğü benimsenince dilde aynı kavramı yansıtan ve geniş kullanım yeri olan *ög* (ök) ve *us* sözcükleri yavaş yavaş unutulmuşlardır. *ög* ve *us*'un Ar. *akıl*'la aynı dönemde, birlikte kullanılışı, XIII. yüzyıla ait *Çarhname* adlı yapıtta, belirgin bir biçimde görülür[187]. Aynı biçimde, Türkçede *çerig*, *çeri* ve *sü* sözcükleri çok uzun bir süre kullanılmışken Ar. dan alınan *asker* (عسكر) dile yerleşmiş, Türkçelerini unutturmuştur. En eski sözcüklerimizden *süci (sücü)*'nün yerini Ar. *şarap*, *sin (sın)*'ın yerini Ar. *mezar* ve *kabir*, *ayak* sözcüğünün yerini ise, aynı anlamdaki Ar. *kadeh* almıştır. Bu örnekler kolaylıkla çoğaltılabilir[188].

Farsçanın Türkçe üzerindeki etkisi, özellikle yazın yoluyla başlamış, bazı nazım biçimlerinin alınması, ünlü sanat yapıtlarına "nazire"ler yazılması, aruz ölçüsünün Arapça ve Farsça sözcüklere elverişli bulunması da bu öğelerin dile aktarılmasına ve dilde daha önceden yaşayan kimi öğelerin unutulmasına yol açmıştır. Türkçede *sawçı* sözcüğü kullanılırken Far. kökenli *peygamber* dile yerleşmiş[189], *ot*, *od* yerine Far. *āteş* (آتش), *körmez* (görmez) ve *közsiz* (gözsüz) sözcükleri Uygur döneminden beri yaşarken Far. kökenli *kör* (كور) benimsenmiş ve ötekileri unutturmuştur. *Aydıñ* sözcüğü, XI. yüzyıl metinlerinde (örneğin Divan-ı Lugat-it Türk, I, 117) 'mehtap' anlamında görülür ve çeşitli lehçelerde bu anlam hâlâ yaşarken, Osmanlıcada çok uzun bir süre *ay aydıñı (ay aydını)* kullanılmışken, Far. ماحتاب ، مهتاب (/mehta:b, ma: hta: b/) dile yerleşmiş ve Türkçesini unutturmuştur[190].

Türkçe sözcüklerin *(yakın*'ın *yakînen* biçiminde, Arapça kurala göre belirteç durumuna getirilmesi örneğinde olduğu gibi) yabancılaştırıl-

187 Anadolu Türkçesi metni olan *Çarhname*'de, bugün *aklını başına toplamak* biçiminde kullandığımız deyim bir yerde "*başuña 'akluñı der*!" (10), bir yerde "*niçün ussuñı dermezsen*" (16), bir yerde de "*gendüzüñe dir öğüñi*" (52) biçiminde geçer.

188 Bütün bu örnekler için bkz. D. Aksan, *Kelimelerin ölümü olayı*: Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1969, s. 97–108.

189 Bkz. D. Aksan, *Anlam alışverişi olayları ve Türkçe:* TDAY Belleten, 1961, s. 225.

190 Bütün bu örnekler için bkz. D. Aksan, *Kelimelerin ölümü olayı* s. 97–108.

dığı, çok eski *sübaşı (subaşı)* bileşik sözcüğünün yanlış olarak *serçeşme* biçiminde Farsçaya aktarıldığı, Farsça ve Arapçada olmayan tamlamaların bile yapıldığı bu dönem, Eski Anadolu Türkçesinden Tanzimata, oradan da Dil Devrimine değin sürmüştür. Türkçülük akımı ve "milli edebiyat" dönemi bir yana bırakılırsa, bu durumdan ancak Cumhuriyetten sonra, 1932'den başlayarak gerçekleştirilen Dil Devrimiyle sıyrılıp dili bütün kavramların anlatımına yeterli, güçlü bir kültür diline Dönüştürme yolunda önemli başarılar kazanıldığını söyleyebiliriz[191].

Bir dilin yalnızca söz varlığının incelenmesi yoluyla, dili konuşan ulusun yaşayışı, o toplumdaki kültür hareketleri ve başka uluslarla ilişkiler konusunda bilgi edinmenin olanak içinde olduğuna daha önce değinmiştik. Türkçenin söz varlığının incelenmesi de bu konuda bize bilgi verebilecek niteliktedir. Örneğin, bizde kullanılan denizcilik terimlerinin pek çoğu İtalyanca kökenlidir *(kamara, alesta, vardiya, vardakosta, alabora, iskele, kavança...* gibi). Bu öğelerin dile alınışı, Venedik ve Cenevizlilerle olan ilişkilerimize kadar gider. Tanzimat döneminde Fransızcadan, 2. Dünya Savaşından sonra İngilizceden alınan öğeler de bu ilişkilere ışık tutacak niteliktedir.

Diller arasındaki ilişkiler sonucunda, sözcüklerin yanı sıra, birtakım sözdizimi kurallarının aktarılışına, yeni kavramların çeviri yoluyla ve olduğu gibi, dile alınışına da tanık oluruz[192]. Örneğin Türkçenin temelinde olmayan, *ki* ilgi adılıyla kurulmuş tümceler, bize Farsça kanalıyla gelmiştir *(sen ki bunun doğru olmadığını biliyorsun..., Bir insan ki yalan söylemeye alışır..., vakta ki işin yürümediği anlaşıldı...* gibi tümceler). Arapça ve Farsça kuralına uygun olarak Türkçede kullanılan tamlaları da burada belirtebiliriz. Hele *resmi geçit* gibi, biri Arapça, biri Türkçe iki sözcüğün Farsça kuralına göre yapılmış bir tamlamayla bir araya getirilmesi, ilgi çekicidir.

Diller arasında alışveriş ve etkilenmeler, özellikle, değişik toplumların bir arada, iç içe yaşadıkları yerlerde, dillerin çehresini değiştirecek kadar büyük ölçüde olur. Bir arada konuşulan iki dil birbirinden sözcükler ve kurallar aldıkları gibi bu dillerin ses dizgeleri ve anlatım yolları arasında da yakınlaşmalar olur. Örneğin Tacikistanda İranlılarca konuşulan Tacik dili, Türkçenin Özbek lehçesinin o ölçüde büyük etkisinde kalmıştır ki, ünlü Türkolog G. Doerfer bu dili "doğuş halindeki bir Türk dili" olarak niteler[193].

191 Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. K. İmer, a.y.; D. Aksan, *Tartışılan Sözcükler*, Ankara, 1976.

192 Çeviri yoluyla Türkçeye aktarılan öğeler için bkz. D. Aksan, *Anlam alışverişi.*

193 G. Doerfer, *Türkische Lehnwörter im Tadschikischen*, Wiesbaden, 1967.

DİLLER ARASINDAKİ İLİŞKİLER KAYNAKÇASI

Aksan, Doğan, *Anlam alışverişi olayları ve Türkçe:* TDAY Belleten 1961, 207–273.

Aksan, Doğan, *Kelimelerin ölümü olayı ve Türk yazı dilindeki örneklerinde Arapça ve Farsça unsurların etkisi üzerine notlar:* Necati Lugal Armağanı, Ankara, 1969, 97–108.

Önen, Yaşar, *Deutsches im Türkischen*, "*Grundfragen der Sprachberührung*" bölümü (s. 1–40), Ankara, 1955.

Weinreich, Uriel, *Languages in Contact*, New York, 1953.

5. LEHÇEBİLİM (DİYALEKTOLOJİ)

Dünya dilleri konuşu incelenirken, gerek başka dillerin, gerekse Türkçenin çeşitli lehçelerinden söz etmiştik. Yeryüzünde belli bir dili inceleyen filologlar olsun, dil denen kurumu bütün olaylarıyla ele alan, değişik tipleri üzerinde duran dilbilimciler olsun, öteden beri, *lehçe* ve *ağız* adını verdiğimiz, dilin değişik biçimlerini türlü bakımlardan incelemektedir. Bu incelemeler, ayrı bir araştırma alanı olan ve özellikle *sözcükbilim (lexicologie)*, *adbilim (onomastique)* ve tümüyle sesbilim dallarını yakından ilgilendiren lehçebilim alanını ortaya koymuştur.

Değişme, dilin özünde var olan bir niteliktir[194]. Bir dil nasıl, kendi içinde sürekli bir değişme içinde bulunuyorsa, bu dili konuşan toplumun bir öbeği de çeşitli nedenlerle değişik bölge ya da ülkelerde, kimi zaman da aynı ülke içinde, türlü nedenler ve etkilerle genel dilden ayrılmakta, başkalaşmaktadır. Bu başkalaşma kimi zaman o ölçüde büyük olur ki, lehçe dediğimiz birlikler, ayrı dillere dönüşür. Türkçenin Çuvaş ve Yakut lehçelerinin yakın zamana kadar kimi dilcilerce Türkçeyle ilişkili ya da bu dilin lehçeleri içinde görülmemiş olması, bu nedenledir.

Önce, *lehçe*'nin *(dialecte, dialect, Dialekt)* tanımını yapalım: Lehçe, bir dilin değişik ülkelerde ve bölgelerde, yine aynı dilbirliğinden kimselerce konuşulan değişik biçimidir.

Bugün Anadolu'da tek bir lehçe konuşulur ki, biz buna *Türkiye Türkçesi* adını veriyoruz. Bölgesel, yöresel ayrımlar, aynı lehçe içinde, aşağıda değineceğimiz *ağız*'lara aittir. Daha önce değindiğimiz *ortak dil*, *yazı dili* kavramı hatırlanınca, Türk ortak dilinin ya da yazı dilinin, İstanbul ağzı üzerine kurulduğu kabul edilir. Ancak Türkçe, Asyanın ve Avrupanın daha birçok ülkelerinde, değişik lehçeler halinde yaşamaktadır. Rusya ve İran'daki Azeri lehçesi, Türkmen lehçesi, Kazak, Kırgız lehçesi, bunlaıa örnek gösterilebilir.

Başka diller için durum böyle değildir. Örneğin Almanya'da birbirine çok yakın iki kentin ayrı lehçeler konuştukları görülebilir. Bunlar için-

194 Burada W. von Humboldt'un *ergon* ve *energeia* kavramları hatırlanmalıdır.

den, bir başka Alman lehçesinden çok, Hollandacaya yakın olanlar bile vardı. Suriyeden başlayarak güneye, Mısır'a, oradan Kuzey Akdenizin batısına ve Afrika içlerine, Arap Yarımadasına uzanan Arapça, değişik lehçeler halindedir. Fransa'da kuzeyden güneye inildikçe değişik lehçelerle karşılaşılır. Hindistan'da değişik dil ailelerinden dillere rastlandığı gibi, aynı dilin birbirinden ayrı lehçeleriyle de karşılaşılır. Anlaşma zorluğu gidermek için zaman zaman İngilizceye baş vurulduğu görülür.

Ağız (parler, Mundart), aynı lehçe içinde, daha küçük yerleşim bölgelerine özgü olan ve daha küçük ayrımlara dayanan konuşma biçimidir. Örneğin Türkiye Türkçesinde, Anadolu'nun çeşitli yörelerinin konuşma biçimleri, ağız olarak nitelenebilir. Orta Anadolu ağızları, Ankara ağzı, Sivas ağzı, Van ağzı gibi. Kimi dilciler *lehçe* kavramını "ağız ailesi" olarak tanımlarlar.

Diyalekyoloji çalışmaları, XIX. yüzyıl sonlarına doğru önem kazanmış, daha önce değindiğimiz A. Schleicher'in kuramından sonra, dillerin ve lehçelerin oluşumu konusunda çeşitli kuramlar ortaya konmuştur. Özellikle Hint–Avrupa dil ve lehçelerinin oluşumunda görülen eğilimlerin saptanmasına, sesbilim açısından belirlen eğilimlerle bazı ses bilim yasalarının saptanmasına çalışılmış, önemli ilerlemeler elde edilmiştir.

Geleneksel lehçebilim çalışmaları, bir lehçenin kollarının belirlenmesine yöneliyor, artzamanlı araştırmalara baş vuruyordu. XIX. yüzyılın sonlarında Avrupada dil haritalarının, dil atlaslarının hazırlanmasına başlandı. Bu girişimlerin en eskisi, Almanya'da, 1876'da yayımlanan Alman Dil Atlası (Deutsche Sprachatlas) adlı yapıttır. G. WENKER'in saptayarak okulu bulunan 40 bin kadar yere gönderdiği 40 kısa tümce, önemli ses ve biçim özelliklerini yansıtıyor, bunların değişik yerlerdeki söyleyiş ayrımlarına dayanarak lehçeleri belirleyen haritalar elde ediliyordu. J. GILLIERON ve öğrencisi E. EDMONT'un gerçekleştirdiği Fransız dil atlası ise 1902'den başlayarak haritalar halinde yayımlanmıştır. Bu girişim, özellik gösteren yerleşme merkezlerinin saptanmasından sonra, bu merkezlere gönderilen çok ayrıntılı anket sorularına alınan yanıtlardan yararlanılarak sonuçlandırılmıştır[195].

Bu çalışmalar İtalya, Macaristan, Avusturya, Japonya gibi birçok ülkede de yürütülmüş, bugün de yürütülmektedir.

Bugün yapısal dilbilim çalışmaları lehçebilime de yansımış, eşzamanlı incelemeler hem bir ülke içinde, hem de Akdeniz ülkeleri, Balkan

195 Almanya ve Fransadaki lehçebilim çalışmaları için bkz. Sadettin Buluç, *Diyalektoloji*, I: Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi I (1946), Nr. 3–4, s. 171–179.

ülkeleri gibi, yeryüzünün daha geniş bölgelerini kapsayacak bir çerçeve içinde ele alınmıştır. Lehçebilim çalışmaları, adbilim çalışmalarıyla birlikte ve aynı yöntemlerle yürütülmektedir. Merkezi Hollanda'da bulunan bir kuruluş, Avrupa dil atlası üzerinde çalışmaktadır.

Dil coğrafyası (géographie linguistique, linguistic geography, Sprachgeographie), sözcüklerin, seslerin, sözdiziminin belli bir alandaki değişikliklerinin incelenmesiyle bir dilin yaşamını, lehçelerin yayılışını aydınlatmaya yönelir. Bu dal, yerleşme tarihini, kültür tarihini, tarih sorunlarını aydınlatan bilgilerin, önemli ipuçlarının sağlanmasına yardımcı olur.

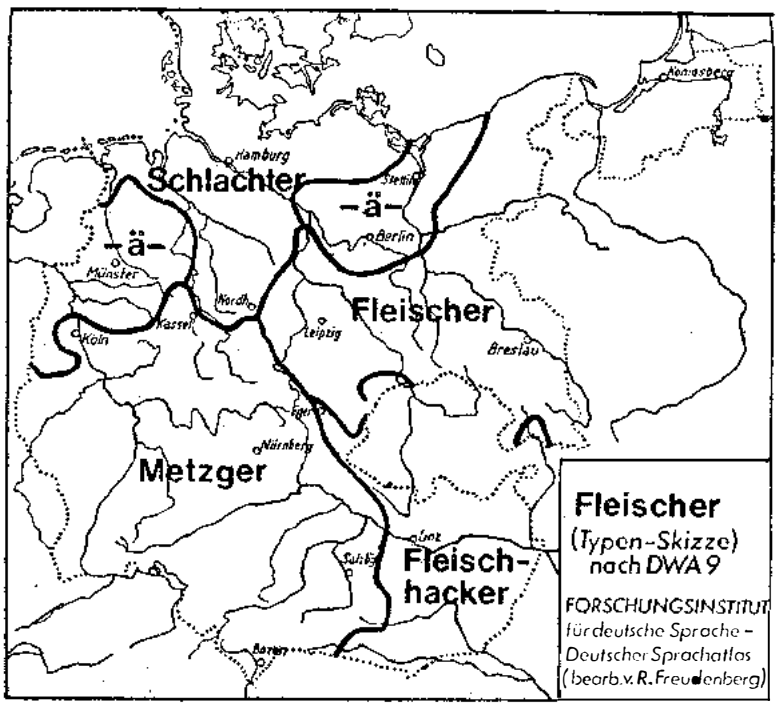
Bir dil haritası hazırlanırken başlıca, ses değişiklikleri, dilbilgisi özellikle, sözdizimi ayrımları ve söz varlığı bakımından farklar ölçüt olarak alınır. Şimdiye kadar en çok, ses değişikliklerini temel alanlarla bir ülkedeki değişik adlandırmalara dayanan haritalar yapılmıştır.

Ses değişikliklerine dayanan bir harita yapmak üzere, örneğin Anadolu'da *ekmek, domates ve buğday* sözcüklerinden yararlanabiliriz. Bunlardan birincisinin Anadolu'da /etmak/, /etmeḫ/, /etmeyh/, /epmek/, /epbeyh/, /ötmek/, ikincisinin /domat/, /domate/, /domata/, /domas/, /domatis/, /domadız/, /tomat/, /tomatis/... gibi değişik söylenişleri vardır. Yazı dilindeki *buğday*'ın ise halk ağızlarında /buğda/, /buyda/, /buyday/, /buyde/, /buydey/, /buydiy/, /boğda/ biçimlerine rastlanır. Bunlardan biri, örneğin *buğday* ele alınır; halk ağızlarından toplanan gereçlere dayanılarak, değişik söyleyişler Anadolu haritasında işaretlenir. Bu işaretleme sırasında her işaretin yanında, söyleyiş biçimi de gösterilir. Elde edilen noktalar içinden birbirine eşit olanlar birer çizgiyle birleştirilir. Bu işlem sonunda, birbirini çeviren, yer yer kesen çizgiler elde edilir. Bu çizgilere *eşit dil çizgileri* ya da *dil çizgileri (lignes d'isoglosses, isoglottic lines, Isoglossen)* adı verilir. Harita üzerinde yer yer yoğunlaşan bu çizgiler, kimi zaman şeritlere dönüşür. Lehçebilim uzmanları bu şeritleri genellikle lehçe sınırı olarak kabul ederler.

Bu tür haritalarda bir eylem çekiminin değişik söylenişleri (örneğin *alıyorum*'un /alıyom/, /alıyoñ/, /alıyim/, /ali:m/) olduğu gibi, sözdizimine ilişkin ayrımlar ve başka dilbilgisi olayları da ölçüt olarak alınabilir.

Aynı yöntem, bir kavramın değişik yerlerdeki, başka başka karşılıklarından yararlanılarak da uygulanabilir. Örneğin "*çocuk*" kavramının Anadolu'daki /uşak/, /bebe/, /bala/, /balak/, /balaca/, /çağa/, /çarga/ gibi karşılıkları ya da "havuç" kavramını karşılayan /badul/,

/bödük/, /adıyaman/, /kızılot/, /keşir/, /pürçek/, /yerebatan/, /yeregeçen/, /çıkal/... gibi sözcükler temel olarak alınıp bunların kullanılışına göre ağızların yayılışı saptanabilir. Aşağıda, bu tür çalışmalardan, Almancada "kasap" kavramıyla ilgili, değişik adlandırmalara dayanılarak çizilmiş bir harita gösterilmiştir (W. PUTSCHKE, *Dialektologie: Grundzüge der Literatur und Sprachwissenschaft*, 2, 363):



Öteden beri uygulanan bu yöntemler, bugün daha da geliştirilmiş, sözcükbilim, anlambilim ve adbilim çalışmalarının verileriyle desteklenerek yeni yeni gerçeklerin ortaya konulmasını sağlamıştır. Ünlü Fransız dilbilimcisi P. GUIRAUD'nun Fransızcada kediyle ilgili sözcükler *(chat, matou, chatte, chaton)* üzerindeki çalışması, bunlara örnek gösterilebilir *(Le Champ morpho-sémantique des noms du chat:* Bulletin de la Société de Linguistique de Paris, LXI [1966], 128–145). PUTSCHKE'nin yukarıda değindiğimiz yazısında, yapısal lehçebilim araştırmalarında, yeni ölçüt ve yöntemlere dayanılarak hazırlanmış haritalar yer almaktadır (Yöntemlerin ayrıntısı için bu yazıya baş vurulabilir).

Bizde dil coğrafyası ve haritacılığı alanında yeni yeni denemeler yapılmaktadır. Erzurum ili ağızları üzerinde hazırlanmış ve henüz basıl-

mamış olan ayrıntılı bir çalışma vardır (E. Gemalmaz'ın doktora tezi, Atatürk Üniversitesi'nde kabul edilmiştir). Özcan Başkan'ın Türkiye Köy adları üzerine bir deneme (TDAY Belleten 1970, 237–251) adlı çalışmasında, Anadolu'da *kale*, *hisar*, *konak*, *hüyük* sözcüklerinden oluşan yer adlarıyla ilgili haritalar da verilmiş ve bunlarla ilgili inceleme sonuçları açıklanmıştır.

XX. yüzyıl başlarının ünlü dilbilimcisi F. de SAUSSURE, lehçelerin farklılaşmasının nedenini dilin zaman içindeki değişmesine bağlamaktaydı (Cours, s. 234).

Bugünkü lehçebilim çalışmalarında incelenen olaylar sonucunda saptanan gerçekler şöylece özetlenebilir[196].

a. Lehçe ayrımları, en çok sözcük ve sesbilim alanında görülmekte, buna karşılık büküm ve sözdiziminde pek az farka rastlanmaktadır. Anadolu ağızları üzerine eğilecek olursak, bu yargıyı doğrulayan sonuçlarla karşılaşırız. Aynı sözcüğün ses bakımından Anadoluda kimi zaman 20–25 değişik biçimine rastlanmakta, sözcüklerin çekiminde bu sayı daha da artmaktadır. Aynı kavramı karşılayan değişik sözcükler de bu arada sayılabilir. Buna karşılık, sözdizimi açısından bütün ağızlar birbirinden pek az ayrılır. Bu açıdan görülen farklar daha çok, kimi eylemlerin aldıkları değişik tümcelerde kendini gösterir.

b. Dilsel farklılaşmada toplumsal ve tarihi etkenler çok önemlidir. Devlet gücü azaldığı zaman lehçe sayısının arttığı, güçlü bir devlet düzeninde ise azaldığı görülmektedir. Merkeziyetçi yönetimde lehçeler birbirinden pek ayrılmazlar. Alman Birliğinden önceki, derebeylik çağındaki sosyal durum, Almanyada lehçe sayısı bakımından aşırılığı doğurmuştur. Roma İmparatorluğunun çöküşüyle birçok lehçeler, giderek Roman dillerine dönüşmüştür.

c. Coğrafi koşulların da eskiden beri, dil farklılaşmasında etkili olduğu kabul edilmektedir. Dağlık bölge ağızları, düzlüklerdeki büyük gelişme akımlarına katılamamakta, bunlardan bağımsız olarak kendi doğal gelişmesiyle başbaşa kalmaktadırlar. Ulaşım olanaklarının sınırlı olduğu yerler, adalar, dil bakımından aynı özelliği gösterirler.

d. Günümüzde ulaşım ve haberleşme olanaklarının artan bir hızla çoğalması dil açısından köy ve şehir halkını birbirine çok yaklaştırmış, radyo, televizyon gibi etkili araçlar, ortak dilin yayılmasına, lehçe ve ağız farklarının azalmasına neden olmuştur.

196 Burada dört maddede gösterdiğimiz ilkelere çeşitli kaynaklarda rastlanır; biz Ivić'in (s. 148) sıralamasını vermekteyiz.

Günümüz dilbilimcilerinden J. LYONS, XIX. yüzyılın önemli dilbilim çalışmalarından birinin, geçmişe ait yazılı metin ve anıtlardaki sözcük ve sözcük gruplarının biçim değişmeleriyle birlikte, değişme olayının incelenmesi olduğuna değinir (s. 35). Bilgine göre, günümüz dilbiliminde temel görüşlerden biri, dilin ilk gerecinin yazı değil, ses olduğudur. Bugün bölgesel lehçeler, genel dilin bozulmuş ya da gelişmemiş birer biçimi olarak değil, genel dilden az çok bağımsız bir biçimde gelişmiş birlikler olarak görülmelidir. Bölgesel lehçelerin incelenmesi sırasında, aynı dilin ya da komşu dillerin lehçeleri arasında kesin sınırların çizilmesinin olanaksızlığı ortaya çıkmaktadır. Siyasal sınırların sık değiştiği ya da ticaret ve ulaşım yollarının siyasal sınırları kestiği yerlerde, bir dile bağlı olduğu sanılan bir lehçe, bir başka dilin lehçesine bağlanabilir. LYONS, bununla ilişkili olarak, bizim de yukarıda değindiğimiz bir gerçeği göstermekte, Hollanda–Almanya sınırının iki yanında, Alman yazı diline de yakın bulunan lehçelerin varlığını belirtmektedir.

LEHÇEBİLİM

KAYNAKÇASI

Bach, Adolf, *Deutsche Mundartenforschung. Ihre Wege, Ergebnisse und Aufgaben*, 3. basım, Heidelberg, 1969.

Başkan, Özcan, *Türkiye köy adları üzerine bir deneme:* TDAY Belleten 1970, 237–251.

Buluç, Sadettin, *Diyalektoloji, I:* İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi I (1946), Nr. 3–4, s. 171–179.

Guiraud, P., *Le champ morpho–sémantique des noms du chat:* Bulletin de la Société Linguistique de Paris, LXI (1966), 128–148.

Ivić, Milka, *Wege der Sprachwissenschaft*, München, 1971.

LYONS

Lyons, John, *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge, 1968 (yararlanılan Almanca çevirisi: *Einführung in die moderne Linguistik*, 2., gözden geçirilmiş basım, München, 1972).

Pop, Sever, *La dialectologie. Aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*, 2 cilt, Louvain, 1950.

Putschke, Wolfgang, *Dialektologie: Grundzüge der Literatur-und Sprachwissenschaft*, 2: Sprachwissenschaft, München, 1974, s. 328–369.

COURS

Saussure, Ferdinand de, *Cours de linguistique générale*, yayımlayanlar: Ch. Bally–A. Sechehaye, Paris, (1915) 1931 yayımı.

Schrijnen, J., *Essai de bibliographie de géographie linguistique générale*, Nimwegen, 1933.

1. Cildin Sonu

DİLBİLİM KAVRAMLARI DİZİNİ

(Siyah dizilen sayılar, konunun genişçe ele alındığı yerleri, italik dizilenler, dipnotlarını gösterir)

A

accent Fr. → vurgu
acoustic phonetics İng. → akustik sesbilim
ad 8, 32
—— aktarması 31
—— bilim 31, **32**, 141, 143
agglutinative languages İng → bağlantılı diller
agglutinierende Sprachen Alın → bağlantılı diller
ağız 33, 82, 83, 118, 141, **142**, 145
—— ların yayılışı 144
akustik sesbilim 27
allgemeine Phonetik Alm. → genel sesbilim.
—— Sprachwissenschaft → genel dilbilim
allofon *27*, 30
allomorf 59
alma 59
Amerikan dilbiliminin başlangıç dönemi 22
anádil 33
anadili 44, 51, 53, 77, **81**
analojistler 18
anatomik sesbilim 26
anfügende Sprachen Alm. → bağlantılı diller
angewandte Phonetik Alm → uygulamalı sesbilim
animal communication İng. → hayvan bildirişmesi
anlambilim 5, **30**, *58*, *79*, 118
—— çerçevesi 75, 76
—— dizgesi 33
anlatım bilim 14, 34, 118
—— yolu 52, 69–73, 74, 77, 78, 82, 92
anomalistler 18
applied phonetics İng. → uygulamalı sesbilim
aracı 45
argo 89, 90
Argot Alm. → argo
argot Fr. → argo
articulation → boğumlanma
articulatory phonetics İng. → söyleyiş sesbilimi
artist argosu 89
Artikulation Alm → boğumlanma
artikulatorische Phonetik Alm. → söyleyiş sesbilimi
artzamanlı yöntem 37, 39, 142.
auditive Phonetik Alın → dinleyiş sesbilimi
auditory phonetics İng. → dinleyiş sesbilimi

B

bağdaştırma 75.
bağımlı biçimbirimler 60
bağımsız biçimbirimler 60
bağlantı 105, 106.
bağlantılı diller 105, 106, 107, 115.
Basra Okulu 19
Bedeutungslehre Alm. → anlambilim.
behaviorism İng. → davranışçılık
betimlemeli dilbilim 22, 23, 38, 39
—— yöntem 39
betimsel sesbilim 26
Betonung Alm. → vurgu
biçimbilgisi *17*, **28**, 29, 79
biçimbirim, 29, **58**, 61, 105
Bezeichnungslehre Alm. → adbilim
bildirişme *5*, 14, 27, 28, 33, 44, 46, 62
—— bilim 46
—— dizgesi 42, 43, 50, 51
—— düzenleri 43
—— işlemi 46
—— sistemleri 43, 50, 51
bildirme 45, 56
bilgi kuramı *5*, 48
bilgin argosu 89
—— sözcüğü *108*, 87
bireyin dili 80, 88
—— stilistiği *95*
bitiştiren diller 104
boğumlanma *56*
bölgesel lebçeler 83, 146
büküm **107**, 145
bükümlü diller 104, 107, 108
bütünlük görüşü 34

C

Cenevre Okulu 22
Cercle Linguistique de Prague Fr. 22
codage Fr. → kodlama
communication Fr., İng. → bildirişme
—— animale → hayvan bildirişmesi
common language İng. → ortak dil
competence İng. → edinim
contraction Fr. → kaynaşma

Ç

çekirdek sözcük 66
—— tümce 23, 52
çekim 113
—— dizgesi 123
çeviri sorunu **74**
çocuk dili 33, 95, *127*
çocuğun anadilini kazanışı 99
çoğul 108
çokanlamlı 50, 119
çokanlamlılık 30, 119.

D

dativus Lat. 59
davranışçılık 53
décodage Fr. → şifre çözme.
decode İng. → şifre çözme
Dekodierung Alm. → şifre çözme
deneyli sesbilim **26**, 27
denizci dili, 87, 88
descriptive linguistics İng. → betimlemeli dilbilim
—— phonetics İng. → betimlemeli sesbilim

deskriptive Phonetik Alm → betimlemeli sesbilim
—— Sprachwissenschaft. Alın. → betimlemeli dilbilim
deyim aktarması 31, 50
deyimler 74, 76
diachronic İng. → artzamanlı
diachronie Fr. → artzamanlılık
diachronique Fr. → artzamanlı
diachronisch Alın → artzamanlı
dialect İng. → lehçe
dialecte Fr. → lehçe
dialectologie Fr. → lehçe
dialectology İng. → lehçebilim
Dialekt Alm → lehçe
Dialektologie Alm. → lehçebilim
diyalektoloji → lehçebilim
dil 11, 13, 21, 50, 51, 52, 53, 55, 61, *67*, 95.
—— ailesi 24, 101, 102, 110, 124, 125, 130
—— akrabalığı 101, 102, 110, 114, 115, 116, *144*.
—— ara dünyası 71
—— atlasları 33, 142
dilbilgisi 15, 20, 25, 28, 30
dilbilim **13**, 14, **24**, 34, 37, **95**
dilbilimde yöntemler 37
dilbilimin başka bilimlerle ilgisi
—— dalları *4*, **14**
—— doğal bilimlerle ilgisi *4*, *5*
—— tarihi **16**
dilbilim ve edebiyat 34
dilbirliği 76, 80, 87, 141
dilce 62
dilce (argo türü) 90
dil coğrafyası **143**
dil çizgileri 143
dilde değişme 141
dil devrimi 139
dil-düşünme 53, 54, 55
dil felsefesi 50
—— grubu 24, 101, 111, 126
—— haritası 33, 142, 143
—— içi dünya görüşü 69
dilin bireysel yönü 80
—— birimleri 56, **57**, 79
—— dış yönü 30
—— doğuşu, **94**, 95, 99
iç biçimi 69
—— iç bünyesi 69
—— iç yapısı 21, 71, 136
—— kaynağı 33, 97
—— tanımı 55, 56
—— toplumsal yönü 80
—— türleri 81, 92
dil kavramaları 71
—— kültür ilişkisi 64, 65, 67, 82
—— kümeleri 113
dille gerçek ilişkisi 71
diller arasındaki ilişkiler 137
dil öğretimi 33
—— psikolojisi 33
dilsel farklılaşma 145
—— toplumbilim 64
dil sesleri 26
—— sosyolojisi 33
—— tipleri 29
—— tipolojisi **103**, 108
—— toplum 64, 92
—— toplumbilimi 64
—— ulus ilişkisi 82
—— ve gerçek 79
—— ve kültür 92
—— yakınlığı 113, 123
—— yeteneği 51
—— yeterliliği 53
dinleyen 26, 27, 45, 46
dinleyiş sesbilimi 27
discourse İng. → dilce

dizge anlayışı 34
dizimbilgisi **29**, 30, *58*
doğa sesleri 96
dönüşüm 23
dönüşümlü-üretimsel dilbilim 30, 52
durgun anlambilim 30
—— sesbilim 26
—— yöntem 39
durum 18
duygu değeri 75
dünya dili → yapma diller
—— dilleri *128*
düşünce öğeleri 59
düşünme yeteneği 53, 80.

E

edebi dil 86, *102*
edebiyat dili *103*
edinim 53
eğitimbilim 33
einsilbige Sprachen Alm. → tek heceli diller
encode İng. → kodlama
en küçük anlamlı öğe 59
épistémologie Fr. → bilgi kuramı
epistemology İng. → bilgi kuramı
Erkenntnistheorie Alm. → bilgi kuramı
Esperanto 77, 91
eşadlılık 30
eşadlı öğeler 104
eşanlamlı 119
eşanlamlılık 30, 119
eşit dil çizgileri 143
eşzamanlı 23, 38
—— dilbilim 39
eşzamanlılık 38
eşzamanlı yöntem **37**, 39
etimoloji → kökenbilgisi
étymologie Fr. → kökenbilgisi
evrene bakış biçimi 82
experimental phonetics İng. → deneyli sesbilim
experimentelle Phonetik Alm. → deneyli sesbilim.
eylem 18
—— çekimi 108, 143

F

famille des langues Fr. → dil ailesi
filoloji 15, 25, 34
flektierende Sprachen Alm. → bükümlü diller
Flexion Alm. → büküm
flexion Fr. → büküm
fonem 26, 27, 57, 58
—— birleşmeleri 59
—— dizgesi 139
fonetik → sesbilim
fonoloji 25, 26, 28, *28*
Formenlehre Alm → biçimbilgisi
formül dili 78

G

Gaunersprache Alm → argo
geleneksel lehçebilim 142
gelişmeli anlambilim 30, 31
—— sesbilim **26**, 27
Gemeinsprache Alm. → ortak dil
genel anlambilim 35, 72
—— dil 83, 146
—— dilbilim **24**, 25,
—— sesbilim 28
general phonetics İng. → genel sesbilim
—— linguistics İng. → genel dilbilim
geniş adbilim 32
genus Lat. → cinsiyet

géographie linguistique Fr. ↔ dil-coğrafyası
geschriebene Sprache Alm. ↔ yazılı dil
gesprochene Sprache Alm. ↔ konuşulan dil
glossematik 22
görevsel sesbilim 28
gövde bükümlü diller 108
gramer → dilbilgisi
grup dili 86, 88.

H

haberleşme 52
—— dizgesi 42
halk ağızları 143
—— dili 125
—— etimolojisi 137
hayvan dili *8*
—— bildirişmesi 42, 43
—— haberleşmesi 42
—— sesleri *48*
hece 18, 62
hekim dili 87
historical phonetics İng. → tarihsel sesbilim
historische Phonetik Alm → tarihsel sesbilim
Hochsprache Alm. → yüksek dil
homonyme Fr. → eşadlı
homonymie Fr. → eşadlılık
hydronymie Fr. 32

İ

içeriği temel alan dilbilgisi
içgüdüsel sesler 99, 35
idiolect İng. → idyolekt
idiolecte Fr. → idyolekt
Idiolekt Alm. idyolekt
Ido 91
idyolekt 80, 81
ikiz ünlü 58, 106
ileri öğeler 119
iletişim → bildirişme
incorporating languages İng. → kaynaştıran diller
inflected languages İng. → bükümlü diller
inflection İng. → büküm
inhaltbezogene Betrachtungsweise Alm. 71
innere Form der Sprache Alm. → dilin iç biçimi
innere Sprachform Alm. → dilin iç biçimi
insan bildirişmesi 44, 45
—— dili 13, 43, 48, 50, 62, 94.
—— dilinin sesleri 26
—— haberleşmesi 45
İskenderiye Okulu 18
Isoglossen Alm. → dil çizgileri
isoglottic lines İng → dil çizgileri
isolating languages İng. → yalınlayan diller
isolierende Sprachen Alm. → yalınlayan diller
istatistik dilbilim 34
işaretbilim 33, 46, 48
işaret dizgesi 45, 46
işitme işlemi 27
iş kuramı **97**

J

jargon 90

K

kalıplaşmış öğeler 76
—— sözler 74
kapsam 30
karşılaştırmalı dilbilim 21, 29, 123

kavram 51, 61
kaynak bakımından diller 110
kaynaşma 106
kaynaştıran diller 106
kaynaştırma 107
Kodierung Alm. → kodlama
kodlama *55*
—— işlemleri 78
koiné 83, 84, 126
Kommunikation Alm. → bildirişme
konuşan 45, 46
konuşma 53
—— aygıtı 27, 57
—— dili 84, 85, 86
—— eylemi 50
—— yeteneği 11, 19, 33, 50
konuşulan dil 85
Kopenhag Okulu 22
kökbükümlü 135
—— diller 108
kök dili 124
kökenbilgisi 16, 18, 32, *37*, 101
köylü dili 88
kullanım 23, 52, 53
kültür akrabalıkları **137**
kültür birliği 124
kültürle dil arasındaki ilişki 64

L

lambdaizm → l'leşme
language family → dil ailesi
langue Fr. → dil
—— commune Fr. → ortak dil
—— écrite Fr. → yazılı dil
—— littéraire Fr. → edebi dil
—— maternelle Fr. → anadili
—— parlée Fr. → konuşulan dil
langues agglutinantes Fr. → bağlantılı diller
langues flexionnelles Fr. → bükümlü diller
langues incorporantes Fr. → kaynaştıran diller
langues isolantes Fr. → yalınlayan diller
langues monosyllabiques Fr. → tek heceli diller
Laut Alm. → sesbirim
Lautlehre Alm. → sesbilim
lehçe 33, **82**, 83, 101, 118, 120, **141**, 142, 145
lehçebilim **32**, **141**, 143
lehçelerin yayılışı 143
lehçe sınırı 143
l'leşme 116
Leksikographie Alm. → sözlükbilgisi
lexicographie Fr. → sözlükbilgisi
lexicography İng. → sözlükbilgisi
lexicologie Fr. → sözcükbilim
lexicology İng. → sözcükbilim
lignes d'isoglosses Fr. → dil çizgileri
linguistic geography İng. → dil coğrafyası
linguistics İng. → dilbilim
linguistique Fr. → dilbilim
—— générale Fr. → genel dilbilim
—— descriptive Fr. → betimlemeli dilbilim
—— strukturale Fr. → yapısal dilbilim
linguistische Einheiten Alm. *74*
lisan Ar. → dil
literary language İng. → edebi dil
Literatursprache Alm. → edebi dil; ayrıca *103*

M

makineli çeviri 3, 34, **77**, 78
metalengüistik 35, 36
monème Fr. 55, 60, *78*
monosyllabic languages İng. → tek heceli diller.
morfem → biçimbirim
Morphem Alm. → biçimbirim
morpheme İng. → biçimbirim
morphème Fr. → biçimbirim
morpho-lexicologie Fr. *38*
Morphologie Alm. → biçimbilgisi
morphologie Fr. → biçimbilgisi
morphology İng. → biçimbilgisi
morphonologie 29
morphophonologie 29
mot Fr. → sözcük
mother language İng. → anadili
mot savant Fr. → bilgin sözcüğü
Mundart Alm. → ağız
Muttersprache Alm. → anadili

N

Namenkunde Alm. → adbilim; ayrıca *39*

O

Occidental 91
onoma → ad
onomasiologie Fr. → adbilim
onomasiology İng. → adbilim
onomastics İng. → adbilim.
onomastique Fr. → adbilim
onómata *73*
onomatopée Fr. → yansıma
onomatopoeia İng. → yansıma
Onomatopöie Alm. → yansıma
ortak dil **83**, 86, 141
ortak eylem kökü 132
ortak sözcük 132
—— ler 115, 116

Ö

ödünçlemeler 113, 115
ödünç öğeler 137
ödünç sözcükler 76
öğrenci argosu 89
ölü dil 127
özel ad 32
özel dilbilim 25
özel diller **86**
özne 55, 114

P

parça fonemler → parçalı sesbirimler
parçalarüstü sesbirimler 58, 60
parçalı - fonemler → parçalı sesbirimler
parçalı sesbirimler 58
parenté linguistique Fr. → dil akrabalığı
parler Fr. → ağız
parole → söz
performance 52, 53
Phonem Alm. → sesbirim
phonème Fr. → sesbirim
phoneme İng. → sesbirim
phonemics İng. 28
phonetics İng. → sesbilim
Phonetik Alm. → sesbilim
phonétique Fr. → sesbilim
—— acoustique Fr. → akustik sesbilim
—— appliquée Fr. → uygulamalı sesbilim
—— articulatoire Fr. → söyleyiş sesbilimi

—— auditive Fr. → dinleyiş sesbilimi
—— descriptive Fr. → betimsel sesbilim
—— évolutive Fr. → gelişmeli sesbilim
—— expérimentale Fr. → deneyli sesbilim
—— générale Fr. → genel sesbilim
—— historique Fr. → tarihsel sesbilim
—— statique Fr. → durgus sesbilim.
Phonologie Alm. → fonoloji
phonologie Fr. → fonoloji
phonology İng. → fonoloji
phrase Fr. → tümce
physei 17
polysysnthetic languages İng. → kaynaştıran diller
polysynthetische Sprachen Alm. → kaynaştıran diller.
Port Royal dilbilgisi 20
Port Royal Okulu 20
pragmatik *58*
pragmatique Fr. → pragmatik
Prag Okulu 22, 28, 58
prosodem 60

R

rhémata *73*
r'leşme 116
resmi dil 135
rotasizm → r'leşme

S

Sapir – Whorf varsayımı 54, 71, 72
Satz Alın. → tümce
sayı adları 117
Schriftsprache Alm. → edebi dil
segmental fonemler → parçalı sesbirimler
semantics İng. → anlambilim
Semantik Alm. → anlambilim
sémantique Fr. → anlambilim
sembolik anlatım 98
sémiologie Fr. → işaretbilim
semiotics İng. → işaretbilim
Semiotik Alm. → işaretbilim
sémiotique Fr. → işaretbilim
sentence İng. → tümce
ses 53
sesbilgisi 26
sesbilim 25, 26, 27, 28, *79*, 87, 141, 145
sesbirim 12, **57**, 58
ses birleşimleri 51, 53
ses dalgaları 26
ses değişiklikleri 143
ses dizgesi 51, 81, 124
ses taklidi → yansıma
ses yasaları 116, 124, 133
sibernetik *5*, 14
Silbe Alın. → hece
slang İng. → argo
somut kavramlar 80
—— tasarım 54
sonek 107
sociolect İng. → sosyolekt
sociolecte Fr. → sosyolekt
sosyolekt 81, 86, 87, *103*
soykütüğü kuramı 103
—— varsayımı 131
soyut kavramlar 54, 55, 138
—— tasarımlar 54
Soziolekt Alın. → sosyolekt
söyleyiş 97
söyleyiş sesbilimi 27

söz 52, 53, *67*, 95
sözcük 51, 57, *60*, 61
—— alışverişleri 132
sözcükbilim *31*, 118, 141
sözcük-kavram ilişkisi 32
sözcüklerin doğuşu 98
sözcük öbekleri 53
sözdizimi 18, 29, *79*, 114, 143, 145
—— dizgesi 53
—— kuralları 139
söz hazinesi 101
sözlü dil 44
sözlükbilgisi **32**
sözlüksel biçimbirimler 60
söz sanatı 75
sözvarlığı 31, 91, 96, 99, 114, 124, 127, 139, 143
sözyitimi 99
spoken language İng. → konuşulan dil
Spracheinheiten Alm. → dilin birimleri
Sprachfamilie Alm. → dil ailesi
Sprachgeographie Alm. → dil coğrafyası
Sprachverwandtschaft Alm. → dil akrabalığı
Sprachwissenschaft Alm. → dilbilim
Sprachzugriffe Alm. 71
Stammbaumtheorie Alm. → Soykütüğü kuramı
stilistik → anlatımbilim
stress İng. → vurgu
structural linguistics İng. → yapısal dilbilim
strukturale Sprachwissenschaft Alm. → yapısal dilbilim
substantivum → ad
suprasegmental fonemler → parçalarüstü sesbirimler
süre 60
syllabe Fr. → hece
syllable İng. → hece
synchronic İng. → eşzamanlı
synchronique Fr. → eşzamanlı
synchronique dilbilim → eşzamanlı dilbilim
synchronisch Alm. → eşzamanlı
syntax İng. → dizinbilgisi
Syntax Alm. → dizimbilgisi
syntaxe Fr. → dizimbilgisi

Ş

şifre çözme 45, 46
şifreleme 45, 46
şiir dili **74**
şoför argosu 89

T

tarihsel dilbilim 38
—— sesbilim 26, 27
tasviri dilbilim → betimlemeli dilbilim
—— sesbilim → betimlemeli sesbilim
tek heceli diller 105
temel anlam 50, 75
—— haber **49**
terimler 88, 139
thesei 17
ton 58
tonlama 58
ton yüksekliği 60
toplumsal görünge 64
—— sözcükbilim 31
toponomastique Fr. → yeradıbilim
toponymie Fr. → yeradıbilim

tümce 29, **61**, 62
tümleç 114
türetme 113

U

uluslararası dil → yapma diller
unités de la langue Fr. → dilin birimleri
units of language İng. → dilin birimleri
Universal 91
uygulamalı dilbilim 33
—— sesbilim 27
uzunluk 58.

Ü

ünlemler 96, 97
ünlü uyumu 113, 115
üretimsel dilbilgisi 23
—— dönüşümlü dilbilim 23

V

Veda'lar 16, 125
verici 44
Volapük 91
vurgu 58

W

Weisgerber Okulu 71, 72
Whorf varsayımı → Sapir- Whorf varsayımı
*w*ord İng. 60
Wort Alm. 50
Wortkunde Alm. → sözcükbilim
*w*ritten language İng. → yazılı dil

Y

yabancı dil öğretimi 76, 77
—— öğeler 138
yalınlayan diller **104**
yansıma **96**, 97
yapısal anlambilim 31
yapıcalcılık 34, 39
yapısal dilbilim 22, **25**, 35, 36, 64, 77, 142
yapma dil 77, **90**, 91,
yayımlama *59*
yazı dili 86, 101, 118, 141, 143
yazılı dil 78, 84, 85, 86
yazımdışı sesbirimler 76
yazımsal fonemler → parçalı sesbirimler
yeni gramerciler *83*
yeradıbilim 32
yeryüzündeki diller **101**, 108.
yüksek dil 103

KİŞİ ADLARI DİZİNİ

(İtalik dizilmiş sayılar, dipnotlarını gösterir)

A

Aasen, I.A. 128
Akarsu, B. 68, 81
Aksan, D. *1*, *7*, *60*, 62, *64*, *66*, 73, *88*, *91*, 92, 140, *188*, *189*, *190*, *191*, *192*
Ammann, H. 62, 63
Apresjan, Ju. D. 25
Arat, R. R. *92*, *119*, *120*
Aristo 17
Arens, H. *12*, *14*, *17*, *20*, *22*, *28*, 39, 55, *177*
Ashby, W. 5
Austin, J. L. 63

B

Bach, A. 146
Bacon, F. 20
Bar-Hillel, Y. 78
Bartsch, R. *4*
Başkan, Ö. *5*, *12*, *25*, 39, *46*, 63, 73, *75*, 76, 78, 99, *117*, *123*, 145, 146,
Bausani, A. 92
Baydur, S. Y. *13*
Bayrav, S. *25*, 136, 161, 169, *176*.
Beaufront, L. de 91
Benzing, J. 120
Bierwisch, M. *4*, 39.
Bloomfield, L. *9*, *16*, *17*, 22, 23, 39, 60, 99, *119*
Boas, F. 22, 23, 107, 108, *137*
Bodmer, F. 108, 136, *180*
Bopp, F. 21, 123
Brands, H. W. *90*
Buck, C. D. *87*
Budak, Z. 48
Buluç, S. 146, *195*
Buyssens, E. 55
Bühler, K. 99

C

Caferoğlu, A. 90, 92, 117, 118, 120, *156*
Carnap, R. *91*
Cassirer, E. 98, 99, **173**
Castrén, M. A. 113
Cherry, C. 48
Chomsky, C. **126**
Chomsky, N. 23, 30, 36, 52, 53, 63, *68*.
Cohen, J. 91
Cohen, M. 109, 136, *170*
Collinder, B. 117, 120, 121, 146
Coseriu, *43*
Cüceloğlu, D. 48
Clauson, S. G. 113, 114, 120, *146*

D

Dante 19, 20, 123, *130*
Dauzat, A. 84, 92
Delavenay 78
Deny, J. 121

Derbolav, J. *13*
Descartes 90
Devellioğlu, F. 92, *112*
Diamond, A. S. 100
Dilâçar, A. 40, 108, 121, *128*, 136, *161*, *170*, *182*
Dionysios Thrax, 18, 25, *28*
Doerfer, G. 113, 114, 115, 120, 120, 121, 139, *142*, *154*, *193*
Donatus 18
Dural, H. 92, 115
Dyskolos, A. 18

E

Edmont, E. 142

F

Finck, F. N. 107, 109, *138*
Fokos-Fuchs, D. R. 108
Funke, O. 73

G

Garwin, P. L. 40
Gemalmaz, E. 145
Gill, H. *97*
Gilliéron, J. *142*
Gleason Jr., H. A. *31*, *33*, *40*
Glinz, H. *4*, *34*, 34, 38, 40, 65, 67, 73, 80, 92, *97*, *100*, *103*, *105*, *106*
Gombocz, Z. *60*
Grönbech, K. 121
Grimm, J. 21
Gülensoy, T. 66
Guiraud, P. 49, 92, 144, 146

H

Hammarström, G. 40, 49, 63, *79*
Harris, Z. S. *25*
Haugen, E. *171*
Hazai, G. 121
Heger, K. 63, 79
Heike, G. 46, 49, 60, *97*, 81, 87, *92*, *104*
Helbig, G. *34*, 34, 40, 67, 73, *83*
Herder, J. G. 20, 21, 64
Herodot 95
Hockett, Ch. F. 40, *43*, 81, 93
Hoijer, H. 67, 73
Humboldt, W. v. 21, *23*, 24, 34, 64, 65, 69, 71, *194*, 73, 83.

İ

İmer, K. *171*, *191*
İtil, A. *10*, 136, *163*, *164*, *165*
Ivić, M. *4*, *15*, *16*, 40, 46, 49, 78, *94*, 146, 196

J

Jakobson, R. *4*, *91*, 98, 100
Jaspers, K. *61*, 63, 73
Jespersen, O. 100, *127*
Jones, 21, 123
Juhász, J. 40

K

Karamanlıoğlu, A. F. 121
Kâşgarlı Mahmut 19
Kluge, F. *3*, *86*
Knobloch, J. 40, 63, *70*, *71*, *105*, 109.
Korzybski, A. 72

L

Langacker, R. W. 40, *49*, 49, 51, 54, 60, 63, 70
Leibniz, G. W. 20, 21, 90

Lepschy, G. C. *25*, *26*, *27*
Leroy, M. *12*, *16*, 40, 100, 119
Lévi - Strauss, C. 64, 67
Lewandowski, Th. *31*, 32, 40, 49, 78, 93, 94
Ligeti, L. 120
Loewenthal, R. 122
Luther, M. 84, 129
Lyons, J. *31*, *32*, 41, *43*, *83*, 84, 85, 93, 146

M

Malmberg, B. *41*, 41
Martinet, A. *34*, 41, *43*, 53, 55, 55, 60, 63, 72, 73, 78
Maryhofer, M. 136
Mehmet Muhiddin 91
Meillet, A. 64, 109, 131, 136, *170*
Mélich, J. *60*
Menges, K. 113, 121
Menyuk, P. *126*
Meringer *83*
Messerschmidt, D. 111, *142*
Meyer-Eppler, W. 42
Meyer-Lübke, W. 136
Milewski, T. 55
Miller, G. 49
Miller, R. A. 121, *153*
Mounin, G. 41, 79

N

Németh, Gy. 113
Nida, E. A. 79
Noiré, L. 97, *123*

O

Oehl, W. 96
Oğuz, O. *11*, 100

Ö

Özdem, R. H. *11*, 100, 122, 123

P

Pāṇini 16
Pei, M. *43*, *97*
Philipp, M. *97*
Piaget, J. *126*
Platon *13*, 17, 53, 55
Pop, S. 146
Poppe, N. 113, 117, 121, *149*, *150*
Posch, U. 121, 140, *144*
Priscianus *17*, 18
Psammetik 95
Putschke, W. 144, 147

R

Radloff, W. 83, 120
Ramstedt, G. J. 113, 122
Rask, R. 121, 123
Räsänen, M. 113, 130
Révész, G. 100
Robins, R. H. *31*, 41, 60
Rosenkraz, B. 100
Rossie, E. 100

S

Sandfeld - Jensen, Kr. *60*
Sapir, E. 22, 71
Saraç, T. 93
Sassetti, F. 21, 123, *160*
Saussure, F. de 21, 22, *24*, 24, 28, 33, 34, 37, 38, 39, 46, 48, 51, 52, 63, 67, 145, 147
Scaliger 21
Scheel, H. 121
Schleicher, A. 21, 103, 109, 130, 130, 131, *177*

Schleyer, J. M. 91
Schmidt, F. 73
Schott 116
Schödel, S. 41
Schrijnen, J. 147
Sebeok, Th. A. *4*
Selen, N. *11*, 100
Sertoğlu, M. 91, 11
Sesli, H. 73
Sîbeveyhî 19
Sinor, D. 122
Spirkin, A. G. 100
Stokoe, W. C. 49
Strahlenberg, Ph. v. 111. *142*
Szemerényi, O. 41

T

Takizawa, E. I. 152
Temir, A. 114, 122
Thieme, P. 136
Togan, Z. V. 121
Trubetzkoy, N. S. *79*, 136, 162

U

Ungeheuer, G. 49

Ü

Üçok, N. 41, 100, 107, 109, *122*, *138*

V

Vachek, J. 93
Vardar, B. *24*
Varro 18
Vendryes, J. 95, 98, 100
Vennemann, Th. *4*
Vermeer, H. 41, 60, *62*, 63, 170
Villa-Dei, A. 19
Vossler, K. 65, 68

W

Wahrig, G. 63, *79*
Walde, A. *87*, 136
Weinreich, U. 140
Weisgerber, L. 54, 71
Wendt, H. F. 109, *135*, 136, *170*
173, *174*, *181*, *182*, *184*
Wenker, G. 142
Wiener *5*
Wiessemann, H. 100, *121*
Whorf, B. L. 64, 71, 73, *89*
Wundt, W. 97, 98, 99, 100
Wygotski, L. SS. 53

Y

Yāska 16, 17

Z

Zamenhof, L. L. 91

Kapak Düzeni : FAHRİ KARAGÖZOĞLU

Fiatı : 150.TL.